

4

Sociologický časopis

Ročník 37 (2001)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šandorová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, SRN*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Robin Cassling, *anglická redaktorka*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje A.L.L. production, s.r.o., Poděbradská 24, 190 00 Praha 9. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá A.L.L. production, s.r.o., P.O.B. 732, 111 21 Praha 1, tel. (02) 683 58 21, fax (02) 684 77 31, e-mail katka@predplatne.cz a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč, členové MČSS 100 Kč. Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

MK ČR F 4901

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

<i>Editorial (J. Stehlíková).....</i>	<i>403</i>
---------------------------------------	------------

STATI

<i>Miroslav Novák: Aristotelova politická sociologie a moderní reprezentativní demokracie.....</i>	<i>405</i>
<i>Tomáš Lebeda: Hlavní proměnné proporčních volebních systémů</i>	<i>425</i>

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>L'uba Kráľová: Manželská rodina v západnej Európe a na východnom Slovensku</i>	<i>449</i>
---	------------

ESEJ

<i>Martina Pechová: Max Weber – myslitel a politik.....</i>	<i>463</i>
<i>Viktor Meca: Pejorativní vnímání katastrofického zpravodajství.....</i>	<i>473</i>

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Blanka Řeháková: Determinanty vztahu k ochraně životního prostředí.....</i>	<i>479</i>
--	------------

RECENZE

<i>Lubomír Mlčoch, Pavel Machonin, Milan Sojka: Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled) (J. Šubrt).....</i>	<i>499</i>
<i>András Bozóki (ed.): Intellectuals and Politics in Central Europe (I. Šrubař).....</i>	<i>502</i>

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Sřredoevropská konference Světové organizace pro výzkum veřejného mínění WAPOR, Varšava, 8.-11. 11. 2001 (H. Jeřábek).....</i>	<i>505</i>
<i>11. září – mezinárodní komunikační on-line výzkum (H. Jeřábek).....</i>	<i>506</i>
<i>Zasedání Stálého výboru pro sociální vědy Evropské nadace pro vědu (ESF) (M. Illner).....</i>	<i>508</i>
<i>Předběžné výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2001 (L. Pištor)</i>	<i>509</i>
<i>Spolupracovníci redakce – recenzenti statí za rok 2000</i>	<i>511</i>

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 2222 1761, (02) 2222 0098-0101, l. 217, 218, fax (02) 2222 0143, e-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Editorial

Vážení čtenáři,

dostáváte do rukou poslední číslo letošního ročníku *Sociologického časopisu*, které zároveň uzavírá jednu kapitolu v historii tohoto vědeckého periodika. V následujícím ročníku dojde k několika změnám, které se dotknou obsahové i formální stránky časopisu. Především dochází ke sloučení *Sociologického časopisu* s *Czech Sociological Review*. Obě revue vycházely po dobu osmi let odděleně s tím, že je sice připravoval stejný redakторský tým, ale měly být zacíleny na jiné okruhy čtenářů. Jak se však nakonec ukázalo, odbírají obě periodika většinou stejní lidé, stejně jako instituce, a to i v zahraničí. Druhým důvodem sloučení je snaha docílit, aby články a autoři z *Czech Sociological Review* měli stejnou pozici při indexování impakt faktorem. Procesem přísného vědeckého recenzování založeného na oboustranné anonymitě autora a recenzenta jsou totiž vystaveny příspěvky obou časopisů. Od Nového roku tak obdržíte šest čísel *Sociologického časopisu*, z nichž čísla 2 a 5 budou dál pod hlavičkou *Czech Sociological Review* přinášet originální anglické stati pojímající obor v širších souvislostech středoevropských a světových, a určených tak (nejen) pohledu zahraničního čtenáře. Česká edice bude dále sloužit rozvoji oboru na poli české akademické sociologie.

Šéfredaktorem *Sociologického časopisu* je jmenován Mgr. Marek Skovajsa, asistent Fakulty humanitních věd UK, k šéfredaktorství *Czech Sociological Review* se po letech vrací doc. ing. Jiří Večerník, CSc., jehož pomyslným dítětem *de facto* tento mezinárodní žurnál je. Oba budou spolupracovat se svými redakčními radami.

Od příštího ročníku se také mění cena časopisu, a to i za předplatné – jedno číslo bude stát 44 Kč, stejně české i anglické, tj. šest čísel do roka za 264 Kč. Distributorem pro Českou republiku zůstává A.L.L. Production, s.r.o., pro Slovensko Magnet Press a pro zahraničí Kubon & Sagner Mnichov – na ně se můžete obracet s objednávkami, reklamami, příp. rušením nebo doobjednáváním předplatného. Ztížené finanční podmínky pro vydávání nás donutily upustit od zvýhodněné ceny pro členy Masarykovy české sociologické společnosti.

V čísle 2 jsme vám avizovali ještě letos monotematické číslo zaměřené na vývoj, problémy a perspektivy soudobé české sociologie. Zájem předčil naše očekávání, mnozí přední sociologové nás požádali o prodloužení termínu uzávěrky, aby měli čas se k závažným tématům spojených s českou sociologií vyjádřit. Proto jsme se rozhodli číslo neuspěchat a otevřít jím následující ročník. A ten letošní uzavíráme tradičně z příspěvků, které v redakci čekaly na zveřejnění.

Na závěr bych ráda vyslovila poděkování všem, kteří se podíleli celá devadesátá léta na vydávání *Sociologického časopisu* a od roku 1992 i *Czech Sociological Review*, ať to byli autoři desítek zajímavých a podnětných příspěvků, stejně jako recenzentům, jejichž „neviditelná“ ruka zaručila vysoký odborný standard našich revuí, stejně tak děkuji doc. Miloši Havelkovi, CSc. šéfredaktorovi, tak i redakční radě, a to nejen za sebe a za vydavatele, ale dovolím si tak učinit i za vás čtenáře.

Věřím, že s nástupem nového tisíciletí se začíná i nové potransformační období naší společnosti a že změna, ke které v našich časopisech dochází, bude to nové, co svět,

resp. lidská společnost prožívá, pestře, fundovaně a nově odrážet. Časopis ve své české i anglické verzi je otevřen všem, kteří chtějí, mají a umějí k těmto proměnám co říci. Uvítáme s radostí nové příspěvky.

Vážení čtenáři, přeji Vám v novém roce 2002 za celou redakci i za vydavatele jen to nejlepší.

Jitka Stehlíková
výkonná redaktorka

Data & Fakta

INFORMACE Z VÝZKUMU

najdete na <http://datafakta.soc.cas.cz/>

Aristotelova politická sociologie a moderní reprezentativní demokracie*

MIROSLAV NOVÁK**

Institut politologických studií FSV UK, Praha

Aristotle's Political Sociology and Modern Representative Democracy

Abstract: Aristotle establishes a close connection between social structure and the forms of government. There are two empirically frequent and analytically pure forms: oligarchy (the rule of the rich), and democracy (the rule of the poor). Aristotle prefers, under normal social circumstances, a mixed form of government, *politeia*, i.e. constitutional democracy in which a key role is played by numerous middle classes, as this form of government is the best 'for most communities and for most people'. Present-day representative democracy can be justifiably considered a 'well-mixed' form of government consisting of democratic as well as oligarchic elements in the sense of Aristotle's argument in *Politics*.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 4: 405-423)

Normativně-ontologický a empiricko-analytický přístup u Aristotela

U Aristotela nacházíme dvě odlišné koncepty nejlepší formy vlády neboli nejlepší „ústavy“: na jedné straně píše, že „nejlepší ústava je nutně ta, podle jejíhož řádu každý může nejlépe jednat a nejlépe se mít a žít šťastně“ [*Politika* VII, 2, 1324a 23-25; Kříž 1998: 251; Špaňár 1988: 224], na druhé straně čteme: „Ve všech ústavách [formách vlády] jsou tři složky a vzhledem k nim dobrý zákonodárce musí zkoumat, co každé prospívá; jsou-li dobře uspořádány, je dobře uspořádána nutně i ústava, a rozdíl v nich určuje zároveň rozdíl ústav mezi sebou.“ [*Politika* IV, 14, 1297b 37-41; Kříž 1998: 174-175; Špaňár 1988: 149] To připomíná francouzský překladatel *Politiky* a specialista na Aristotela Pierre Pellegrin: „ústava může být nejlepší dvěma způsoby. Bude nejlepší (...), jestliže dobrými zákony rozšiřuje ctnost v politickém útvaru. Známkou této výtečnosti je štěstí občanů. Ale v některých textech Aristotelés navrhuje jiné kritérium výtečnosti: dobrá ústava je taková, která ‚dobře funguje‘. Známkou této funkční výtečnosti je trvání ústavy.“ [Pellegrin 1990: 52] Podobně Aristotelés definuje *polis* (obec) jako „množství takových občanů [ve smyslu těch, kdo se smějí podílet na poradním nebo soudním úřadu], které je dostatečné k soběstačnému životu“ [*Politika* III, 1, 1275b 20-21; Kříž 1998: 108; Špaňár 1988: 87], zatímco jinde uvádí, že „obec je společenstvím dobrého života (...), jež má za účel dokonalý a soběstačný život“ [*Politika* III, 9, 1280b 33-35; Kříž 1998: 124; Špaňár 1988: 102].

*) Některé z myšlenek této stati jsem stručně nastínil už ve svém referátu „Aristotelés aktuální a inspirující: role středních tříd a smíšené vlády“, předneseném na konferenci Institutu pro evropskou politiku a ekonomiku „Střední třída, demokracie, prosperita“, konané 27. 11. 2000 v Kaiserštejnském paláci v Praze [viz Novák 2000b: 143-152].

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. Miroslav Novák, Ph.D., Institut politologických studií Fakulty sociálních věd UK, U Kříže 8-10, 158 00 Praha 5, e-mail mnovakge@seznam.cz

Mnohé z takových rozdílů v Aristotelově *Politice* plynou z toho, že pro Aristotela není typický jen přístup normativně-ontologický, ale neméně i přístup empiricko-analytický.¹ Např. když Aristotelés uvádí, že oligarchie je narušená varianta či deviace (řecký výraz *parekbasis*, který M. Mráz překládá jako „zhoršená podoba“ a A. Kříž jako „zhoršená odrůda“) aristokracie nebo, že demokracie je narušená varianta *politeie*, tj. ústavní vlády, vychází z normativně-ontologického přístupu (aristokracie a *politeia* jsou tam čistými režimy), zatímco když hovoří o tom, že aristokracie a *politeia* jsou režimy smíšenými z oligarchie a demokracie (tam jsou čistými režimy naopak oligarchie spolu s demokracií), vychází z empiricko-analytického přístupu. Je proto nepatřičné pozastavovat se nad tím, že podle Aristotela dvě dobré formy vlády (*politeia* a aristokracie) vznikají kombinací dvou „zhoršených“ či „narušených“ forem vlád (oligarchie a demokracie), protože tato námitka neoprávněně spolu směšuje oba odlišné přístupy.

Nejčastěji se uvádí, že formy vlády se podle Aristotela dělí na tři správné, kterými jsou království, aristokracie a *politeia* (ústavní vláda, což se někdy překládá i jako „republika“ a Aristotelés ji v *Etice Nikomachově* označuje za „timokracii“ [viz *Etika Nikomachova* 1160a 33-35; Kříž 1996: 215]), a jejich tři narušené varianty či zhoršené podoby: tyranii, oligarchii a demokracii [*Politika* III, 7, 1279a 25 - 1279b 10; Kříž 1998: 119-120; Špaňár 1988: 97-98]. U Aristotela nacházíme však také jiné klasifikace forem vlád. Jednou z nich je podrobná empirická klasifikace daleko většího počtu forem vlád,² ale já se budu zabývat hlavně ještě jinou klasifikací, která je rovněž empirická a kterou lze považovat za zvláště pozoruhodnou. Začneme však tou nejznámější Aristotelovou typologií. Je založena na dvou kritériích: počtu vládnoucích (jeden, malé množství, velké množství) a na tom, zda vládou ve svém vlastním výlučném prospěchu nebo ve společný prospěch všech.

Formy vlády a sociální struktura

Jak Aristotelés uvádí v páté knize *Politiky*, nejvíce, tj. nejčastěji vznikají dvě formy vlády: demokracie a oligarchie [*Politika*, V, 1, 1301b 39-41; Kříž 1998: 187; Špaňár 1988: 162]. Právě tyto dvě formy vlády mají zvláštní význam z empiricko-analytického hlediska. Demokracie je vláda chudých a oligarchie vládou bohatých. Obvykle je tomu tak, že bohatých je menší počet, zatímco chudých velký počet, ale jak na to poukazuje Aristote-

¹ O přístupech normativně-ontologickém, empiricko-analytickém a historicko-dialektickém viz [Berg-Schlosser a Stammen 2000: 53-92].

² Aristotelés totiž vychází z toho, že není např. jen jedna demokracie nebo jen jedna oligarchie, ale že je jich víc druhů. Tak např. francouzský politolog a ústavní právník Marcel Prélôt, bývalý rektor a profesor na pařížské právnické fakultě, uvádí ve svém vydání Aristotelovy *Politiky* klasifikaci osmnácti různých forem vlád, které lze u Aristotela najít [viz Prélôt 1977: 274]. Tato podrobná typologie vychází z toho, že ve všech formách vlády (ústavách) lze rozlišovat tři složky: 1) složku poradní (rada), 2) složku výkonnou (úřady), 3) složku soudní (soudnictví), jak uvádí Aristotelés ve čtrnácté kapitole 4. knihy *Politiky*. Rozdíly mezi těmito složkami určují rozdíly forem vlád (ústav) mezi sebou. Vezmeme např. výkonnou složku neboli „úřady“. Rozdílné druhy úřadů závisí podle Aristotela na třech faktorech či hlediscích: a) kdo obsazuje úřady, b) odkud se rekrutují, c) jakým způsobem se obsazují. Jejich kombinací získáme nutně všechny možné druhy úřadů. Tuto pozoruhodnou metodu používají i někteří současní politologové a ústavní právníci, např. Maurice Duverger, když ve své knize *Echec au roi* provádí typologii všech možných polo-prezidentských režimů. Svou typologii tam nazývá „transformační mřížkou“ [viz Duverger 1978: 120-136 a Novák 1997a: 213-218].

lés, hlavní, co definuje oligarchii a demokracii, není ve skutečnosti počet vládnoucích, ale to, zda vládnou bohatí nebo chudí: „...menší nebo větší počet těch, kteří mají svrchovanou moc, jak v oligarchiích, tak v demokraciích, je něčím nahodilým, protože všude je zámožných málo a chudých mnoho. Proto (...) pravý rozdíl mezi demokracií a oligarchií je v chudobě a bohatství.“ [Politika III, 8, 1279b 35 - 1280a 5; Kříž 1998: 121, Špaňár 1988: 99].³ Lze říci, že pojetí, podle něhož demokracie je vláda chudých a oligarchie je vláda bohatých, vzešlo z empiricko-analytického přístupu, zatímco „klasická“ Aristotelova typologie tří dobrých forem vlád a jejich tří narušených variant či deviací, založená na dvou kritériích (počet vládnoucích a v čí prospěch moc vykonávají), spadá spíše do normativně-ontologického přístupu.

Demokracie a oligarchie jsou založeny na odlišném chápání rovnosti a nerovnosti: „Tak demokracie vznikla z domněnky, že lidé jsou si rovni naprosto, jsou-li si rovni v něčem. Poněvadž totiž všichni jsou stejně svobodní, domnívají se, že jsou rovni vůbec. Oligarchie pak vznikla z domněnky, že jsou-li lidé v něčem nerovni, jsou nerovni vůbec. Poněvadž totiž jsou nerovni majetkem, domnívají se, že jsou nerovni naprosto. Proto jedni, jako rovní, chtějí mít rovný podíl ve všech právech, druhí zas, jako nerovni, žádají, aby měli více práv, neboť 'více' znamená nerovnost. Tudíž všechna zřízení mají jakési oprávnění, ale celkem jsou pochybená. A z toho důvodu, kdykoli jedni nebo druhí ve správě obce nedostanou takový podíl, jaký jim podle jejich domněnky náleží, roznecují rozbroje.“ [Politika V, I, 1301a 29-39; Kříž 1998: 185-186; Špaňár 1988: 160-161] Tím, že podle Aristotela jak demokracie, tak oligarchie je zčásti oprávněná, zčásti neoprávněná, vytváří se příznivý terén k „dobrému smíšení“ prvků těchto dvou forem vlád, které bude obsahovat jejich pozitivní stránky a vyvaruje se jejich negativních stránek.

Jednotlivé formy vlády jsou tedy založeny ne ani tak na počtu vládnoucích, ale na různých druzích nerovnosti: nerovnosti sociálně-ekonomické, tj. nerovnosti mezi bohatstvím a chudobou, na nerovnosti mravní, tj. mezi ctností a špatností, a na nerovnosti rodu, tj. mezi urozeností a neurozeností. Pro oligarchii je např. charakteristické bohatství, zatímco pro aristokracii ctnost. Aristotelés sám uvádí, že největší rozdíl je asi mezi ctností a špatností, potom mezi bohatstvím a chudobou [Politika, V, 3, 1303b 15-16; Kříž 1998: 192; Špaňár 1988: 167]. Mezi ctností a špatností je tedy sice podle Aristotela ještě větší rozdíl než mezi bohatstvím a chudobou, ale v praxi to velký význam nemá, protože ctnostné lidi bychom těžko někde hledali, zatímco bohatých je podstatně víc: „...urozených a dobrých [tj. ctnostných] není nikde sto, ale zámožných a nezámých je všude mnoho“ [Politika, V, I, 1302a 1-3; Kříž 1998: 187, Špaňár 1988: 162]. Dalo by se shrnout, že z hlediska normativně-ontologického je nejdůležitější rozdíl mezi ctností a

³ U citátů odkazujeme na český překlad Antonína Kříže (v 2. Rezkově vydání) a na slovenský překlad Júlia Špaňára. Milan Mráz přeložil 1. knihu *Politiky*, nikoli však knihy 4. a 5., které jsou pro naše téma rozhodující. Křížův překlad vyšel před více než šedesátí lety, a je proto archaický a v některých pasážích dokonce současnému čtenáři nesrozumitelný. Provádíme v něm nejnutnější jazykové úpravy. Jen ve výjimečných případech tyto úpravy přesahují běžnou jazykovou modernizaci. Často však nahrazujeme v překladu slovo „ústava“ (*politeia*) výrazem „forma vlády“ nebo „režim“ (slovo „zřízení“ také připadá v úvahu, i když zní už poněkud starobyle). Špaňárův slovenský překlad je o půlstoletí novější než Křížův; pro toho, kdo je na slovenštinu zvyklý, je srozumitelnější než starší překlad Křížův. V několika případech Špaňárovu překladu dáváme přednost a bereme ho za základ. V takovém případě dáváme referenci na jeho slovenský překlad před referencí na český Křížův překlad.

neřestí, z hlediska empiricko-analytického je nejdůležitější rozdíl mezi bohatstvím a chudobou.

Smíšené vlády, jejich druhy a způsoby jejich utváření

Tím se vysvětluje, proč demokracie jako vláda chudých a oligarchie jako vláda bohatých jsou z empirického hlediska nejrozšířenější a z analytického hlediska hlavní, základní nebo čisté formy vlády. Všechny ostatní formy vlády, např. aristokracie, království nebo tyranie, jsou z tohoto empiricko-analytického hlediska podle Aristotela vlastně režimy smíšenými, tj. vznikají jakýmsi mícháním prvků, postupů a principů základních forem vlád, tj. demokracie a oligarchie. V této etapě výkladu je třeba upozornit, že podle Aristotelovy koncepce není jenom jeden typ demokracie, ani jenom jeden typ oligarchie. Pro naše účely není nutné, abychom se zabývali všemi typy demokracie, ani všemi typy oligarchie. Je však nutné upozornit na to, že podle Aristotela mohou být režimy „více nebo méně“ demokratické (stejně tak i více nebo méně oligarchické), což mezi jiným znamená, že jak demokracii, tak oligarchii můžeme rozdělit na umírněnou podobu a extrémní podobu. Aristotelés dává jasně přednost podobám umírněným před extrémními.

Je vhodné v této souvislosti připomenout, že když Aristotelés pojednává v páté knize *Politiky* o tom, jakými dvěma vzájemně opačnými způsoby lze udržet tyranii, tj. nejhorší formu vlády vůbec (v čemž někteří vidí projev krajního realismu nebo dokonce cynismu), jeden z těchto dvou opačných způsobů udržení je právě umírněný. Jde v podstatě o to, že tyranie se stane tak umírněnou, že se už velmi blíží království, a tak vlastně skoro přestane být tyranii. Aristotelés shrnuje: „...tyran se má svým poddaným jevit ne jako tyran, ale jako hospodář a král, ne jako uchvatitel, ale jako správce jeho majetku, jako muž, který se v životě řídí mírností, nikoli výstředností...“ [*Politika* V, 11, 1315a 40 - 1315b 4; Kříž 1998: 225; Špaňár 1988: 198].

Podle Aristotela jsou tedy všechny formy vlády s výjimkou demokracie a oligarchie režimy smíšenými z prvků, postupů a principů oligarchie a demokracie. Čím se pak ale liší různé smíšené formy vlády mezi sebou? A jaké jsou druhy složenosti? U Aristotela lze najít přinejmenším tři zdroje odlišností smíšených režimů.

- 1) V některých smíšených režimech je víc prvků z demokracie, v jiných víc z oligarchie. Podle tohoto kritéria např. v aristokracii jako smíšeném režimu je víc z oligarchie než z demokracie, naopak v *politei* je víc z demokracie než z oligarchie [viz *Politika* V, 7, 1307a 8-21; Kříž 1998: 202; Špaňár 1988: 176].
- 2) Některé smíšené formy vlády se skládají z umírněné podoby oligarchie a demokracie, jiné z extrémní podoby těchto dvou základních režimů. Z tohoto hlediska je tyranie smíšená forma vlády, která je složená z extrémní oligarchie a z extrémní demokracie [viz *Politika* V, 10, 1310b 3-7; Kříž 1998: 211-212; Špaňár 1988: 185; srovnej též *Politika* V, 10, 1311a 8-18; Kříž 1998: 213; Špaňár 1988: 187], zatímco *politeia*, tj. ústavní vláda, je naopak smíšená vláda složená z umírněné oligarchie a z umírněné demokracie.
- 3) Smíšení prvků, postupů a principů dvou hlavních forem vlád může být povedené nebo nepovedené, jinými slovy směs může být dobrá, zdařilá nebo naopak špatná, nezdařilá. Aristotelés se zde neuchyluje k nějakému prázdnému verbalismu. To, co chápe pod zdařilou či dobrou směsí, precizně definuje, udává konkrétní lakedaimonský příklad a na různých případech popisuje, jakými způsoby se taková složenina dá sestavovat.

Jak uvádí Aristotelés, „...známkou dobré směsi demokracie a oligarchie je to, že lze tutéž formu vlády (ústavu) nazývat demokratickou i oligarchickou. Stává se to totiž těm, kteří ji tak nazývají, zřejmě jenom proto, že směs byla provedena správně. To se stává i u středu, neboť se v něm vyskytují obě krajnosti.“ [Politika, IV, 9, 1294b 14-19; Kříž 1998: 165; Špaňár 1988: 140] A o kus dále můžeme číst: „V ústavě správně smíšené se mají objevit obě složky [tj. demokratická i oligarchická] a současně žádná z nich. A musí se udržovat sama sebou a ne zvenčí, tedy nikoli tím, že by si většina sousedů přála její zachování (neboť to by mohlo být i u ústavy špatné), ale tím, že by si žádná část obce vůbec jinou ústavu ani nepřála.“ [Politika IV, 9, 1294b 35-39; Kříž 1998: 165-166; Špaňár 1988: 140] To lze interpretovat tak, že ústava je dobře neboli zdařile smíšená tehdy, když ji lze považovat i za demokratickou i za oligarchickou i za žádnou z nich [srovnej Manin 1996: 199-200]. Můžeme shrnout, že dobře smíšená forma vlády se vyznačuje následujícími rysy:

- 1) Jsou v ní skutečně obsaženy prvky obou základních forem vlády, tj. demokracie i oligarchie.
- 2) Na dobře či úspěšně smíšené formě vlády však není příliš mnoho vidět ani to, že je demokratická, ani to, že je oligarchická, ani to, že je smíšená.
- 3) Stoupenci demokracie, tj. zejména chudí, v ní nacházejí především demokratické charakteristiky, a stoupenci oligarchie, tj. zejména bohatí, v ní nacházejí především oligarchické rysy.
- 4) Proto nejen střední vrstvy, ale ani bohatí, ani chudí, ani obecně „žádná část obce“, si žádnou jinou formu vlády nepřejí.

Není snad třeba zdůrazňovat, že právě při současné reprezentativní demokracii začátku 21. století, kde velkou roli hrají výzkumy veřejného mínění a masmédiá, je důležité, aby si pokud možno „žádná část obce vůbec jinou ústavu ani nepřála“.

Aristotelés také uvádí: „Především pro všechny ústavy musíme stanovit obecně platnou zásadu: ta část občanstva, která si přeje udržet ústavu (režim), musí být silnější než ta, která ji nechce. U každé obce jde o kvalitu a kvantitu. Kvalitou myslím svobodu, bohatství, vzdělání a urozenost, kvantitou početní převahu. Kvalita může být u jedné části, z nichž se obec skládá, kvantita u druhé, například neurození mohou být početnější než bohatí, přece však ne do té míry, že by jejich číselná převaha mohla vyrovnat rozdíl v kvalitě. Proto oboje musí být vzájemně smícháno ve správném poměru.“ [Politika IV, 12, 1296b 14-24; Kříž 1998: 171; Špaňár 1988: 146]

Aristotelés dále vyzdvihuje ještě jeden podstatný požadavek pro všechny formy vlády: „Pro každou formu vlády (ústavu) je však nejdůležitější požadavek, aby zákony i ostatní zřízení zaručovaly, že se z úřadů nedá obohacovat. Na to je třeba dbát především v oligarchiích. Neboť většina lidí se ani tak nepohoršuje nad tím, že je vyloučena z úřadů a vlády, ba naopak je ráda, že se může starat o své soukromé záležitosti. Když však má podezření, že úředníci rozkrádají veřejný majetek, je roztrpčena nad dvěma věcmi, totiž že nemá podíl na veřejných počtách ani na zisku. Jedině kdyby to někdo tak uspořádal [tj. kdyby se zabránilo obohacování z úřadů], by mohla ústava (forma vlády) být demokratická a zároveň aristokratická. Vždyť by pak obě strany, i vznešení i lid, mohly mít, co chtějí. Neboť to, že všichni se mohou podílet na správě obce, je demokratické, ale že ve skutečnosti jsou v úřadech jen vznešení občané, je aristokratické, a toho se dosáhne tehdy, když nebude možné obohacovat se z úřadů. Nezámožní totiž nebudou stát o úřady,

protože z nich nebudou mít zisk, kdežto zámožní je budou moci zastávat, protože žádný zisk z obecního majetku nepotřebují. Tím se stane, že chudí zbohatnou, protože se nerušeně budou moci zabývat svou prací, a nad vznešenými občany nebude vládnout kdekdo. Aby se předešlo rozkrádání veřejného majetku, musí se peníze odevzdávat před všemi občany a opisy účtů musí být uloženy [...]. Pro ty, kdo se proslaví nezištnou službou obci, musí být zákonem stanoveny pocty.“ [Politika V, 8, 1308b 32 - 1309a 14; Špaňár 1988: 181-182; Kříž 1998: 207].

Jaké jsou praktické postupy při „kombinování“ dvou základních forem vlád? Aristotelés uvádí tři metody. První a třetí metoda se podobají a představují skutečné „míchání“ prvků demokracie a oligarchie. Druhá metoda je spíše „kompromisem“ mezi demokracií a oligarchií [viz Braun 1967: 79-89].

První způsob míchání spočívá podle něho v tom, že se přijmou zákony platné v obou zřízeních, tj. v oligarchii i v demokracii. Aristotelés tento první způsob smíšení vysvětluje na příkladu soudnictví [viz Politika IV, 9, 1294a 37 - 1294b 2; Kříž 1998: 164; Špaňár 1988: 140]. V oligarchiích se ukládají bohatým pokuty, když se nezúčastňují soudních jednání (tj. když se vyhýbají soudcovskému úřadu), a chudí nedostávají žádnou úhradu nákladů, když se soudů účastní. V demokraciích je tomu naopak: chudí dostávají za svou účast na soudním jednání finanční náhradu a bohatým se neukládá žádná pokuta, když se soudu nezúčastní. Vezmeme-li oboje, tj. z oligarchie pokuty bohatým a z demokracie finanční náhradu chudým, výsledkem bude „společná a střední“ situace, charakteristická pro ústavní vládu (*politeiu*), protože ta je směsicí obou režimů. Soudů se pak budou nejspíše účastnit i bohatí (aby se vyhnuli pokutě) i chudí (protože za svou přítomnost na soudních jednáních dostanou finančně náhradu).

Druhý způsob míchání z oligarchie a demokracie spočívá v tom, že se přijme střed nebo průměr toho, co se v obou režimech nařizuje. Například v demokracii není třeba k účasti na sněmu žádného censu (tj. ekonomických podmínek čili majetkového výměru) nebo stačí jen census velmi nízký; v oligarchii se k účasti na sněmu vyžaduje naopak vysoký census. Řešením je zde to, že se nepřevezme ani jedno ani druhé, ale stanoví se prostřední census [viz Politika IV, 9, 1294b 2-5; Kříž 1998: 164; Špaňár 1988: 140].

Třetí způsob „mixování“ je takový, že se zkombinují nařízení platná v obou režimech: něco se vezme ze zákona oligarchického, něco ze zákona demokratického. „Míním to např. tak, že za demokratické se pokládá ustanovení, že se úřady obsazují losováním, za oligarchické, že se obsazují volbou. Dále se za demokratické pokládá, že se při obsazování úřadu nevyžaduje census, za oligarchické, že se census vyžaduje. Aristokracii a *politei* [které jsou vládními formami smíšenými z oligarchie a demokracie] tedy odpovídá, že se z každé z nich vezme něco – z oligarchie obsazování úřadů volbou a z demokracie, že se úřady obsazují bez censu.“ [Politika IV, 9, 1294b 4-14; Kříž 1998: 164-165; Špaňár 1988: 140]. Právě zmíněná kombinace obsazování úřadů na základě voleb na jedné straně a nepřítomnosti censu na straně druhé odpovídá dnešním reprezentativním demokraciím. Je proto oprávněné a výstižné, že český specialista na Aristotela Milan Mráz překládá slovo *politeia* jako „ústavní demokracie“ [viz Mráz I 1998: 32].

Svobodné volby, nebo losování?

Jako řada myslitelů před ním (mj. Hérodotos nebo Platón), a hlavně mnoho významných autorů dlouho po něm, např. Montesquieu (posledním ze slavných politických myslitelů, kteří zastávali tento názor, byl nejspíš Rousseau), Aristotelés nepovažuje za proceduru

výběru vládnoucích, která je specifická pro demokracii, volby, ale losování, které má skutečně egalitářský charakter, zatímco volby mají podle něho spíše oligarchický nebo aristokratický charakter. Tato idea se může zdát dnešnímu čtenáři podivná, ale jak to v poslední době přesvědčivě ukázal zejména Bernard Manin, lze ji i dnes považovat za platnou: „Volba upřednostňuje v přístupu k úřadům jednotlivce nebo skupiny obdařené příznivě oceňovanými odlišujícími známkami.“ [Manin 1996: 196]

Svobodné volby, jak ukazuje Bernard Manin a před ním poněkud odlišně Carl Schmitt [viz Schmitt 1928: 257], jsou takovou procedurou výběru vládnoucích, která zdařile kombinuje prvky oligarchicko-aristokratické s prvky demokratickými. „Naivní demokrat“, jak říká Manin, se snaží ignorovat oligarchicko-aristokratickou dimenzi a akcentují jenom demokraticko-egalitářskou dimenzi, zatímco představitelé „demystifikace“ dokazují, že reprezentanti pocházejí vesměs jen z určitých (vyšších) sociálních kategorií.

Tato diskuse bude bezpochyby pokračovat bez konce [viz Manin 1996: 198-199]. Jak právem uvádí Manin, je dále neudržitelné tvrdit, že losování je v moderních podmínkách nerealizovatelné [viz Manin 1996: 112]. Důvody, proč dnešní reprezentativní demokracie nechťejí používat losování, jsou nasnadě, není to však jeho praktická nemožnost. V nechuti přistoupit k určení zástupců na základě losování, jak ji cítíme přinejmenším od moderních revolucí, nejsou rozhodující změny vnějších okolností, ale změny na úrovni hodnot, změny v pojetí legitimacy politické autority. Moderní revoluce vycházely z principu, že veškerá legitimní autorita musí pocházet ze souhlasu, ze schválení těch, na něž se autorita vykonává [viz Manin 1996: 111-114]. Z toho hlediska svobodné volby vyhovují mnohem lépe než losování, protože při losování rozhoduje náhoda, nikoli vůle nebo souhlas občanů.

Do jisté míry modernímu principu odpovídá Dahlova „zásada postižených zájmů“, podobně jako Aristotelova zásada, že uživatel nebo spotřebitel může posoudit dílo architekta, tesaře nebo kuchaře lépe než odborník architekt, tesař nebo kuchař sám. Aristotelés však právem tuto svou zásadu nedával do souvislosti s čistotou demokracií, ale s *politeiou* jakožto režimem smíšeným z prvků demokracie a oligarchie.

To, co charakterizuje a specificky odlišuje současné „reprezentativní“ demokracie, není ostatně tolik skutečnost, že malý počet jedinců vládne místo lidu, ale spíše to, že jsou vládcí určeni na základě svobodných voleb. I v aténské demokracii měly totiž rozsáhlé moci orgány, které byly složeny jen z omezeného počtu občanů, ale jejich členové byli ponejvíce určeni losováním. Rozdíl mezi antickou demokracií a současnou demokracií je tedy především rozdílem mezi způsoby určování vládnoucích: v antické demokracii to bylo losování, v současných demokraciích svobodné volby [viz Manin 1996: 60-61].

Politeia neboli ústavní demokracie

Přejdeme tedy k *politei*, tj. ústavní vládě neboli ústavní demokracii. *Politeia* měla zvláštní význam jak pro Aristotela, který ji označil stejným výrazem jako formu vlády (nebo ústavu) vůbec, tak také pro nás, protože ze všech Aristotelových forem vlád je to právě ona, která se nejvíce blíží dnešní reprezentativní neboli zastupitelské demokracii. Co Aristotelés nazýval demokracií, se spíš podobá „diktatuře proletariátu“ v marxisticko-leninském pojetí, případně „neliberální demokracii“ či „tyranii většiny“, jak je chápou – a právem odsuzují – stoupenci moderního politického liberalismu (o neliberální demokracii viz např. Zakaria [1997; česky Zakaria 1998]). Existují velmi pádné důvody k tomu, aby-

chom současné reprezentativní demokracie stavěli do blízkosti aristotelského chápání *politei*. Nejde tu o snahu prezentovat Aristotelovo politické myšlení tak, aby se nejslavnější Plátónův žák a kritik stal sympatičtější současnému čtenáři, ale o to, aby nám neuniklo, že Aristotelovy ideje nám mohou pomoci k lepšímu porozumění dnešních reprezentativních demokracií.

Politeia, tj. ústavní vláda, se podle Aristotela vyznačuje řadou příznivých rysů.

- 1) *Politeia* se skládá z prvků, postupů a principů demokracie a oligarchie, ale v té směsi je víc z demokracie než z oligarchie. A to je podle Aristotela dobře, protože demokracie je podle něho méně špatná (a také stabilnější) než oligarchie.
- 2) *Politeia*, tj. ústavní vláda, jak už bylo řečeno, je směsí prvků umírněné demokracie a umírněné oligarchie, a to je opět lepší, než kdyby jejími složkami byla extrémní oligarchie anebo extrémní demokracie.
- 3) *Politeia* konečně je – nebo přinejmenším může být – zdařilou směsicí demokracie a oligarchie.

Nejlepší a oprávněné formy vlád

Můžeme si pak ve světle toho, co předchází, klást otázku, jestli není *politeia* podle Aristotela nejlepší formou vlády. Jak vlastně chápe Aristotelés nejlepší formu vlády nebo – jak se to obvykle doposud překládá – nejlepší ústavu? Pokud mluvíme my o něčem jako o nejlepším, předpokládáme tím, že nejlepší je jen jedno, a ostatní nemůže být nejlepší, ledaže by mělo stejné výsledky. (Tak je tomu např. ve sportovních soutěžích, když dvěma atletům naměří přesně stejný čas a dostanou oba zlatou medaili.) Postupují tak i někteří současní političtí vědci a političtí sociologové, když se snaží vypočítávat a srovnávat, jaké sociálně-ekonomické „výkony“ (*performances*), např. míru inflace nebo míru nezaměstnanosti, vykazují různé typy demokracie (kupř. parlamentní nebo prezidentské demokracie, konsensuální nebo majoritní demokracie). Neznámější z nich, ale zároveň také jeden z nejproblematičtějších, je Arend Lijphart [viz především Lijphart 1999]. Je tomu tak také u Aristotela? Aristotelovi jde spíše o různé dobré, zdravé, oprávněné (dnes bychom řekli legitimní) či aspoň přijatelné formy vlády než o jednu nejlepší vládu. Řečeno novější terminologií, Aristotela zajímají spíše „optimální“ formy vlády než „ideální“ vláda. Obecně se ostatně Aristotelés ve své *Politice* projevuje především jako empirický či pragmatický reformátor, svůj text chápe jako praktické instrukce pro tzv. „zákonodárce“, a vychází z toho, že nikdy není situace ztracená, vždy se dá stávající forma vlády přinejmenším vylepšit nebo dokonce nahradit lepší formou vlády. O tom, jak chápe nejlepší nebo oprávněné formy vlády, pojednávají jeho slavné pasáže ze čtvrté knihy *Politiky*, které stojí zato dlouze ocitovat:

„A tak je zjevné, že téže vědě náleží také vyzkoumat, která forma vlády (ústava) je nejlepší a jaká by asi nejvíce vyhovovala našim požadavkům, kdyby tomu nebránily žádné vnější překážky, a která [forma vlády] komu vyhovuje – pro mnohé je totiž asi nemožné, aby dosáhli nejlepší [formy vlády]. Proto dobrý zákonodárce a opravdový politik má znát jak formu vlády (ústavu), která je naprosto nejlepší, tak i tu, která je nejlepší za daných poměrů, a za třetí také [formu vlády nejlepší] v předpokládané formě [tj. v daném druhu]. Je totiž třeba prozkoumat i danou [formu vlády], jak byla od začátku zřízena, a když se tak stalo, jak by se nejdéle mohla udržet. Mínil například, kdyby v některé obci nebyla nejlepší forma vlády (ústava), ani neměla potřebné prostředky k svému trvání, ani nebyla tak dobrá, jak by bylo za daných okolností možné, nýbrž nějaká horší. A kromě toho všeho je třeba znát, která [forma vlády] by všem obcím nejlépe vyhovovala.

Ti, kteří vyslovují názor o ústavě, i když jinak mluví správně, přece většinou chybují v tom, co je potřebné. Neboť je třeba uvažovat nejen o tom, která [forma vlády] je nejlepší, nýbrž také, která je možná, a rovněž, která by se dala snadněji zavést a uplatnit pro všechny. Nyní však jedni hledají jen nejdokonalejší [formu vlády] a takovou, která potřebuje mnoho vnějších příznivých podmínek, druzí sice mluví o takové, která je obecně uskutečnitelnější, ale odmítají formy vlády dané [...]. Je však třeba navrhnout takový řád, pro který se snadno podle daných podmínek [lidé] dají získat a budou moci ho zavést. Mnoho práce dá i formu vlády opravit, nejen ji od počátku zřizovat [...]. Proto politik kromě uvedených věcí musí také dokázat pomoci daným formám vlády [...]. To však nemůže ten, kdo nezná, kolik je druhů vlád. Někteří se totiž domnívají, že je [jen] jedna demokracie a jedna oligarchie; ale to není pravda. Nesmějí mu tedy být neznámo ani kolik je vlád ani jaké jsou mezi nimi rozdíly ani jakými rozmanitými způsoby se skládají.“ [*Politika* IV, 1288b 22 - 1289a 10; Kříž 1998: 147-148; Špaňár 1988: 124-125]

Shrnuto: Aristoteles začíná nejlepší vládou vůbec, vládou naprosto nejlepší, kterou bychom mohli sestavit podle našeho přání, kdyby tomu nebránily žádné vnější překážky. Taková nejlepší vláda nemá z empirického hlediska velký význam, protože předpokládá mimořádně příznivé okolnosti, jaké se v reálném světě prakticky nevyskytují. „Zákondárce“ nezačíná obvykle na zelené louce a nemá neomezený výběr.

Druhý význam nejlepší vlády, z empirického hlediska mnohem důležitější, je podle Aristotela forma vlády, která je nejlepší za daných poměrů (tj. jsou-li např. vhodné podmínky k aristokracii, tedy dostatek ctnostných lidí, má vystřídat jinou formu vlády, i kdyby to byla jedna z těch dobrých, zdravých forem vlády). S tím mimochodem souvisí i známá Aristotelova teze, že „všude jen jedna forma vlády (ústava) je přirozeně nejlepší“ [*Etika Nikomachova*, V, 10, 1135a 5; Kříž 1996: 138]. To se někdy interpretuje, že existuje jen jedna nejlepší forma vlády, ať jsou jakékoli okolnosti. To by ale bylo v naprostém rozporu s Aristotelovým myšlením. Aristoteles to nepochybně chápal v distributivním smyslu, tzn. že za každých podmínek existuje jedna nejlepší vláda, ale to neznamená, že je to vždycky jedna a tatáž nejlepší vláda. Naopak: za určitých daných okolností je jedna forma vlády nejlepší, za jiných okolností je také jen jedna forma vlády nejlepší, ale není to stejná forma vlády jako za těch předchozích okolností [srovnej Pellegrin 1990: 39]. O významu a aktuálnosti této Aristotelovy teze jsem psal v souvislosti se současnými diskusemi o tzv. „konsenzuálním modelu“ demokracie, který jeho propagátor, nizozemsko-americký politolog Arend Lijphart, považuje neoprávněně za vhodný prakticky pro všechny země, které přecházejí k demokracii [viz Novák 1996, 1997b, 2000a].

Třetí význam: forma vlády nejlepší v daném druhu nebo doslova „v předpokládané formě“. Je-li např. daným druhem – neboli předpokládanou formou – vláda jednoho, jde o nahrazení její narušené varianty, tj. tyranie, zdravou variantou vlády jednoho, tj. královstvím, které je tedy „nejlepší vládou“ zmíněného druhu. Podobně je tomu i se zbývajícími danými druhy či „předpokládanými formami“, tj. vládou malého množství a vládou velkého množství.

Forma vlády nejlepší za obvyklých okolností a role středních vrstev

Aristotelés si klade také následující otázku: „Jaká ústava (forma vlády) je nejlepší a jaký život je nejlepší pro většinu obcí a pro většinu lidí, když nerozhoduje ani ctnost, která přesahuje síly obyčejného člověka, ani vzdělání, jež vyžaduje přirozené vlohy a prostředky dané štěstěnou, ani ústava (forma vlády) sestavená podle našeho přání, ale život, jaký může vést většina lidí, a ústava, která by vyhovovala většině obcí?“ [*Politika* IV, 9, 1295a 25-30; Kříž 1998: 167; Špaňár 1988: 142]. Aristotelés v té souvislosti odkazuje na svou

etiku, podle níž „ctnost je středem“. V *Etice Nikomachově* vysvětlil, že „střed je mezi dvěma špatnostmi, z nichž jedna spočívá v nadbytku, druhá v nedostatku“ [*Etika Nikomachova*, II, 6, 1107a; Kříž 1996: 59]. Proto prý musí i život, který zachovává střed, být nejlepší. Jak uvádí Aristotelés, jde o „střed, který je dosažitelný pro každého jednotlivce“.

Od toho, co platí pro život jednotlivce, přechází k životu obce: „tataž určení rozhodují pak nutně i o ctnosti a špatnosti obce a také ústavy. Neboť ústava je jakoby život obce.“ [*Politika* IV, 11, 1295a - 1295b; Kříž 1998: 167; Špaňár 1988: 143] „Ve všech obcích jsou tři třídy občanů: velmi zámožní, velmi chudí a třetí uprostřed nich. Poněvadž tedy podle všeobecného mínění nejlepší je míra a střed, je zřejmé, že i co se týče majetkových poměrů, nejlepší ze všech je majetek, který zachovává střed.“ [*Politika* IV, 11, 1295b 1-6; Kříž 1998: 167; Špaňár 1988: 143] I v politice platí, že je nejlepší střed mezi opačnými krajnostmi, resp. mezi nadbytkem a nedostatkem. Takovým nadbytkem v politice je např. nemírné bažení po úřadech, nedostatkem je vyhybání se správy obce. Oboje obcím škodí, jak uvádí Aristotelés. Nejlepší jsou pak ti, kteří v tom zachovávají střed. Tady jde ovšem o střed etický, ať už pro jedince, či pro obec. Souvisí však takový střed v politickém chování a v postojích k politice se středem sociálně-ekonomickým, tj. se středními třídami? Na první pohled se zdá, že nikoli. Aristotelés má však na věc jiný názor. Uvedeme zde některé jeho argumenty.

Lidé, kteří nejsou ani příliš bohatí, ani příliš chudí, mají podle Aristotela vhodné předpoklady k životu v obci a občanskému společenství. Na rozdíl od bohatých je méně pravděpodobné, že budou pánovití, na rozdíl od chudých je méně pravděpodobné, že budou podlézaví. „A tak jedni [chudí] neumějí vládnout, ale dovedou jen otrocky poslouchat, druzí [bohatí] neumějí vůbec poslouchat, ale chtějí jen pánovitě vládnout. Tím vzniká obec otroků a pánů, ale ne lidí svobodných, obec, v níž jedni závidí, druzí pohrdají. A tyto city jsou daleko od přátelství a občanského společenství (...). Obec však chce být složena z občanů rovných a co nejvíce podobných, a ta podmínka se vyskytuje nejspíše u středních vrstev. A tak nejlepší zřízení musí mít ta obec, která má takové složení, jaké podle našeho mínění vyžaduje přirozená povaha obce.“ [*Politika* IV, 11, 1295b 19-28; Kříž 1998: 167-168; Špaňár 1988: 143-144]

Aristotelés dále tvrdí, že střední třídy se cítí nejvíce bezpečné a v obci s početnými středními vrstvami je nejméně rozbrojů: „Příslušníci těchto [středních] vrstev jsou v obcích také nejvíce zabezpečeni. Ani totiž sami netouží po cizím majetku, jako chudí, ani druzí netouží po jejich, jako chudí touží po majetku bohatých. A protože také o ně nikdo neukládá, žijí bezpečně.“ [*Politika* IV, 11, 1295b 29-33; Kříž 1998: 168; Špaňár 1988: 143-144] A o kus dále čteme: „že však obec ze středních vrstev je nejlepší, je zřejmé; neboť jediná není znepokojována rozbroji; tam totiž, kde je početná střední třída, je mezi občany nejméně rozbrojů a různic.“ [*Politika* IV, 11, 1296a 7-9; Kříž 1998: 169; Špaňár 1988: 144]

Zkrátka, politické společenství založené na středních třídách je za obvyklých podmínek nejlepší nebo nejvhodnější. Podle Aristotela je tato „střední ústava“, tj. střední forma vlády [viz *Politika*, IV, 11, 1296a 37; Kříž 1998: 170; Špaňár 1988: 145] nejlepší a z ostatních jsou lepší prostě takové formy vlády (ústavy), které jsou středu bližší, ledaže bychom formy vlád hodnotili „podle poměrů“, tj. podle daných podmínek; pak by samozřejmě mohla za jistých okolností být vhodnější ta forma vlády, která je méně blízká středu [viz *Politika*, IV, 11, 1296b 4-12; Kříž 1998: 170-171; Špaňár 1988: 146]. „Je tedy zjevné, že také politické společenství, které se zakládá na středních třídách, je nejlepší a

že dobře spravovány mohou být právě takové obce, ve kterých střední třída je početná a je pokud možno silnější než druhé dvě třídy nebo alespoň než jedna z nich; neboť přidá-li se k jedné straně, rozhoduje a zabraňuje vzniku opačných krajností. Proto je největším štěstím, mají-li občané jmění prostřední a dostatečné, poněvadž tam, kde jedni mají velmi mnoho, a druzí nic, pro oboustrannou krajnost vzniká buď nejkrájnější demokracie, nebo nesmíšená oligarchie anebo tyranie. Tyranie totiž vzniká jak z naprosto neukázněné demokracie, tak z oligarchie, kdežto zřídka kdy z vlády středních vrstev a občanů jim blízkých.“ [Politika, IV, 11, 1295b 35 - 1296a 5; Kříž 1998: 169; Špaňár 1988: 144]

Na rozdíl mezi smíšeným charakterem *politeie* na úrovni instituční a umírněným či uměřeným charakterem na úrovni sociální struktury upozornil mj. Mulgan: „Institucionálně je *politeia* směsicí či kompromisem mezi postupy a principy různých druhů zřízení. Navíc se Aristotelova teorie nezabývá jen institucemi, nýbrž také společenskou strukturou, která je podporuje a již ony slouží. Na této úrovni je to spíše teorie uměřenosti než smíšení. *Politeia* nespočívá na rovnováze mezi bohatými a chudými, nýbrž na nadvládě střední třídy.“ [Mulgan 1998: 141] Na jiném místě Mulgan uvádí: „Jednak to znamená smíšené zřízení, které obsahuje jak oligarchické, tak demokratické prvky a instituce. A také to znamená zřízení, které je kompromisem mezi oligarchií a demokracií, ale nesestává nutně z oligarchických a demokratických prvků. Pokud se například *politeia* popisuje jako vláda střední třídy nebo těch, kteří nemají příliš velký majetek, je to umírněné zřízení, nikoli však, přísně vzato, smíšené zřízení.“ [Mulgan 1998: 98].

Je jasné, že pro „střední ústavu“ je vhodným řešením, pokud jde o sociální strukturu, převaha středních vrstev, nikoli to, že by bohatí a chudí jako dva extrémy byli zhruba stejně zastoupeni (vyváženi) a že by mezi nimi nebylo takřka žádného středu. Taková „rovnováha“ mezi bohatými a chudými by naopak byla velmi explozivní a nestálá: „Zřízení obce se mění také tehdy, když strany, které se pokládají za protikladné, jsou v rovnováze, např. boháč a lid, a když střední vrstva není buď vůbec, nebo je zcela nepatrná.“ [Politika V, 4, 1304b 1-3; Kříž 1998: 194; Špaňár 1988: 169] Podobně se i dnes problém přítomnosti jednoho politického extrému (např. fašismu) nevyřeší posílením druhého politického extrému (např. komunismu), ale naopak posílením „středu“ mezi těmito extrémy. Aristotelés obecně vyzdvihuje střed, umírněnost a smíšenost. Proto z oligarchií je podle něho nejméně špatná ta, která je nejmírnější a která se nejvíc blíží *politei*; podobně je tomu i s demokraciemi. Z téhož důvodu „zákonodárce“ má dbát na zájem středních vrstev nejen v *politei*, ale i v oligarchii a v demokracii [viz Politika IV, 12, 1296b 35-38; Kříž 1998: 171-172; Špaňár 1988: 146-147].

S tím také souvisí otázka, která je důležitá v současné době jak pro teoretiky politické vědy a politické sociologie, tak pro politiky: stabilita a trvání forem vlád. „Střední ústava“ je totiž nejen nejlepší, ale i nejstabilnější: „Tam, kde množství středních vrstev převyšuje obě krajnosti [tj. bohaté a chudé] anebo jednu z nich, může být ústava stálá. Neboť není třeba se obávat, že by se proti nim spojili bohatí s chudými. Nikdy totiž nebudou chtít jedni otročit druhým. A hledají-li zřízení, které by lépe vyhovovalo jejich společným zájmům, nikdy nenajdou nic lepšího než právě toto. Střídavě vládnout se jim totiž nebude chtít, protože si vzájemně nedůvěřují. Všude se největší důvěry těší rozhodčí; a rozhodčím je tu střed. Čím lépe je tedy ústava smíšená, tím je stálejší.“ [Politika V, 12, 1296b 37 - 1297a 7; Kříž 1998: 171-172; Špaňár 1988: 147].

Aristotelovu důmyslnou obhajobu středních vrstev nepřijímají všichni a lze se také domnívat, že některé argumenty jsou slabší a problematičtější než jiné. R. G. Mulgan

např. polemizuje s Aristotelovým tvrzením (které jsem zde neuváděl), podle něhož na rozdíl od bohatých, kteří mají sklon k nestoudnosti a velkým zločinům, a chudých, kteří mají sklon k darebáctví a malým zločinům, střední vrstvy budou více „poslouchat hlasu rozumu“ [viz *Politika* IV, 11, 1295b 1-11; Kříž 1998: 167-168; Špaňár 1988: 143]. Mulgan namítá, že když bohatí mají sklon k velkým zločinům, zatímco chudí k menším zločinům, pak střední třídy se budou dopouštět „středních zločinů“ [Mulgan 1998: 136]. V banálním smyslu, jde-li zejména o hospodářskou kriminalitu, má samozřejmě Mulgan pravdu. Chudí okrádají řádově ve stovkách korun, bohatí „tunelují“ řádově v milionech, zatímco střední vrstvy v tisících či desetitisících korun. Ale Aristotelovu preferenci středních tříd tento argument nezasahuje. Ostatně Mulgan sám uznává: „Avšak Aristotelés tento argument nemíní asi jako logický důkaz, nýbrž jako konstatování faktu; extrémní bohatství či chudoby pravděpodobně brání v rozvoji ctnosti.“ [Mulgan 1998: 136]⁴

Novější kritiky politických kvalit středních tříd

Stručně se zamyslíme nad dvěma takřka opačnými výtkami, které adresovali politickým vlastnostem středních tříd 20. století dva známí američtí sociologové. První z nich se zaměřuje hlavně na staré střední třídy, druhý především na nové střední třídy. První kritika je zdánlivě zvláště vážným argumentem proti politickým kvalitám středních tříd. Poukazuje na to, že fašismus, zejména jeho nejhrůznější varianta, již byl německý nacismus, byl hnutím podporovaným zejména středními třídami. Americký sociolog Seymour Martin Lipset ve své slavné knize *Political Man* z roku 1960 na základě rozsáhlých údajů konstatoval, že stoupenci fašismu a zvláště německého nacismu byli svým sociálním složením mnohem bližší obvyklým stoupencům liberálně-demokratického středu než stoupencům konzervativní pravice. Autoritářské tendence se podle Lipseta nejvíce vyskytují u nižších tříd, ale s politickým extremismem se setkáme i ve středních a vyšších třídách, pokud se cítí ohroženy stávajícím vývojem. Fašismus je podle Lipseta hnutím malých vlastníků pocházejících ze středních tříd, kteří obvykle volili liberálně-demokratické nebo anticentralistické strany a vystupovali proti konzervativním a klerikálním prostředím. Extremismus středních tříd je (jako extremismus všeobecně) projevem nespokojenosti a ohroženosti, v jehož důsledku opouštějí své obvyklé (liberální, regionalistické a antiklerikální) strany ve prospěch stran fašistických a populistických [viz Lipset 1960, 1963, srovnej též Novák 1997a: 57-59]. Tato zjištění tedy nejsou nikterak v rozporu se snahami o silné, početné a zdravé střední třídy. Právě naopak: jsou varováním, že i střední třídy může zachvátit virus extremismu, pokud jsou jejich zájmy naprosto přehlíženy.⁵

⁴) Dalo by se namítnout, že důležitější než příslušnost k té či oné sociální nebo profesní kategorii je výchova, mj. i výchova k občanství. K tomu je však třeba připomenout dvě věci: 1) Srovnáváme-li různé sociální třídy (jejichž význam a souvislost s politickými režimy ostatně sociologové a politologové 20. století potvrdili), musíme odhlédnout od ostatních okolností, respektive musíme předpokládat, že všechno ostatní je stejné, výchovy nevyjímaje. 2) Aristotelés zdůrazňuje důležitost výchovy (zvláště občanské) víc, než kterýkoli autor 20. století.

⁵) Není v tomto kontextu nutné podrobně rozlišovat mezi starými a novými středními třídami, na něž jsme v jiném kontextu narazili, ani analyzovat vývoj a politické preference středních tříd v českých zemích [o tom viz např. Matějí 2000, Večerník 2000 a Vlachová 2000]. Zajímavým tématem je vztah středních tříd k procesu globalizace.

Druhou, téměř opačnou kritiku středních tříd formuloval jiný americký sociolog, na rozdíl od Lipseta i za minulého režimu do češtiny překládaný: Charles Wright Mills. Podle Millse byly Spojené státy v 19. století především společností střední třídy. Teď tomu však už dávno není. Stará a nezávislá střední třída upadá jak co do počtu, tak co do významu, nová střední třída sice roste, ale je na rozdíl od staré střední třídy závislá [Mills 1951 a 1970] a představuje „spíše zadní voj než předvoj v proudu historických přeměn“ [Mills 1966: 315]. Celkově pak je střední třída heterogenní a není schopna samostatné politické organizace. K pochopení Millsovy kritiky americké střední třídy je třeba si uvědomit, že její autor podobně jako už Marx vychází z pojetí, podle něhož třída, aby byla skutečně třídou, nemůže mít jen 1) společné objektivní (především sociálně-ekonomické) charakteristiky, ale musí mít také 2) sebeuvědomění a 3) vlastní politickou organizaci. Pokud „bílé límce“ dvěma posledním podmínkám neodpovídají, jsou tím pro Millse vyřizeny.

Lze jistě s Millsem souhlasit, že nová střední třída je méně nezávislá než stará střední třída. Aristotelés však střední vrstvy nechápe, a to ani v rámci ústavní demokracie (*politeie*), jako nějakou „panující třídu“ v marxistickém pojetí, ale jako stabilizující faktor mezi dvěma socioekonomickými extrémami. Postavení středních vrstev v ústavní demokracii se liší dokonce i od postavení chudých v demokracii a od postavení bohatých v oligarchii (ani ty dvě poslední kategorie nejsou totožné s panující třídou v Marxově pojetí, ale jsou jí bližší než střední vrstvy v ústavní demokracii). Aristotelés nevyžaduje, aby střední vrstvy byly silnější než bohatí a chudí, ale stačí mu, jak jsme uvedli výše, když střední vrstvy jsou silnější než jedna z těch dvou krajních vrstev. Ostatně se zdá, že podle Aristotela do značné míry postačuje už sama „objektivní“ existence početných středních vrstev k zajištění jejich stabilizační role. Body 2 (sebeuvědomění) a 3 (vlastní politická organizace) k tomu nejsou nepostradatelné. Pokud vyjdeme z toho, že střední vrstvy nejsou vesměs proti stávajícímu „systému“ či zřízení, ale jsou vůči němu spíše loajální, není pak ani nutné, aby byly „silnější“ než aspoň jedna z dvou krajních socioekonomických vrstev (tj. bohatých nebo chudých), ale stačí, když jsou „početnější“.⁶

Millsovi vadí politická „pasivita“ nové střední třídy a to, že její životní podmínky nevyvolávají žádnou „vážnou nespokojenost“, žádnou „odpovědnou opozici“. Sám však uznává: „Je dokonce možné, že politická indiferentnost je normální psychologický fakt ve společnosti ovládané individuálními a finančními činnostmi a kritérii, jako je tomu ve Spojených státech.“ [Mills 1951; cituji podle franc. překl. Mills 1970: 397]. Proč by nemohly být nové střední vrstvy lhostejné nebo i spokojené? To vadí těm, kdo považují za jediný přijatelný postoj „kritiku“, „nespokojenost“ a „opozici“.

Podobně jako kritizoval Charles W. Mills pasivitu nové střední třídy v tehdejším kapitalismu, kritizuje pasivitu „nejnovější střední třídy“ v současné globalizaci český

⁶) Rozdíl mezi „početnější“ a „silnější“ sociální vrstvou souvisí u Aristotela s výše analyzovaným rozlišením mezi kvantitou a kvalitou [viz *Politika* IV, 12, 1296b 14–24; Kříž 1998: 171; Špaňár 1988: 146]. K udržení daného zřízení je podle Aristotela třeba, aby ta část obce, která ho podporuje, byla „silnější“ (nikoli prostě početnější) než ta část obce, která ho odmítá. Ale *politeia* jako „dobře smíšená“ forma vlády může být podporována nejen středními vrstvami, ale i bohatými a chudými, protože – jak ukazujeme na jiném místě – každá ze sociálních vrstev tu nachází, co si přeje, a proto si „žádná část obce vůbec jinou ústavu ani nepřeje“. Logicky pak stačí, aby střední vrstvy byly „početnější“ než bohatí nebo než chudí, ale není třeba, aby byly „silnější“ než obě krajní kategorie.

autor Jan Keller. [Keller 2000a: 180 nn.; 2000b: 99 nn.] Aristotelés zastává na rozdíl od toho postoj pragmatický a reformistický. Jak na to poukázala řada předních amerických specialistů, např. Gabriel Almond a Sidney Verba nebo Bernard R. Berelson, politická pasivita může mezi jiným být také projevem spokojenosti s daným stavem [viz Almond a Verba 1963: 339, 347, srovnej též v češtině Svensson 1993: 144-153].

Dobrý občan a dobrý člověk podle Aristotela

V politické oblasti je zvláště aktuální a významné Aristotelovo rozlišení mezi dobrým (tj. řádným, ctnostným) člověkem a dobrým (řádným, ctnostným) občanem. Občanská ctnost musí mít podle Aristotela vztah ke zřízení obce, a protože jsou různá zřízení (ústavy), občanská ctnost nemůže být jen jedna [Politika III, 4, 1276b, Kříž 1998: 112; Špaňár 1988: 94]. Leo Strauss uvádí drastické příklady: „dobrý komunista může být jen špatným občanem v liberální demokracii *et vice versa*“ [Strauss 1964; franc. Strauss 1987: 63] a „dobrý občan v Hitlerově Německu by byl kdekoli jinde špatným občanem“ [Strauss 1995: 32]. „Je tedy jasné, že je možné být řádným občanem a nemít ctnost řádného muže.“ [Politika III, 4, 1276b 34-36; Špaňár 1988: 90; Kříž 1998: 112]. Je zjevné, že problém rozdílu mezi dobrým občanem a dobrým člověkem se neklade v režimech, kde všichni občané jsou současně řádnými neboli ctnostnými lidmi, konkrétně v některé formě aristokracie. Avšak podle Aristotela platí nejen o „zhoršených odrůdách“ vlád, ale i o některých z dobrých vlád (respektive o některých z nejlepších vlád), že i člověk nedokonalé ctnostný v nich může být dobrým občanem. Straussovy extrémní příklady nacismu a komunismu by neměly zatemnit tento významný bod. Důvod je nasnadě: „Ctnost řádného občana musí mít všichni (jen tak se stane obec nejlepší obcí), ale ctnost dobrého člověka nemohou mít všichni, neboť by potom bylo nevyhnutelné, aby všichni občané v řádném státě byli také dokonale dobří.“ [Politika III, 4, 1277a 1-5, Špaňár 1988: 91; Kříž 1998: 112]

Dobrý občan mimochodem musí podle Aristotela „umět a moci i poslouchat i vládnout“ [Politika III, 4, 1277b 14-15; Kříž 1998: 114; Špaňár 1988: 92]. Jak už víme, takové kvality jsou vlastní spíše středním vrstvám než bohatým nebo chudým. Je dále třeba v této souvislosti upozornit, že Aristotelés rozlišuje mezi „despotickou“ vládou, tj. vládou pána nad otrokem (což Kříž překládá jako vláda „panská“ [Politika III, 4, 1277a 33-34; Kříž 1998: 113; Špaňár 1988: 92]), a vládou „politickou“ (což Kříž výstižně překládá jako vláda „občanská“ [Politika III, 4, 1277b 8-14; Kříž 1998: 114; Špaňár 1988: 92]), tj. vládou nad svobodnými a sobě rovnými. Jak dá rozum, schopnost i vládnout i poslouchat se týká vlády „politické“. Ten, kdo vládne „politicky“ v tomto smyslu (tj. nedespoticky, občansky), se musí naučit vládnout tím, že je sám nejprve ovládaný: „např. velitelem jízdy se stává, když sloužil pod velitelem jízdy, vojevůdcem, když sloužil pod vojevůdcem jako setník i četař. Proto se právem říká, že nemůže dobře vládnout ten, kdo se nenaučil poslouchat.“ [Politika III, 4, 1277b 7-14; Kříž 1998: 114; Špaňár 1988: 92] Schopnosti i vládnout i poslouchat souvisí rovněž s Aristotelovou myšlenkou rotace neboli alternace vládnoucích a ovládaných. Mají-li totiž všichni svobodní vládnout, musejí se v úřadech střídát.

Politické kvality velkého množství lidí

Aristotelovo pojetí *politeie* je nejen velmi blízké moderním reprezentativním demokraciím, ale navíc nám umožňuje současné reprezentativní demokracie lépe pochopit. Aristotelés se nedomnívá, že by měli mít podíl na vládě jen odborníci nebo jen filozofové

nebo jen ctnostní nebo jen urození nebo jen bohatí. Podle Aristotela není dokonce vyloučeno, že má víc pozitivních kvalit spíše velké množství lidí než ti, kdo jsou sice nejlepší, ale jichž je jen málo. „Je totiž možné, že množství lidí, z nichž sice každý jednotlivec není rádným mužem, přece jen, sejdou-li se, mohou být lepší než oni [tj. než ti, kdo jsou lepší, ale málo početní], stejně jako hostina, k níž přispěli mnozí, může být lepší než hostina, která byla vystrojena nákladem jednoho. Protože je jich mnoho, může mít každý z nich část ctnosti a rozumnosti, a když se sejdou, může vzniknout jakoby jeden člověk, který je mnohonohý, mnohoruký a má mnoho smyslů, a tak také co se týče povahy a rozumu. Proto také množství lépe posuzuje díla hudební a básnická; každý totiž posoudí nějakou jinou stránku a všichni tak posoudí všechny.“ [Politika III, 11, 1281a 41 - 1281b 10; Kříž 1998: 126; Špaňár 1988: 104]

Aristotelés pak konkrétně uvažuje, „v čem totiž svrchovanou moc mají mít občané svobodní, a to většina. K nim náleží všichni ti, kteří nejsou ani bohatí, ani vážení pro nějakou ctnost“ [Politika III, 11, 1281b 22-25; Kříž 1998: 127; Špaňár 1988: 104]. Na jedné straně vzniká pak nebezpečí, že se budou dopouštět chyb, na druhé straně „vylučovat je však a nepřipustit k účasti je povážlivé, neboť bude-li v obci mnoho jednotlivců bez občanských poct a bez majetku, bude taková obec nutně plná nepřátel.“ [Politika III, 11, 1281b 27-30; Kříž 1998: 127; Špaňár 1988: 105] Jak vybruslit z tohoto dilematu?

„Zbývá tedy jen, aby se účastnili porad a soudů. Proto také Solón a někteří jiní zákonodárci jim ponechávají volbu úředníků a jejich zúčtování, ale nedovolují, aby jednotlivě spravovali úřady. Neboť jsou-li všichni pohromadě, mají dostatečné porozumění pro věc, a jsou-li smícháni s lepšími, jsou obcím k prospěchu, jako slabá strava, je-li přidána k výživné, činí celek prospěšnějším než malé množství stravy vydatné; každý jednotlivec o sobě však je v úsudku nevyspělý.“ [Politika III, 11, 1281b 30-38; Kříž 1998: 127; Špaňár 1988: 105; o Solónovi v tomto kontextu srovnej též Politika II, 12, 1274a 16-23; Kříž 1998: 104; Špaňár 1988: 83] Mráz tedy právem uvádí: „Za optimální ústavní demokracii pokládá Aristotelés na některých místech *Politiky* takovou, v níž shromáždění všech občanů má pouze právo volit úředníky a posuzovat jejich činnost, ale do úřadů mohou být voleni jen lidé, u nichž je určitá záruka dostatečné kvalifikace.“ [Mráz I 1999: 33]

Aristotelés pak zmiňuje známou námitku založenou na odborné kvalifikaci nebo na „kritériu kompetence“, jak to označuje Dahl [viz Dahl 1995a: 22]. Není tomu tak, že lékařské výkony může posoudit kompetentně zase jen odborný lékař? K tomu nejen opakuje svůj dřívější argument, podle něhož „každý jednotlivec bude sice horším soudcem než znalci, ale všichni dohromady budou buď lepší, anebo alespoň ne horší“ [Politika III, 11, 1282a 16-18; Kříž 1998: 128; Špaňár 1988: 105-106], ale přidává další argument, který je velmi závažný: „v některých věcech výrobce není ani jediným ani nejlepším soudcem v dílech, jimž rozumějí také ti, kteří tu znalost nemají, např. dům může posoudit nejen stavitel, ale ještě lépe jeho uživatel, a užívá ho hospodář; veslo posoudí lépe kormidelník než tesař a jídlo lépe host než kuchař.“ [Politika III, 11, 1282a 19-23; Kříž 1998: 128; Špaňár 1988: 106]

Aristotelés tím od „kritéria kompetence“ přechází k tomu, co Dahl označuje jako „zásadu postižených zájmů“ [viz Dahl 1995a: 46]. Dahl výstižně shrnuje: „S Aristotelem můžeme dospět proti Platónovi k názoru, že obyčejní lidé jsou celkem vzato kompetentnější než kdokoli jiný hájit ve státě své vlastní zájmy, a zároveň uznat, že většina z nás nedokáže řídit dopravní letadlo nebo nemocnici.“ [Dahl 1995a: 28]

Aristotelovo pojetí *politeie* a Schumpeterova neklasická teorie demokracie

Aristotelovo pojetí *politeie* do značné míry odpovídá tomu, co po J. A. Schumpeterovi [viz Schumpeter 1942, XXII. kap. Another Theory of Democracy] nazýváme „neklasickou“ teorií demokracie, která je realistická (a kterou její odpůrci označují za „elitářskou“). Až na důležitou výjimku inkluzivního občanství, tj. občanství zahrnujícího prakticky všechny dospělé lidi, odpovídá Aristotelovo pojetí *politeie* do jisté míry i tomu, co Robert A. Dahl nazývá „polyarchií“, což chápe jako reálně existující současné reprezentativní demokracie na rozdíl od demokracie jako ideálu [viz Dahl 1971; 1995a: 55; 1995b: 161, 200 nn.; Dahl 2001: 80 nn.]. Mulgan výstižně uvádí: „To, co dnes většina lidí popisuje a obhajuje jako ‚demokracii‘, má více společného s Aristotelovou *politeiou* než s jeho demokracií. Např. ti, kteří obhajují pravidelné volby každých pár let, ale odmítají každoroční volby či předávání všech významných rozhodnutí lidovému referendu, se ve skutečnosti podepisují pod Aristotelův názor, že nejlepší zřízení v neideálním světě je to, které spojuje oligarchické a demokratické postupy.“ [Mulgan 1998: 141-142]

Joseph A. Schumpeter své nové, neklasické pojetí demokracie stavěl proti „klasické“ demokratické doktríně. Podle Schumpetera potíže klasické demokratické doktríny pocházejí z toho, že nerealisticky předpokládá občany, kteří si utvářejí racionální názory na řešení politických problémů a pověří své „reprezentanty“, aby vykonali jejich vůli. Jinak řečeno, podle klasické demokratické teorie je výběr reprezentantů „lidu“ podřízen řešení politických problémů. Schumpeter [1942; 1962: 269] se domnívá, že je třeba převrátit roli nebo pořadí těchto dvou prvků, tj. navrhuje podřídit řešení politických problémů výběru politických reprezentantů. Podle Schumpeterovy koncepce je tedy prvořadou funkcí občanů-voličů vytvořit – ať už přímo nebo nepřímo – vládu,⁷ což předpokládá také možnost stávající vládu odvolat.⁸ Na konci každého svého funkčního období se vládnoucí musí podřídit verdiktu občanů ve svobodných volbách založených na soutěži, kdy se rozhoduje, zda stávající tým bude v úřadě potvrzen nebo nahrazen jiným týmem. G. Bingham Powell Jr. [1989] hovoří v této věci výstižně o „Citizen Electoral Control“. Většina dnešních specialistů – jmenujme za všechny amerického nestora politické vědy Roberta A. Dahla nebo italského politologa Giovannioho Sartoriho [viz Sartori 1993: 154 nn.] – Schumpeterovu koncepci demokracie explicitně nebo aspoň implicitně přijali v hrubých rysech za svou. Řečeno Dahlovou terminologií, Aristotelés i Schumpeter se snaží smířit „kritérium kompetence“ se „zásadou postižených zájmů“ nebo – Aristotelovými slovy – usilují o dobré „namíchání“ prvků demokracie a oligarchie.

⁷) „...we now take the view that the role of the people is to produce a government, or else an intermediate body which in turn will produce a national executive or government. And we define: the democratic method is that institutional arrangement for arriving at political decisions in which individual acquires the power to decide by means of a competitive struggle for the people's vote.“ [Schumpeter 1942, 1962: 269]

⁸) Na tento druhý aspekt kladé hlavní důraz Karl R. Popper, podle něhož v demokracii nejde o „vládu lidu“ (ten v ní nevládne), ale o to, že lid může vládu sesadit prostřednictvím voleb, tj. nenásilně, bez krveprolévání. Volební systém proporcionální reprezentace (přinejmenším pokud je v téměř čisté podobě) však ztěžuje sesazení vlády. Popperova kritika proporcionální reprezentace je tedy, jak sám rakouský metodolog zdůrazňuje, jedním ze zcela praktických důsledků jeho nového formulování otázek [viz Popper 1992: 4].

Závěr

Pro Aristotela existuje podstatný vztah mezi formami vlád na jedné straně a sociální strukturou na straně druhé. S tím souvisí, že z empirického hlediska jsou podle něho nejrozšířenější a z analytického hlediska základní nebo čisté formy vlády dvě: demokracie jako vláda chudých a oligarchie jako vláda bohatých. Nad těmito čistými formami vlády dává Aristotelés za obvyklých podmínek přednost jedné ze smíšených forem vlády, a to *politei*, tj. ústavní demokracii, jak to překládá M. Mráz. *Politeia*, tj. ústavní demokracie, je charakterizována tím, že a) je směsicí prvků umírněné demokracie a umírněné oligarchie, že b) je v ní víc z demokracie než z oligarchie, že c) jde – nebo přinejmenším může jít – o zdařilou směs a že d) na rozdíl od demokracie a oligarchie v ní jsou početné střední vrstvy. Taková ústavní demokracie je nejlepším režimem „pro většinu obcí a pro většinu lidí“. Nevýžaduje nutně ctnostné jedince, ale stačí tam dobří občané, kteří jsou schopni i vládnout i poslouchat, což platí zejména o středních vrstvách.

Jak ukázal přesvědčivě B. Manin ve své knize *Principes du gouvernement représentatif* [viz Manin 1996: 306], současné reprezentativní demokracie jsou právě takovou zdařilou směsicí prvků, postupů a principů demokracie a oligarchie. K tomu, aby byla vláda demokratická i oligarchická, je však třeba podle Aristotela zabránit, aby se veřejné úřady nestaly zdrojem obohacování. Veřejnost v dnešních reprezentativních demokraciích je skutečně velmi roztrpčena korupčními skandály politiků. Aristotelovo pojetí *politei*, tj. ústavní demokracie, včetně s ní spjaté koncepce stabilizační role středních vrstev, je vysoce inspirující pro demokratické země, které vstupují do 21. století. A nelze se divit, že někteří autoři [viz např. de Laubier 1978, 1993] viděli v Aristotelových sociologických a politologických principech vhodnou alternativu k Marxovi a jeho následovníkům. Jistě platí, že nejhorší službou, jakou bychom mohli Aristotelovi udělat, by bylo hlásat, že u něho lze téměř všechno najít a že jeho pojetí je možno s malým oprášením prostě převzít. Každý ví, co nás od autora *Metafysiky* a *Politiky* dělí, např. schvalování jisté formy otroctví (otroctví od přírody, nikoli podle zákona nebo na základě násilí; takové formy odsuzuje), abychom uvedli jen nejznámější případ. Ale byla by velká škoda, kdyby nám uniklo, že Aristotelés je naším současníkem a že s jeho pomocí dokonce lépe pochopíme dnešní demokratické společnosti.

Aristotelova *Politika* by neměla zůstat jen výlučnou doménou studia specialistů na antické myšlení nebo na řeckou filologii. A inspirovat se jím může nejen politická filozofie normativně-ontologického zaměření, jakou představoval ve 20. století především Leo Strauss [viz zejména Strauss 1964, v češtině pak Strauss 1995] nebo Eric Voegelin [viz Voegelin 2000] a jejich stoupenci, ale neméně i empiricko-analytická politická sociologie a politická věda, jejímiž předními představiteli jsou např. Robert A. Dahl [viz zejména Dahl 1995a, 1995b a 2001] nebo Giovanni Sartori [viz Sartori 1993 a 2001].

MIROSLAV NOVÁK je doktor (Ph.D.) sociologie Ženevské univerzity a docent politologie Univerzity Karlovy v Praze. Jeho specializací je komparativní politická sociologie, zejména přechod k demokracii v zemích střední a východní Evropy, stranické systémy a modely demokracie. Je mj. autorem dvou odborných knih ve francouzštině a jedné v češtině (*Systémy politických stran*, SLON, Praha 1997). V prosinci 2001 je v tisku jeho další práce *Jakou demokracii pro nové demokracie?* (Mezinárodní politologický ústav, Brno).

Literatura

- Almond, G., S. Verba 1963. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Boston: Little, Brown and Co.
- Aristote 1977. *La Politique* (editor Marcel Prélot). Paris: Denoel/Gonthier (označujeme v textu jako Prélot 1977).
- Aristote 1990. *Les Politiques*. (překladatel a editor Pierre Pellegrin). Paris: Flammarion (označujeme v textu jako Pellegrin 1990).
- Aristotelés 1996. *Etika Níkomachova*. (přeložil Antonín Kříž, 2. vyd.). Praha: Rezek (označujeme v textu jako Kříž 1996).
- Aristotelés 1988. *Politika*. (přeložil Július Špaňár). Bratislava: Pravda (označujeme v textu jako Špaňár 1988).
- Aristotelés 1998. *Politika*. (přeložil Antonín Kříž, 2. vyd.). Praha: Rezek (označujeme v textu jako Kříž 1998).
- Aristotelés 1999. *Politika I*. (přeložil Milan Mráz). Praha: OIKOYMENII (označujeme v textu jako Mráz I 1998).
- Berg-Schlosser, D., T. Stammen 2000. *Úvod do politické vědy*. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku.
- Braun, E. 1967. „Die Theorie der Mischverfassung bei Aristoteles.“ *Wiener Studien* 80: 79-89.
- Dahl, R. A. 1971. *Polyarchy*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. A. 1995a. *Demokracie v právním státě?* Praha: Readers International.
- Dahl, R. A. 1995b. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- Dahl, R. A. 2001. *O demokracii*. Praha: Portál.
- Duverger, M. 1978. *Echec au roi*. Paris: Albin Michel.
- Keller, J. 2000a. „Střední vrstvy a občanská společnost.“ Pp. 175-186 in *Sociální exkluze a nové třídy*, (Sociální studia 5). Brno: Masarykova univerzita.
- Keller, J. 2000b. *Vzestup a pád středních vrstev*. Praha: SLON.
- Laubier, P. de 1993 (1978). *Une alternative sociologique: Aristote-Marx*. Fribourg/Paris: Editions universitaires de Fribourg/Editions Mame.
- Lijphart, A. 1999. *Patterns of Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Lipset, S. M. 1963 (1960). *Political Man*. New York: Anchor Books edition.
- Manin, B. 1996 (1995). *Principes du gouvernement représentatif*. 2. vyd. Paris: Flammarion, Coll. Champs, 1. vyd. Calmann-Lévy.
- Matějů, P. 2000. „Peripetie krystalizace střední třídy. Česká republika 1989-1999.“ Pp. 62-91 in *Střední třída, demokracie, prosperita*. (Sborník textů z konference). Praha: Institut pro evropskou politiku a ekonomiku.
- Mills, Ch. W. 1951. *White Collar, the American Middle Classes*. New York: Oxford University Press.
- Mills, Ch. W. 1966. *Mocenská elita*. Praha: Orbis.
- Mills, Ch. W. 1970 (1966). *Les cols blancs*. Paris: Maspero, coll. Points.
- Mulgan, R. G. 1998. *Aristotelova politická teorie*. Praha: OIKOYMENH.
- Novák, M. 1996. „Démocratie(s) et efficience(s). Y a-t-il un choix constitutionnel supérieur à tous les autres?“ *Revue internationale de politique comparée* 3(3): 689-712.
- Novák, M. 1997a. *Systémy politických stran*. Praha: SLON.
- Novák, M. 1997b. „Is There One Best Model of Democracy? Efficiency and Representativeness: ‚Theoretical Revolution‘ or Democratic Dilemma?“ *Czech Sociological Review* 5(2): 131-157.

- Novák, M. 2000a. „Is There an Optimal Model for Democracy?“ Pp. 370-394 in *The Challenges to Theories of Democracy*, ed. by S. U. Larsen. Boulder: Social Sciences Monographs.
- Novák, M. 2000b. „Aristotelés aktuální a inspirující: role středních tříd a smíšené vlády.“ Pp. 143-152 in *Střední třída, demokracie, prosperita*. (Sborník textů z konference). Praha: Institut pro evropskou politiku a ekonomiku.
- Popper, K. R. 1992. „Interview I.“ *Reflexe*, No. 7-8: 1-20.
- Powell, G. B. Jr. 1989. „Constitutional Design and Citizen Electoral Control.“ *Journal of Theoretical Politics* 1: 107-130.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sartori, G. 2001. *Srovnávací ústavní inženýrství*. Praha: SLON.
- Schmitt, C. 1928. *Verfassungslehre*. München: Dunkler & Humblot.
- Schumpeter, J. A. 1962 (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper.
- Strauss, L. 1964. *The City and Man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Strauss, L. 1987. *La cité et l'homme*. Paris: Agora.
- Strauss, L. 1995. *Eseje o politické filosofii*. Praha: OIKOYMENH.
- Svensson, P. 1993. *Teorie demokracie*. Brno: CDK.
- Večerník, J. 2000. „Střední třídy a středostavovský konsensus.“ Pp. 25-45 in *Střední třída, demokracie, prosperita*. (Sborník textů z konference). Praha: Institut pro evropskou politiku a ekonomiku.
- Vogelin, E. 2000. *Nová věda o politice*. Brno: CDK.
- Vlachová, K. 2000. „Politické postoje a volební preference střední třídy.“ Pp. 153-164 in *Střední třída, demokracie, prosperita*. (Sborník textů z konference). Praha: Institut pro evropskou politiku a ekonomiku.
- Zakaria, F. 1997. „The Rise of Illiberal Democracy.“ *Foreign Affairs* 76(6): 22-43.
- Zakaria, F. 1998. „Neliberální demokracie na vzestupu.“ *Střední Evropa* 14(81): 20-36.

Summary

In *Politics*, Aristotle presented his normative-ontological political philosophy. In addition, he expounded his analytical-empirical political sociology. According to Aristotle, there is a fundamental relationship between government forms and the social structure. In this connection, there are two empirically widespread and at the same time analytically pure forms of government: democracy (the rule of the poor) and oligarchy (the rule of the rich). Under usual circumstances, Aristotle prefers a mixed form of government, *politeia*, i.e. constitutional democracy (the interpretation of Milan Mráz) to these pure forms. *Politeia* exhibits the following characteristics: (a) it is a mixture of moderate democracy and moderate oligarchy, (b) it contains more elements of democracy than oligarchy, (c) it is – or can be – a good mixture, and (d) in contrast to democracy or oligarchy, its middle class is numerous. Constitutional democracy is the best regime ‘for most communities and for most people’. It does not necessarily require virtuous individuals but can instead make do with good citizens, who are able to rule as well as to obey. This ability is demonstrated, in the first place, by the middle classes. As Bernard Manin has persuasively shown, present-day representative democracies are a successful mixture of oligarchic and democratic elements, procedures and principles, the mixture which Aristotle termed *politeia*, and which he, in the case of usual social circumstances, recommended.

GESIS (German Social Science Infrastructure Services) je asociace spolufinancovaná Německou spolkovou republikou a jejími jednotlivými státy, jenž poskytuje podporu výzkumu v oblasti sociálních věd. GESIS sdružuje nejdůležitější servisní instituce v německy hovořící oblasti pod jednou organizační střechou.

Jejím úkolem je poskytovat podporu značně decentralizovanému vědnímu a výzkumnému systému a dále udržovat a posilovat výkonnost a soutěživost tohoto systému. Jak interregionální, tak mezinárodní příspěvky, které služby asociace GESIS nabízejí, vytvářejí základ pro efektivní národní a mezinárodní komunikaci v rámci akademické komunity a pro podporu přenosu vědeckých zjištění do různých oblastí možného využití.

Internet: <http://www.gesis.org>

IZ

Social Science Information Centre (Informační centrum v oblasti sociálních věd)

- databáze výzkumů a literatury
- vyhledávací služby
- služby pro růst povědomí
- dokumentace
- věda a výzkum (R&D) v oblasti informačních věd a informační technologie

Lennéstraße 30
D-53113 Bonn
Tel.: +49/228/2281-0
Fax: +49/228/2281-120
Email: iz@bonn.iz-soz.de

Přenos dat a informací v oboru sociálních věd mezi východní a západní Evropou

ZA

Central Archive for Empirical Social Research, University of Cologne (Centrální archiv pro empirický sociální výzkum, Univerzita v Kolíně nad Rýnem)

- uchovávání elektronických dat
 - zpracování dat
 - poskytování dat
 - konzultace v oblasti sekundární analýzy
 - historický sociální výzkum
 - mezinárodní přenos dat
 - školení v analýze dat
- Bachemer Straße 40
D-50931 Köln
Tel.: +49/221/47694-0
Fax: +49/221/47694-44
Email: za@za.uni-koeln.de

ZUMA

Centre for Survey Research and Methodology (Centrum pro výzkum a metodologii na základě šetření)

- metodologické konzultace
- výzkum pomocí šetření
- ALLBUS/ ISSP/ SOWI-Bus
- Mikrodata
- Sociální indikátory
- Školení v metodologii

B2, 1
D-68159 Mannheim
Tel.: +49/621/1246-0
Fax: +49/621/1246-100
Email: zuma@zuma-mannheim.de

Schiffbauer Damm 19
D-10117 Berlin
Tel.: +49/30/30874246
Fax: +49/30/2823692
Email: iz@berlin.iz-soz.de

Využijte možnosti balíku služeb, který nabízí asociálně-vědní Servisní instituce:

GESIS, pobočka v Berlíně

Hlavní proměnné proporčních volebních systémů

TOMÁŠ LEBEDA**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Main Variables of Systems of Proportional Representation

Abstract: The form of proportional electoral systems, and their nature, proportionality and impact on a party system are influenced by a multitude of factors. The factors that can be already set up while forming the electoral rules – factors that are independent of external circumstances – are called ‘variables’. In the case of the list PR systems there are four main variables: electoral district magnitude, electoral formula, legal threshold and the number and character of tier districting. Using these four basic variables in connection with proportional electoral systems it is possible to achieve almost any results or data output – from the most proportional to the most disproportional, with the potential to favour small, medium or even large parties. The variables can also lead to a favouring of parties based on their character, such as the measure of coalition potential or the geographic distribution of the electorate. This article presents the way in which these variable can work, explains their technical nature and their effects, and the way they interact with each other, including their reciprocal interaction, crossing, and overlapping.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 4: 425-448)

Volební princip poměrného zastoupení je velice rozmanitá technika volební reprezentace. Nejčastěji bývá interpretován jako systém produkující, jak už to z jeho názvu vyplývá, velmi proporční výsledky, kdy podoba zastupitelského sboru relativně přesně odráží podobu příslušného elektorátu. Poměrné systémy však skýtají mnoho prostředků, kterými lze jejich výstupy a vlastnosti utvářet a ovlivňovat. S jejich pomocí lze dosáhnout jak vysoké proporcionality, tak účinků podobných prostému většinovému systému. Volební systém je jeden z nejdůležitějších aspektů formujících systémy stran. Lze si stanovit cíle a prostřednictvím vhodných prostředků jich dosáhnout. Poměrné systémy lze vytvářet na míru jednotlivým zemím tak, aby reflektovaly specifika dané společnosti. Proměnné a další faktory poměrných systémů jsou v českých společenskovedních kruzích oblastí málo zmapovanou, kterou stojí za to širěji osvětlit.¹ Stať se bude věnovat téměř výhradně technickým nástrojům, které lze při konstruování systému nastavovat a ovlivňovat. Zcela opomine řadu vnějších faktorů, které jsou nekontrolovatelné, či předem neuchopitelné. Záběr tématu je striktně vymezen na poměrné volební systémy (dále PR), spjaté s listinnou volbou. Nejen že budou vynechány všechny druhy většinové volby, ale také

^{*}) Tato práce vznikla v rámci projektu doc. Miroslava Nováka *Volební reformy a stranické systémy: připravované české změny v mezinárodním srovnání*, který byl podpořen grantem Grantové agentury České republiky (č. 407/01/0845). Autor děkuje anonymním recenzentům za cenné připomínky.

^{**}) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Tomáš Lebeda, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, lebeda@soc.cas.cz

¹) Hlavním průkopníkem se v této oblasti u nás stal ústavní právník profesor Jan Filip [1992, 1994].

zcela abstrahujeme od všech typů jednojmenných hlasování a též od systémů volných listin.

Mezi experty na volební systémy panuje široká shoda, že dvěma nejdůležitějšími dimenzemi volebního systému, s hlavními dopady na proporcionalitu výsledků a konečnou podobu stranického systému, jsou *volební formule a velikost volebních obvodů* [Lijphart 1994: 10]. Těžko lze najít odborníka, který by těmto dvěma aspektům nepřikládal zásadní váhu. Arend Lijphart za další důležité dimenze považuje *volební práh a velikost voleného shromáždění* [ibid.: 11-13]. Taagepera a Shugart [1989: 19] ke dvěma nesporným proměnným přidávají třetí, kterou je *podoba hlasování*² [obdobně Rae – viz Lijphart 1994: 14]. Vedle hlavních aspektů lze nalézt mnoho dalších dílčích faktorů, které často bývají součástí výše zmíněných, nebo jsou důsledkem jejich kombinací. Jestliže o dvou základních proměnných panuje shoda, o případných dalších již nikoli.

Za proměnnou lze považovat pouze takový faktor, který lze při konstruování volebního systému ovlivňovat přímo. Jsou to pravidla a mechanismy, které jsou primárně nastavené a nejsou důsledkem jiných daností. Musí mít prokazatelně významný vliv na volební výsledky a tím na podobu stranického systému. Vzhledem k tomu, že je oblast této stati zúžena pouze na proporční systémy a navíc pouze na ty, které využívají listinného hlasování, můžeme proměnné definovat přesněji. *Volební formule a velikost obvodů* bezpochyby zůstávají. *Podobu hlasování* můžeme vyloučit. Zúžení tématu na listinné PR systémy byla tato proměnná z převážné části vyčerpána. Listinná proporční volba je totiž jednou z možných *podob hlasování*. Tím se mnohé z této oblasti stává bezpředmětné, nebo alespoň méně podstatné.³ *Volební práh (electoral threshold)*, který Lijphart považuje za jednu ze čtyř hlavních dimenzí, podle mého názoru nepatří mezi proměnné. Volební práh je dán zejména kombinací účinků velikosti obvodů a volební formule. Díky tomu není primárním mechanismem, ale důsledkem jiných, minimálně dvou zmíněných proměnných. (Rozhodně tím nesnižují vypovídací hodnotu *přirozeného prahu*, který je jedním z nejvýznamnějších ukazatelů charakteru a proporcionality volebního systému – viz samostatnou studii [Lebeda 2001].) Přirozený práh, jako bariéra vyjádřená procenty hlasů znemožňující stranám získat mandát, je *de facto* v přímém „konkurenčním“ vztahu vůči jiné procentní bariéře, kterou je uzavírací klauzule (*legal threshold*). Uzavírací klauzule, která udává nezbytné minimální procento hlasů nutné k účasti strany ve skrutiniu, však primárním faktorem je. Uzavírací klauzule není závislá na jiných proměnných, ale pouze na vůli tvůrce volebních pravidel. Je užívána pouze

² *Podoba hlasování* není zcela přesný překlad *ballot structure*, ale podle mého názoru vystihuje podstatu problému. Taagepera a Shugart tento termín vysvětlují spolu s *mechanismem hlasování (mechanics of voting)*. Jedná se zejména o to, jakým způsobem může volič hlasovat. Zda může hlasovat pouze pro stranu jako celek, nebo je-li možné řadit, preferovat, škrtnat, či dopisovat jednotlivé kandidáty, nebo dokonce volit kandidáty z více stran (*categoric versus ordinal ballot*). To vše je též možné vyjádřit překladem *podoba volebního lístku*, který je *de facto* také správný, podle mne však odvádí pozornost od podstaty věci. Nejde přece o to, jak volební lístek vypadá, ale o to, jakým způsobem na něm volič může svou vůli vyjádřit a zejména, jakým mechanismem bude voličova případná preference zpracována a jak se projeví při přidělování mandátů.

³ Jedná se zejména o vyloučení STV. Preference, škrtnání, či panašování, které jsou v určitých případech listinných PR systémů možné, většinou nemají přímý vliv na volební výsledek stran a výslednou podobu stranického systému. Proto je lze považovat za vedlejší, doplňkové proměnné, které precizují design volebního systému.

v prostředí PR systémů a to je také jedním z důvodů, proč nemůže být univerzální volební proměnnou pro všechny typy volebních systémů. *Uzavírací klauzuli* eventuálně *kvórum* můžeme považovat za třetí proměnnou, specifickou výhradně pro poměrné volební systémy.

Velikost voleného shromáždění, kterou Lijphart považuje za čtvrtou hlavní dimenzi volebního systému, lze považovat za aspekt s možným vlivem na volební výsledky, nikoli však za tak významný, jako jsou aspekty předešlé. Lijphart [1994: 12-13] poukazuje na možnost „minisboru“, který by čítal např. pouhých 5 poslanců. Jistě, že sbor o 100 poslancích by s největší pravděpodobností vykazoval větší míru proporcionality. Tento rozdíl však není dán velikostí voleného sboru, ale velikostí samotného volebního obvodu. Lijphartův pětimandátový „minisbor“ je jediným malým obvodem. A to tak malým, že je proporcionalita výsledků přirozeně zkreslena. Pravou příčinou je tedy velikost obvodu a nikoli velikost voleného shromáždění. Na druhou stranu, tento problém není možné paušálně zavrhnout. Je pravdou, že dokonce i v případě, kdyby stočlenné shromáždění bylo voleno ve dvaceti pětimandátových obvodech, by pravděpodobně byla míra proporcionality vyšší, než v případě jediného pětimandátového obvodu. Přitom se v obou případech jedná o stejnou velikost obvodů. Lze důvodně předpokládat určité, třeba i nepatrné rozdíly v lokální podpoře stran. Ty mohou způsobit odlišné výsledky v jednotlivých obvodech a tím zmírnit disproporcionalitu v souhrnném výsledku. Velikost voleného sboru jistě není zcela opomenutelným kritériem, ale jeho význam je v reálných případech většinou málo podstatný.⁴

Za čtvrtou hlavní proměnnou považují *počet a charakter skrutinií*, eventuálně *úrovní (stupňů)* na nichž se přidělují mandáty. Podstata spočívá v tom, zda se mandáty rozdělují pouze na úrovni základního volebního obvodu, nebo zda k alokaci dochází i na vyšší regionální, nebo celostátní úrovni. Vedle počtu stupňů, který bývá nastaven nejčastěji mezi jedním až třemi, je ještě podstatnější charakter způsobu přidělování mandátů na té které úrovni. Klíčovým rysem se stává, která úroveň je stupněm dominujícím, nebo absolutně rozhodujícím. Počet skrutinií a jejich charakter mohou naprosto zvrátit účinek prvních dvou všeobecně přijímaných proměnných (velikosti obvodů a matematické formule). Tato proměnná je klíčová pro výsledné působení mnoha proporčních systémů. Díky tomu, že je opět téměř výhradním specifikem PR systémů, nemůže být zařazena mezi univerzální proměnné pro všechny typy volby. Spolu s uzavírací klauzulí bychom ji mohli nejsnáze zahrnout pod Taageperův a Shugartův velmi široký faktor *podoby hlasování*.

Shrnuto, jako hlavní proměnné byly vybrány: *velikost volebního obvodu*, *matematická formule*, *uzavírací klauzule (kvórum)* a *počet a charakter úrovní volebních obvodů (počet skrutinií)*. Nejsou to faktory jediné, ale nejzávažnější. Jejich účinky se mohou při různých vzájemných kombinacích umocňovat, překrývat, tlumit, nebo na sobě mohou být nezávislé. Samozřejmě bychom mohli nalézt celou řadu dalších, přímých i nepřímých prvků, které ovlivňují vztah mezi volebním a stranickým systémem. Nehrají

⁴) Lze např. namítnout, že jsme při přípravě volební reformy smluvně opozičními stranami byli svědky takové snahy, kdy jeden z návrhů počítal se snížením počtu mandátů z 200 na 162, čímž by se dosáhlo dalšího zvýhodnění velkých stran, tedy větší disproporcionality. Je třeba si uvědomit, že počet volebních obvodů by zůstal konstantní. To znamená, že by opět nešlo o nic jiného, než o snížení velikosti obvodů. Vyšší disproporcionalita by tak nebyla způsobena zmenšením voleného sboru, ale opět pouze a jenom zmenšením velikostí všech volebních obvodů.

však obecně takovou dominantní úlohu. Zmíněné čtyři parametry jsou navíc, mimo svou dominantní roli, důležité také tím, že jich lze užít při empirickém průzkumu volebního systému; tedy při modelování (simulaci) výsledků voleb. Jednotlivým parametrům se budeme věnovat zvlášť, i když se nemůžeme vyhnout určitému prolínání, které je dáno skutečností, že jejich působení není samostatné, ale je téměř vždy výsledkem účinku několika proměnných najednou.

1. Velikost obvodů

Velikost volebních obvodů Taagepera a Shugarta považují za „rozhodující faktor“. „Počet mandátů přidělovaných ve volebním obvodu má silnější dopad na proporcionalitu, než jakékoli další faktory“ [Taagepera a Shugart 1989: 112]. Ne náhodou navrhoval politolog Miroslav Novák [1996a: 297] ještě před sněmovními volbami 1996 zmenšení volebních obvodů jako nástroj, kterým lze docílit značných většinových účinků.

Velikost volebních obvodů je označována M (*magnitude*). Jednoduše vyjadřuje, kolik mandátů se rozděluje v daném obvodu. Někteří politologové se snažili rozlišit typy obvodů právě podle jejich velikosti. Nohlen [1989: 65] rozlišuje obvody na malé (2-5 mandátů), středně velké (6-10 mandátů) a velké (10 a více mandátů). Taagepera a Shugart [1989: 123] rozlišují podobné tři kategorie s mírným rozdílem podle hodnoty M : nízká (2-4 mandáty), střední (5-9 mandátů) a vysoká (10 a více). Obecně je známo, že se zvyšující se velikostí obvodů vzrůstá míra proporcionality a naopak, snižováním velikosti se zvyšuje disproporcionalita výsledků. Vztah velikosti obvodů M k odchylce od proporcionality lze doložit následující tabulkou. V hypotetickém volebním obvodu kandidují čtyři strany, které získaly 43, 36, 16 a 5 % hlasů. Mandáty jsou přidělovány pomocí D'Hondtovy formule postupně v obvodech od velikosti $M = 1$ až po $M = 50$. Odchylka od proporcionality „ D “ je měřena indexem Loosemore-Hanby.⁵

Z tabulky A je patrná nepřímá úměra mezi velikostí obvodů M a odchylkou od proporcionality vyjádřenou indexem D . Podle autorů tabulky k podobnému účinku dojde při užití jakékoli formule s možnou výjimkou u případů $1 < M < 5$. Právě v této oblasti (včetně $M = 1$) lze hledat obvody s největším dopadem na proporcionalitu výsledků. Podle Taagepera a Shugarta [1989: 114] leží pomyslná hranice výraznějšího zkreslení mezi $M = 4$ a $M = 5$, což je patrné i z tabulky, kde index D výrazně změní svou hodnotu právě mezi zmíněnými velikostmi M . Čtyřmandátové a menší obvody produkují *uměle vytvořené většiny* (*manufactured majorities*). Pětimandátové obvody jsou již považovány za obvody produkující relativně proporční výsledky. Autoři však připouštějí, že v případě většího počtu stran může být $M = 5$ stále spíše disproporční, tzn. že se zmíněná hranice posouvá mezi $M = 5$ a $M = 6$.

⁵) Vzorec indexu vypadá následovně: $D = \frac{1}{2} \sum |v_i - s_i|$ U každé strany zvlášť zjistí rozdíl mezi procentem hlasů a procentem mandátů. Rozdíly od všech stran se sečtou a součet se dělí dvěma. Výsledný index udává, o kolik procent se celkový výsledek odchyluje od proporcionality. v_i udává procento hlasů pro stranu a s_i procento mandátů pro stranu. Výsledek vrací hodnoty 0-100 (tj. procenta: max. proporcionalita – max. disproporcionalita).

Tabulka A. Účinek velikosti obvodů na přidělování mandátů (D'Hondtovým dělitelem) a odchýlení od proporcionality

<i>M</i>	43 %	Hlasy pro strany		Odchylka od proporcionality	
		36 %	16 %	5 %	<i>D</i>
<i>Mandáty pro strany</i>					
1	1	0	0	0	57,0
2	1	1	0	0	21,0
3	2	1	0	0	23,7
4	2	2	0	0	21,0
5	2	2	1	0	8,0
6	3	2	1	0	7,7
7	3	3	1	0	6,9
8	4	3	1	0	8,5
9	4	4	1	0	9,8
10	5	4	1	0	11,0
11	5	4	2	0	5,1
15	7	6	2	0	7,7
20	9	7	3	1	2,0
25	11	9	4	1	1,0
30	13	11	5	1	2,7
40	17	15	6	2	1,5
50	22	18	8	2	1,0

Pramen: [Taagepera a Shugart 1989: 113].

Na základě obecných poznatků z mých modelových výpočtů voleb do ČNR, respektive PS PČR 1992, 1996 a 1998⁶ nelze než s výše uvedenými závěry souhlasit. Obecně lze tyto poznatky považovat za platné ve valné většině případů. Přesto je třeba připomenout, že do hry vstupují i další aspekty. V prvé řadě je to počet stran a zejména jejich vzájemná poměrná velikost (daná procenty získaných hlasů). Dále nelze opomenout účinek volební formule, který je v některých případech zásadní. Rozdíly mezi účinky jednotlivých formulí bývají nejpatrnější právě v malých volebních obvodech.

Jestliže máme představu o tom, jak jediný obvod, v závislosti na své velikosti, ovlivňuje proporcionalitu rozdělování mandátů, není daleko k tomu, udělat si představu o tom, jaké výsledky bude produkovat celý volební systém. Situace je nejjednodušší, jestliže mají všechny obvody stejnou velikost *M*. V tomto případě, kromě regionálních rozdílů v podpoře stran (které však často hrají velmi podstatnou roli), prakticky nic nebrání tomu, abychom mohli zobecnit poznatky z působení *M* v jednom obvodu na celý systém. V praxi však k takové situaci dochází pouze u klasických většinových systémů (*M* = 1), které ale nejsou předmětem této práce. V ostatních případech jsou hodnoty *M* často značně rozkolísané (příklady v tabulce B). Přesto je vhodné najít ukazatel, který vypovídá o velikosti všech obvodů daného systému a který může pomoci vytvořit si celkovou představu. Jako nejjednodušší řešení se nabízí užít prostý aritmetický průměr všech velikostí obvodů⁷ v daném volebním systému. Ten však ve většině případů s velmi

⁶ Studie se zmíněnými modelovými výpočty viz [Lebeda 1998, 1999a, 2000b].

⁷ Tento přístup využívá A. Lijphart [1994], který veškeré hodnoty *M* uvádí vždy jako aritmetický průměr daného volebního systému.

rozkolísanými velikostmi obvodů chybně reflektuje politické důsledky systému. Proto je vhodnější zvolit výpočet *efektivní velikosti obvodů* - M' [Taagepera 1998: 403]:

$$M' = \frac{\sum M_i^2}{S}$$

kde M_i je velikost každého jednotlivého obvodu a $S = \sum M_i$ je celkový počet mandátů ve voleném shromáždění. Jedná se o vážený průměr velikostí obvodů, který lépe reflektuje skutečný průměrný účinek celého volebního systému. Známe-li tuto hodnotu, můžeme si snadno představit účinek volebního systému přibližně tak, jakoby se skládal ze stejně velkých obvodů rovnajících se hodnotě M' . Významný rozdíl M' proti hodnotě klasického průměru se projeví v systémech s velmi rozkolísanými velikostmi obvodů a zejména v takových, kde krajní hodnoty M nejsou pouze výjimkami proti většině zbylých obvodů, ve kterých jsou M blízké průměru.⁸

Ne ve všech případech můžeme skutečnou velikost obvodů určit přesně. V případě, že jsou užívány formule, které nerozdělí všechny mandáty na úrovni obvodu a zbylé mandáty se přesouvají na vyšší úroveň volebních obvodů, nikdy předem neznáme skutečnou velikost M . Za velikost obvodu je třeba považovat nikoli počet mandátů, který mu byl předem přisouzen, ale počet mandátů, který se v obvodě skutečně přidělil.⁹ Tabulka B představuje srovnání velikosti volebních obvodů a souvisejících údajů ve vybraných zemích. V případě některých zemí musely být hodnoty, díky složitosti systému, zjednodušeny, aby je bylo možné vyjádřit tabulkou. V některých případech nalezneme pro jednu zemi dvoje rozdílné hodnoty – starší z odborné literatury a novější z internetových zdrojů.

2. Volební formule

Volební formule jsou metody, s jejichž pomocí PR systémy převádějí počty hlasů na počty mandátů. Jsou to pravidla pro přidělování mandátů (*allocation rules*), která mají nejčastěji podobu vzorců. Zdánlivě prostá matematika „kolik procent hlasů – tolik procent mandátů“ se záhy ukáže složitější, než by se na první pohled mohlo zdát.

Volební formule můžeme rozdělit do dvou hlavních skupin. Jsou jimi *volební kvóty* a *volební dělitelé*. Terminologie není dosud zcela ustálená, zejména v českých odborných kruzích. Krouský [1933: 13-21] mezi těmito dvěma skupinami nerozlišoval a shodně hovořil pouze o *metodách*, v případě kvót pak v souvislosti s *volebním číslem*. Filip [1992: 18-25] rozlišuje *systémy volebního čísla a volebního kvocientu* proti *systémům volebního dělitele*. Podíváme-li se na terminologii současných zahraničních expertů, ani ta není zcela jednotná. Lijphart [1994: 153; 1986: 170-179] dělí formule na metody *největších zbytků* (*largest remainders*) a *nejvyšších průměrů* (*highest averages*). V závorce též uvádí pojmy *dělitel* (*divisor*) a *kvóta* (*quota*). Hlavní Lijphartova terminologie

⁸) Taagepera [1998: 403-404] uvádí příklad Finska. Dvousetčlenný parlament je volen v 15 obvodech. Největší volební obvod čítá 27 mandátů oproti nejmenšímu s jediným mandátem. Aritmetický průměr dává hodnotu 13,3, zatímco $M' = 15,9$. Obdobná rozkolísanost, která se projeví v rozdílných hodnotách prostého průměru a M' , není ničím výjimečným. Stejně tak lze však najít příklady, kdy jsou si obě hodnoty velice blízké. Porovnat je lze v tabulce B.

⁹) Takovou situaci známe dobře z dosavadních voleb do Poslanecké sněmovny. Mandáty, které byly přiděleny jednotlivým volebním krajům, nebyly téměř nikdy rozděleny všechny. Zbylé mandáty (spolu s nevyužitými hlasy) se přesouvaly na celostátní úroveň.

je však poněkud zavádějící. Proč, bude možné objasnit až poté, co budou vyloženy principy fungování jednotlivých volebních formulí. Taagepera a Shugart [1989: 29-35] rozlišují mezi metodami odčítání a dělení, které pak jednoduše označují jako *kvóty* a *dělitele*. Toto dělení je naprosto neutrální a zdá se mi nejpříjemnější i pro českou terminologii.

Tabulka B. Volební obvody ve vybraných zemích

	Mandátů celkem	Počet obvodů	Velikost obvodů*			
			minimální	maximální	průměrná	efektivní
Belgie ³	150	20 (10)	2	22	7,5	10,1
Dánsko ¹	175	23 (1)	2	15	5,9	25
Dánsko ³	175	17 (1)	2	23	7,9	
Finsko ^{1b}	200	15	1	27	13,3	15,9
Finsko ³	200	15	1	31	13,3	16,8
Island ¹	60	8 (1)	5	12	6,1	60
Island ³	63	8 (1)	5	19	6,3	
Izrael ¹	120	1	-	-	120	50
Lucembursko ¹	64	4	7	25	16	16
Lucembursko ³	60	4	7	23	15	18,3
Německo ³	656 (+)	328 (1)	-	-	1	10
Nizozemsko ¹	150	1	-	-	150	75
Norsko ²	165	19	4	17	8,3	10,4
Portugalsko ¹	246	20	1	38	12,3	12
Portugalsko ³	230	22				
Rakousko ⁴	183	43 (9, 1)				
Řecko ^{1,2,3}	300	56 (13, 1)	1 1	28	5,1	3
Španělsko ¹	350	52	1	33	6,7	7
Švédsko ¹	349	28 (1)	1	39	11,1	12
Švédsko ³	349	29 (1)	2	34	10,7	14
Švýcarsko ^{1,3}	200	26	1	35	8	8

*) Často se liší od voleb k volbám podle aktuálního rozdělení mandátů mezi obvody.

() Údaje o počtu obvodů v závorce udávají počet obvodů na vyšší úrovni.

¹) Zdroj: [Taagepera a Shugart 1989: 136-137].

^{1b}) Zdroj: [Taagepera 1998: 403-404].

²) Zdroj: [Lijphart 1994: 22-44].

³) Aktuální zdroje: <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>,
<http://www.funet.fi/evaalit95/raportti.html>,
<http://www.vub.ac.be/POLI/elections/>.

⁴) Zdroj: [Walther 1996: 71-76].

Tato terminologie je navíc použitelná pro samotné názvy formulí (D'Hondtův dělitel, Hareova kvóta,...). Dosud se často užívalo obecných pojmů, jako např. metoda (což není nutně na závadu). V dosavadních pracích jsem rozlišoval [shodně jako Filip 1992: 18-25] *formule* a *systémy* jako ekvivalent pro *kvóty* a *dělitele*. S odstupem času se však domnívám, že je terminologii třeba upravit do podoby, aby hovořila jasně a výstižně. Pojem *systém* vycházel ze zkrácení *systém volebního dělitele* (D'Hondtův systém = D'Hondtův systém volebního dělitele). V kratší podobě však pojem nevypovídal zhola nic a navíc (pokud se zmíníme o „tomto systému...“) může docházet k zavádějícím pojmovým záměnám s volebním systémem jako celkem. Pojem *formule* pro kvóty je ještě

komplikovanější. Formule je obecný pojem pro všechny matematické metody, tedy jak pro dělitele, tak pro kvóty. Užívání tohoto termínu pouze pro kvóty by mohlo být opět matoucí.

Shrnutí. Rozlišujeme mezi *děliteli* a *kvótami* (dětel Sainte-Laguë, Hagenbach-Bischoffova kvóta,...). Obecně, pokud není třeba jasně odlišit, o kterou z kategorií se jedná, též můžeme hovořit o *metodách* a samozřejmě o *formulích* (Dánská metoda, Hareova formule,...). Pojem *systém* přirozeně není chybný, může však někdy být, jak bylo popsáno, matoucí. Pro většinu jednotlivých formulí často stačí užívat pouze jejich vlastní jména: D'Hondt, Sainte-Laguë, Hare,...

2.1 Volební kvóty

Tyto formule, u nás také nazývané jako metody volebního čísla,¹⁰ pracují s celkovým počtem odevzdaných hlasů (*votes*) V a celkovým počtem mandátů (*seats*) S . Výsledkem je kvóta (*quota*) Q .

$$Q = \frac{V}{S}$$

*Hareova kvóta*¹¹ (též *jednoduchá kvóta*) je původní a nejjednodušší formulí. Dělí počet všech platných hlasů počtem všech mandátů, které mají být přiděleny, aby z nich zjistila, kolik hlasů připadá na jeden mandát, jinými slovy, aby zjistila výši *kvóty*. Přidělování mandátů probíhá tak, že strana obdrží tolik mandátů, kolikrát se celá kvóta vejde do počtu hlasů, které strana získala. Nevýhodou této kvóty je, že prakticky nikdy nemůže rozdělit všechny mandáty a ponechává vysoké procento mandátů k rozdělení ve druhém výpočtu (viz později). Tento jev dostává extrémní podobu v malých volebních obvodech, kde tato formule často rozdělí méně než polovinu mandátů. V České republice je používána pro výpočet republikového mandátového čísla, na jehož základě jsou volebním krajům (tj. volebním obvodům) přidělovány počty mandátů (je tomu shodně jak ve starém, tak v novelizovaném zákoně pro volby do Poslanecké sněmovny). V současné době se používá pro volby do dolních komor např. v Izraeli, Rakousku (2 ze 3 skrutinií), Dánsku (2. skrutinium) a v modifikované podobě na Islandu [Nohlen 1990: 84; Lijphart 1994: 31; <http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>]. Většina indexů proporcionality (např. Rae, Loosemore-Hanby) přisuzuje Hareově kvótě (užité společně s metodou největších zbytků – viz dále) vysokou míru proporcionality. Faktem však zůstává, že většina těchto indexů je konstruována právě podle logiky chápání proporcionality skrze tuto volební formuli.

$$s = v \frac{S}{V}$$

Hare-Niemeyerova formule je prostou úpravou Hareovy formule. Nevypočítává kvótu, ale přímo mandáty jednotlivým stranám. Výpočet se provádí pro každou stranu zvlášť. Malá písmena ve vzorci zastupují hodnoty příslušné strany, naopak, velká udávají celkové hodnoty. Problém velkého množství nerozdělených mandátů zůstává naprosto stejný jako u Hareovy kvóty. V současnosti se používá pro volby do Německého Bundestagu.

¹⁰) Všechny dosavadní volební zákony hovořily a hovoří o volebních číslech, nikoli o kvótách.

¹¹) Thomas Hare byl anglický právník a advokát – barrister [Krouský 1933: 13].

$$Q = \frac{V}{S + 1}$$

*Hagenbach-Bischoffova kvóta*¹² je modifikací a vylepšením Hareovy kvóty. Vychází z teoretického předpokladu, jako by rozdělovala o jeden mandát více. Tím se sníží velikost kvóty, která umožní rozdělit více mandátů, než v případě Hareovy formule. Teoreticky by mohl nastat případ, kdy tato formule rozdělí o mandát více. A to za předpokladu, že by každá(!) ze stran obdržela přesně určitý násobek vypočtené kvóty. Ve skutečnosti je tato situace prakticky nemožná a ve většině případů dochází stále k podobnému jevu, jako u Hareovy formule.¹³ Hagenbach-Bischoffova kvóta často též nerozdělí všechny mandáty, i když většinou již ne v takové míře jako předcházející formule. U nás byla používána v prvním skrutiniu pro výpočet krajského volebního čísla a ve druhém skrutiniu pro výpočet republikového volebního čísla. Ve spojení s metodou nejvyšších zbytků se též užívá v Řecku. Proporcionalita výsledků se značně blíží a ve většině případů je shodná s výsledky Hareovy formule.

$$Q = \frac{V}{S + 1} + 1$$

Droopova kvóta je v tomto přehledu zařazena spíše pro vyjasnění oproti Hagenbach-Bischoffově kvótě. Patří neodmyslitelně k irskému STV (*single transferable vote*), čímž se vymyká z našeho rámce listinných PR systémů. Je konstruována jako absolutně nejnižší kvóta, na jejímž základě je možné přidělit kandidátovi mandát, aniž by hrozilo, že stejný počet hlasů získá více kandidátů, než je počet mandátů určený k rozdělení. Tím vylučuje teoretickou možnost přidělení mandátu „navíc“, o které jsme hovořili výše v souvislosti s Hagenbach-Bischoffovou formulí. Taagepera a Shugart [1989: 30] upozorňují, že rozdíl mezi Hagenbach-Bischoffem a Droopem není až tak velký, jelikož Droopova kvóta by měla být vždy zaokrouhlována na nejbližší celé číslo dolů, naopak Hagenbach-Bischoffova kvóta na nejbližší celé číslo nahoru. K tomu lze jen dodat, že se výsledky obou kvót budou vždy rovnat s výjimkou jediného typu případů, kdy kvóty vyjdou jako celá čísla.

$$Q = \frac{V}{S + n}$$

Obecná rovnice [Taagepera a Shugart 1989: 30], podle níž je konstruována například Hagenbach-Bischoffova formule, přiřítá ke jmenovateli (tj. počtu mandátů) n . N může teoreticky nabývat jakýchkoli hodnot (celých čísel) včetně záporných za podmínky, že ve jmenovateli nevychází 0, nebo záporné číslo, tzn.: $n > (-S)$. n musí být celé číslo větší, než

¹² Pojmenována podle Eduarda Hagenbach-Bischoffa, univerzitního profesora v Basileji, který ji předložil v souvislosti se svými návrhy na skrutinium listin v roce 1888 [Krouský 1933: 15-16]. Lijphart [1994: 155-157] nazývá tuto kvótu jako *Droop quota*; Hagenbach-Bischoffovu kvótu pak spojuje pouze s metodou nejvyššího průměru [ibid.: 192] – viz. později. Taagepera a Shugart [1989: 31] dávají přednost názvu *Hagenbach-Bischoff* a Nohlen [1990: 81] užívá výhradně *Hagenbach-Bischoff*. U nás je vžitý název *Hagenbach-Bischoff*, viz Filip [1992: 21], taktéž Krouský [1933: 15-17]. Krouský však přiznává prvenství v objevu této formule Angličanovi H. R. Droopovi již v roce 1869.

¹³ Empiricky ověřeno na základě modelových výpočtů a samotných výsledků voleb v ČR, viz [Lebeda 1998 a 1999a].

je záporná hodnota S . Z dosavadní zkušenosti jsou známe pouze případy využití $n = 0$ (Hareova kvóta), $n = 1$ (Hagenbach-Bischoffova kvóta), $n = 2$ (kvóta Imperiali) a $n = 3$ (posílená kvóta Imperiali).¹⁴

$$Q = \frac{V}{S + 2} \qquad Q = \frac{V}{S + 3}$$

Kvóta Imperiali a její *posílená*¹⁵ verze přičítají ve jmenovateli k množství mandátů dvojku, respektive trojku. Tyto formule nelze bez problémů využít v podmínkách každého stranického systému. Hrozí zde vážné nebezpečí rozdělení více mandátů, než je obvodu přikázáno. V praxi se tyto kvóty uplatní zejména tam, kde kandiduje velké množství politických stran v rámci velmi proporčního volebního systému, který postrádá účinné mechanismy proti drobným stranám (jako např. malá M , klausule, kvórum,...). Tato kvóta byla užívána pouze v Itálii, přičemž její posílená verze pouze v letech 1948 a 1953 [Lijphart 1994: 156]. POZOR: tato *kvóta Imperiali* nesmí být zaměňována s *dělitelem Imperiali* (viz kapitolu 2.2). Kvóta Imperiali je považována za nejméně proporční kvótu. Přesto je její potenciální disproportionálnost výrazně menší, než např. v případě Dánského dělitele, nebo dělitele Imperiali.

2.1.1 Metody pro přidělování zbylých mandátů¹⁶

Jak jsme již poznamenali, volební kvóty většinou nejsou schopny přidělit všechny mandáty a navíc vyvstává problém, co s velkým množstvím zbytkových hlasů. Proto následuje procedura, při níž je třeba neobsazené mandáty přidělit, většinou na základě zbylých hlasů. Tyto procesy bychom mohli rozdělit do dvou skupin podle toho, zda probíhají na úrovni stejného obvodu, nebo zda probíhají ve druhém (obecněji dalším) skrutiniu na vyšší úrovni volebních obvodů.

2.1.1.1 Metody užívané v rámci téhož obvodu

jsou užívány tam, kde existuje pouze jedna úroveň volebních obvodů.

a) *Metoda největších zbytků* je tradiční a převažující postup. Zbylé mandáty připadnou těm stranám, které mají největší počet nevyužitých hlasů. Tento systém mírně napomáhá malým stranám před velkými, zejména v menších obvodech. Klasické indexy proporcionality hodnotí tuto metodu vždy lépe, než metodu nejvyšších průměrů (viz dále).

S metodou největších zbytků spojil Lijphart i své názvosloví pro *kvóty* jako takové (*largest remainders* – LR Hare, LR Droop, LR Imperiali,...). Tím jako by opominul možnost přesunout mandáty a hlasy na vyšší úroveň volebních obvodů do dalšího skrutinia (a to vůbec nehovoříme o střetu se spornou metodou největších průměrů – viz níže). Proto se domnívám, že tato terminologie není zcela přesná. Tím jsme odpověděli na první část „terminologického problému“ z úvodu této kapitoly.

¹⁴) Příklady výsledků kvót se záporným n jsou uvedeny v tabulce F.

¹⁵) Termín *posílená (reinforced) kvóta Imperiali* navrhl Lijphart [1994: 156], jelikož do té doby byly obě varianty nazývány shodně, což mohlo být do jisté míry matoucí.

¹⁶) Uváděno bývá též *metody pro využití zbytkových hlasů*, což nemusí být vždy přesné, jelikož může nastat situace (u Hagenbach-Bischoffovy kvóty a kvót Imperiali), kdy sice budou existovat zbytkové hlasy, ale mandáty budou přiděleny všechny.

b) *Metoda největších průměrů.* Zbylé mandáty postupně získají strany, které vykáží největší průměr hlasů připadající na následující mandát, o jehož přidělení se právě jedná. Po prisouzení mandátu je třeba dané straně vypočítat nový průměr. Pomocí této metody může strana získat více jak jeden dodatečný mandát, na rozdíl od metody největších zbytků. Tento systém produkuje více výsledky, které se mohou jevit jako mírné zvýhodnění silnějších stran. Toto hodnocení je však opět dáno optikou klasických indexů proporcionality, které vycházejí z logiky fungování Hareovy kvóty a metody největších zbytků. Hareova nebo Hagenbach-Bischoffova kvóta kombinovaná s tímto postupem bude mít vždy identické výsledky s D'Hondtovým dělitelem [Lijphart 1994: 192, poznámka 2]. Proto bývá tato kombinace někdy označována přímo za D'Hondtovu formuli. Jde o případy Švýcarska, Nizozemí, Lucemburska a Francie (volby 1986).¹⁷

Tabulka C. Příklad rozdělování mandátů pomocí volební kvóty (Hareova kvóta) a metody největších zbytků

$M = 7$

Kvóta: 14 286	Strana A	Strana B	Strana C	Strana D	
Platných hlasů:	39 000	29 000	21 000	11 000	
Mandátů (1. výpočet):	2	2	1	0	= 5
Zbytek:	10 428	428	6 714	11 000	
Mandátů (2. výpočet):	1	0	0	1	= 2
Mandátů celkem:	3	2	1	1	= 7

Tabulka C ukazuje příklad rozdělování mandátů pomocí (Hareovy) volební kvóty čtyřem stranám v obvodě o velikosti $M = 7$. Kvóta byla vypočtena podle příslušného vzorce, v našem případě $100\,000 / 7 = 14\,286$. V prvním výpočtu je stranám prisouzeno pouze tolik mandátů, kolikrát se celá kvóta vejde do jejich počtu platných hlasů – tj. 2, 2, 1, 0. Dva mandáty zůstaly neobsazeny. Podle metody největších zbytků pak byly prisouzeny stranám A a D. Celkový výsledek: činí: 3, 2, 1, 1.

2.1.1.2 Metody užívané na vyšších úrovních obvodů

Jedná se o takový princip, kdy jsou nepřidělené mandáty a někdy i zbylé hlasy z více obvodů převáděny do dalšího skrutinia k rozdělení na vyšší, regionální, nebo celostátní úrovni. Ve druhém (obecněji následujícím) skrutiniu je opět možné použít více metod – kvót, podobně jako ve skrutiniu prvním (předchozím). Je pravděpodobné, že takto opět nebudou přiděleny všechny mandáty a že je bude nutné ve druhém výpočtu přidělit podle zbylých hlasů prostřednictvím výše uvedených metod (největší zbytek, největší průměr). Na tomto místě lze využít i některý z volebních dělitelů (viz dále), kterým by stačil pouze jeden výpočet. Za základ k alokaci na vyšších úrovních je možné vzít zbytkové hlasy (ČSFR, ČR do 1998), nebo všechny platné hlasy. Ve druhém případě záleží, zda jsou mandáty vypočteny jako kompenzační (Rakousko), nebo pouze dodatečné (Řecko) – podrobně kapitola 4.

¹⁷) Za D'Hondtův dělitel označuje metodu v těchto zemích Lijphart [1994: 22 – tabulka 2.2]. Naopak Nohlen [1990: 84] je označuje jako příslušné kvóty užívající pro rozdělení zbylých mandátů metodu největšího průměru. Obdobně metodu popisuje Seip [European... 1979: 207] stejně tak Leonard [Bogdanor a Butler 1983: 150-151], oba pro případ Nizozemí.

2.2 Volební dělitelé

Tyto formule jednoduše odstraňují problémy s nepřidělenými mandáty. Mandáty jsou v tomto případě alokovány postupně jednotlivým stranám podle aktuálních průměrů hlasů na mandát, o který se strany ucházejí. Mandáty jsou vždy rozděleny všechny v jediném skrutiniu na úrovni příslušného volebního obvodu. Odpadají problémy s nerozdělenými mandáty, zbylými hlasy a způsoby, jak mandáty dodatečně rozdělit. Tyto metody pracují na principu řady dělitelů. Podle podoby této řady rozlišujeme jednotlivé formule:

*D'Hondtův dělitel*¹⁸ je původní metodou volebního dělitele, který jako jediný můžeme bezesporu označit za metodu největšího průměru. Vychází ze zásady, že *není spravedlivé, aby jakákoli strana obdržela mandát dříve, dokud má nižší průměrný počet hlasů na jeden mandát, než kterákoli jiná strana*. Alokační procedura probíhá následovně: Počet platných hlasů každé strany je vydělen řadou celých čísel (dělitelů) počínaje jedničkou 1; 2; 3; 4; ... Pro naprostou jistotu může být dělitelů až tolik, kolik má být přiděleno mandátů.¹⁹ Ze všech podílů je pak vybráno tolik nejvyšších, kolik má být rozděleno mandátů. Každá strana má nárok na tolik mandátů, kolik jejích podílů bylo vybráno. D'Hondtův dělitel je absolutně nejrozšířenější volební formulí PR systémů. Najdeme ho např. v Rakousku (3. rozhodující skrutinium), Belgii, Finsku, na Islandu (2. skrutinium), v Portugalsku, Španělsku. V případě, že bychom za D'Hondtův dělitel považovali i kvótu kombinovanou s metodou nejvyšších průměrů, jak to činí Arend Lijphart (viz výše), přibude navíc Nizozemsko, Lucembursko a Švýcarsko. Účinek D'Hondtova dělitele je většinou odborníků označován jako disproporční ve prospěch větších stran. Tento závěr však není zcela jednoznačný, jelikož existuje více přístupů a více způsobů měření disproporcionality.²⁰

*Dělitel Sainte-Laguë*²¹ užívá řadu lichých čísel 1; 3; 5; 7; ... Procedura přidělování mandátů je pak naprosto stejná, jak bylo popsáno výše. V současnosti se neužívá pro žádné volby do dolní komory. Dříve byl používán ve Skandinávii. My jej známe z dosavadních komunálních voleb v ČR. Dělitel Sainte-Laguë pomáhá malým a středně velkým stranám na úkor stran velkých.

Modifikovaný dělitel Sainte-Laguë (Vyrovnávací dělitel) upravuje první cifru klasické Sainte-Laguë řady z 1 na 1,4. Řada pak vypadá následovně: 1,4; 3; 5; 7; ... Tím znesnadňuje přístup malých stran k prvnímu mandátu. Nejvíce jsou zvýhodněny středně velké politické strany. Tento fakt se projeví zejména v malých obvodech. Užívá se ve Skandinávii – Švédsko, Norsko, Dánsko.

¹⁸) Podle Victora d'Hondta, univerzitního profesora v Gentu [Krouský 1933: 14]. Ještě před ním však tuto metodu vytvořil Thomas Jefferson pro rozdělování kongresových mandátů jednotlivým státům v USA, proto je známá též jako *Jefferson rule* [Taagepera a Shugart 1989: 32, srovnej též Pennisi 1998: 18].

¹⁹) Pro případ, že by všechny mandáty obdržela pouze jedna strana. Tuto zásadu stanovují i všechny volební zákony ČR, které některý z dělitelů využívaly, nebo využívají.

²⁰) Viz např. [Pennisi 1998]. Studii k problematice proporcionality volebních formulí připravují k publikování.

²¹) Nazvaný podle domnělého vynálezce. Byl též objeven někým jiným, a to Danielem Websterem jako alternativní prostředek pro rozdělování kongresových mandátů mezi státy USA [Taagepera a Shugart 1989: 32].

Dělitel Imperiali dělí řadou celých čísel počínaje dvojkou 2; 3; 4; 5; ... Tento dělitel výrazně zvýhodňuje velké strany na úkor malých. POZOR, nesmí být zaměňován s kvótou Imperiali (viz kapitolu 2.1)!

Dánský dělitel dělí řadou stupňovanou ob tři celá čísla: 1; 4; 7; 10; ... Výrazně zvýhodňuje malé strany na úkor stran velkých. Spolu s dělitelem Imperiali se jedná o dvě nejdisproporčnější volební formule.

Modifikovaný D'Hondtův dělitel je výtvozem českých zákonodárců. Obměňuje první cifru klasického D'Hondta z 1 na 1,42. Řada pak vypadá následovně: 1,42; 2; 3; 4; ... Dělitel byl implementován do volebního systému pro sněmovnu (zrušen Ústavním soudem) kraje, kde se již podle této formule volilo na podzim 2000, a navržen byl i pro volby do obcí. Modifikovaný D'Hondt se zrodil jako kompromis ODS a ČSSD mezi původně požadovaným dělitelem Imperiali a D'Hondtem. Podle modelových výpočtů k volební reformě můžeme soudit, že se modifikovaný D'Hondt blíží více metodě Imperiali. Důležitou úlohu při charakteristice této formule však hraje velikost volebních obvodů, ve kterých je aplikována. Čím jsou volební obvody menší, tím se modifikovaný D'Hondt blíží více k účinkům dělitele Imperiali. Za jistých okolností, daných zejména poměrnou velikostí kandidujících stran, modifikovaný D'Hondt dokonce může vyprodukovat více disproporční výsledky, než dělitel Imperiali (viz graf A, podrobně [Lebeda 2000b]). Naopak, při zvětšování volebních obvodů se přiklání více ke klasické D'Hondtové formuli, nebo je s jejími výsledky naprosto shodný.

Tabulka D. Příklad rozdělování mandátů pomocí volebního dělitele (D'Hondtův dělitel)

$M = 7$	Strana A		Strana B		Strana C		Strana D	
Platných hlasů:	39 000		29 000		21 000		11 000	
Řada:	1	39 000	1	29 000	2	21 000	3	11 000
	2	19 500	4	14 500	5	10 500		5 500
	3	13 000	6	9 667		7 000		3 667
	4	9 750		7 250		5 250		2 750
	5	7 800		5 800		4 200		2 200
Mandátů:	3		2		1		1	

Tabulka D představuje příklad rozdělování mandátů pomocí volebního (D'Hondtova) dělitele čtyřem stranám v obvodě o velikosti $M = 7$. Platné hlasy stran byly vyděleny řadou dělitelů (sloupec vlevo). Podíly každé strany jsou v příslušném sloupci vždy na horizontální úrovni k danému děliteli. Z výsledných podílů byly postupně vybírány ty největší (označené číslicemi 1-7 vpravo od příslušného podílu) až do počtu rovnajícího se M , tedy 7. Součet označených podílů každé strany pak představuje její celkový zisk mandátů.

Vraťme se ke sporné terminologii *metody nejvyššího průměru* pro formule, jinak označované jako *dělitele* (viz úvod kapitoly 2. Volební formule). *Největší / nejvyšší průměr* znamená, že mandát získává vždy ta strana, která v daném okamžiku vykazuje nejvyšší průměr hlasů na kýžený mandát. Této straně je pak mandát přidělen. K tomu však dochází pouze v případě D'Hondtova dělitele. Řada dělitelů 1; 2; 3; ... je totiž totožná s počtem mandátů, který na základě příslušného podílu strana získala. Např. svůj třetí mandát strana obdrží vždy na základě podílu vzešlého z dělitele 3. Řady ostatních

dělitelů jsou však z části, nebo v celé délce deformovány. Porovnáme-li zmíněný příklad s dělitelem Sainte-Laguë, svůj třetí mandát strana vždy získává na základě podílu vzešlého z dělitele 5. Tento podíl již s průměrem hlasů na právě přidělený mandát nemá nic společného, natož aby se jednalo o průměr nejvyšší! D'Hondtova řada dělitelů, jako jediná a původní, vychází z logiky nejvyššího průměru hlasů potřebných k získání mandátu. Ostatní řady jsou jen účelově upravené formule, mající za cíl ovlivnit alokaci mandátů ve prospěch určitého typu – velikosti stran.

Řady volebních dělitelů jsou velmi různé a v podobě jak je známe je těžké je mezi sebou porovnat. Proto je potřeba všechny řady upravit do podoby, ve které budou srovnatelné. Jelikož většina řad začíná jedničkou, upravíme ostatní také tak, aby začínaly jedničkou. Provedeme to tím způsobem, že celou řadu vydělíme prvním dělitelem. Pokud tuto operaci provedeme u D'Hondta, Sainte-Laguë, nebo Dánského dělitele, řada se nezmění, jelikož každé číslo v řadě bylo děleno jedničkou. Jednotlivá čísla řady modifikovaného Sainte-Laguë vydělíme číslicí 1,4 (počáteční dělitel), modifikovaný D'Hondt obdobně číslicí 1,42 a dělitel Imperiali číslicí 2. Dostaneme hodnoty, které jsou představeny v tabulce E.

Tabulka E. Porovnání řad dělitelů upravených na první dělitel 1

Přidělované mandáty:			1	2	3	4	5	6	7
<i>d</i>	Dělitel:								
0,5	Imperiali		1	1,5	2	2,5	3	3,5	4
0,41/0,7	modifikovaný D'Hondt		1	1,41	2,11	2,82	3,52	4,23	4,93
1	D'Hondt		1	2	3	4	5	6	7
1,14/1,43	modifikovaný Sainte-Laguë		1	2,14	3,57	5	6,43	7,86	9,29
2	Sainte-Laguë		1	3	5	7	9	11	13
3	Dánský		1	4	7	10	13	16	19

V řádcích tabulky E najdeme řady dělitelů jednotlivých formulí. Ve sloupcích pak zjistíme příslušný dělitel pro určité množství přidělených mandátů – rozdílné podle formule (shoduje se pouze dělitel prvního mandátu). Řady v této podobě je velmi jednoduché porovnávat. Významným pomocníkem pro porovnání jednotlivých dělitelů je *d*.²² Jedná se o *interval* mezi jednotlivými děliteli (čísla jedné řady). V tabulce jsou hodnoty *d* zaneseny hned v prvním sloupci. Na základě *d* lze definovat obecnou řadu volebních dělitelů [Taagepera a Shugart 1989: 33]:

$$1; 1 + d; 1 + 2d; 1 + 3d; 1 + 4d; \dots$$

$d = 1$ dává D'Hondtův dělitel (1; 2; 3; 4; ...), $d = 2$ dává Sainte-Laguë (1; 3; 5; 7; ...), $d = 3$ dává Dánský dělitel (1; 4; 7; 10; ...), $d = 0,5$ dává Imperiali (1; 1,5; 2; 2,5; ...) což je naprosto totéž jako řada (2; 3; 4; 5; ...).²³ Jediný zádrhel nastává u obou modifikovaných dělitelů – modifikovaný Sainte-Laguë a modifikovaný D'Hondtův dělitel. Interval mezi

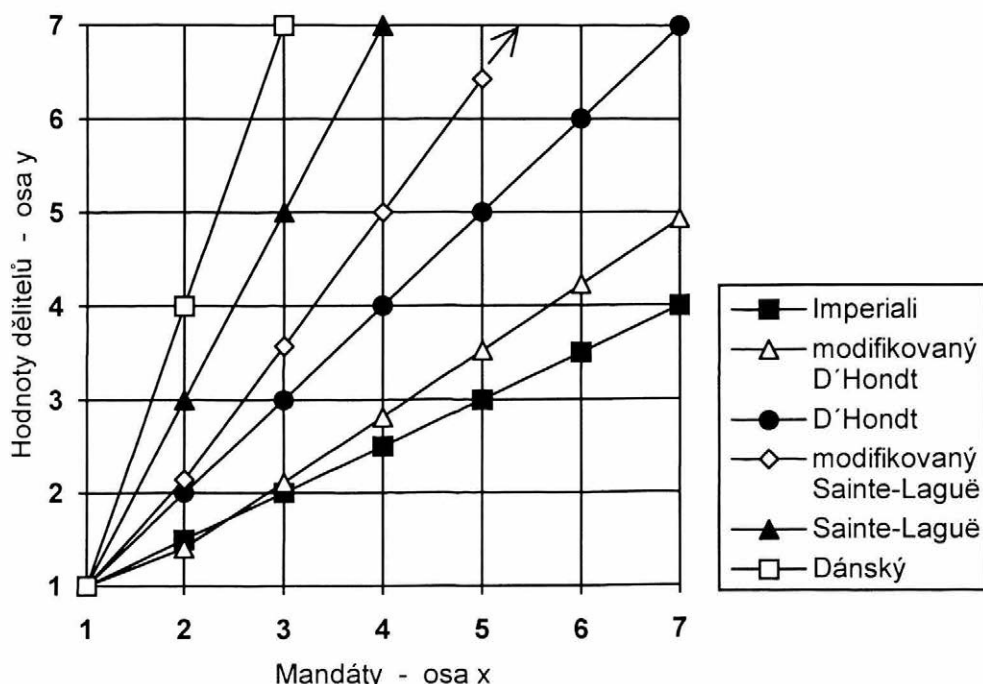
²²) Veličinu definují Taagepera a Shugart [1989: 33-34].

²³) Taagepera a Shugart [1989: 33-34] dále ukazují, že hodnotou $d = 0$ lze vyjádřit prostý většinový systém (*Plurality*) včetně jeho užití ve vícemandátových obvodech (1; 1; 1; 1; ...), kdy všechny mandáty získává nejsilnější strana. Naopak hodnotou $d = 100$ lze docílit tzv. systému „*Every party gets a seat*“ (1; 101; 201; 301; ...), ve kterém získávají strany stejné zastoupení. Podotkl bych, že odlišnosti mohou být dány pouze velikostí *M*, tzn. rozhodující bude, u které strany skončí rozdělování mandátů. Tyto řady též nalezneme v tabulce 2.F.

prvním a druhým dělitelem je v obou případech odlišný (menší), než interval mezi následujícími po sobě jdoucími děliteli. Taagepera a Shugart udávají hodnotu d bez prvního intervalu. Interval mezi prvním a druhým dělitelem však bývá velice podstatný zejména v malých obvodech. Proto uvádím oba intervaly d_1 a d_2 – v tabulce jsou hodnoty odděleny lomítkem.

Na základě empirických podkladů z modelových výpočtů lze porovnáním s hodnotami intervalu d vyhodnotit závěry o disproporční orientaci daných formulí. Čím je d nižší, tím daná formule více zvýhodňuje velké strany. Naopak, čím je d vyšší, tím více příslušná formule vylepšuje výsledek malých stran. Kde však hledat střed? Podle mého názoru je jím $d = 1$ (D'Hondt). Proč však ne třeba $d = 2$ (Sainte-Laguë), vždyť mnoho odborníků považuje Sainte-Laguë za proporčnější než je D'Hondt (za všechny jmenujme A. Lijpharta). Odpověď na tuto otázku, prezentovaná v mé diplomové práci, by si díky rozsáhlé argumentaci vyžádala samostatný článek.

Graf A. Rozdíly v orientaci jednotlivých volebních dělitelů

Graf A je znázorněním tabulky E. Vertikální osa (y) vyjadřuje hodnotu dělitelů, horizontální osa (x) přidělené mandáty. Matematické formule jsou zde znázorněny pomocí křivek směřujících z bodu 1:1 do prostoru mezi osami x a y. V případě čtyř původních formulí jde o polopřímky (jelikož interval d příslušné formule zůstává konstantní). U dvou modifikovaných formulí nalezneme zalomení křivky, na úrovni dělitele druhého mandátu, způsobené vždy dvěma rozdílnými hodnotami d (d_1 mezi mandáty 1 a 2; d_2 mezi následujícími mandáty 2 a 3; 3 a 4; ...). Body na jednotlivých křivkách znázorňují, na základě jaké výše dělitele je přidělen kolikátý mandát strany. Čím

více se křivka přibližuje k vodorovnému směru (ose x), tím více daná formule zvýhodňuje velké strany. Naopak, čím více se křivka blíží ke svislému směru (ose y) tím více zvýhodňuje strany malé. Nejblíže středu, tj. k úhlu 45° , bychom teoreticky měli hledat neutrální formuli. Právě úhel 45° svírá křivka D'Hondtovy formule.

2.3 Rozdílné účinky volebních formulí

Je zcela pochopitelné, že při takovém množství volebních formulí, nebudou jejich účinky totožné. Snad právě proto vzniklo (a jsme svědky, že i vzniká) tolik metod, aby každá uspokojila jinou vůli zákonodárce. Formule zvýhodňují malé strany, velké strany, nebo i strany středně velké, méně nebo více, za všech okolností, nebo jen za určité konstelace. Sluší se však podotknout, že se jejich účinky obecně projevují zejména v malých obvodech. Příklad rozdílné alokace mandátů pomocí všech dosud zmíněných volebních formulí nabízí tabulka F. Přihlédneme-li pouze k důležitým (silně vytištěným) formulím, pak vidíme, že i s jejich pomocí můžeme dosáhnout diametrálně odlišných výsledků. Na základě hlasů: 48,5; 29,0; 14,0; 7,5; 1,0 (v %) bylo v obvodě $M = 5$ dosaženo krajních výsledků: 2, 1, 1, 1, 0 (Dánským dělitelem), naproti tomu 4, 1, 0, 0, 0 (dělitelem Imperiali). V těchto případech je zcela zřejmé, že se jedná o velmi disproporční formule a je evidentní, jakým směrem je jejich disproporcionalita orientována.

Tabulka F. Porovnání alokace mandátů pomocí všech zmíněných formulí v malém obvodě

$M = 5$		% platných hlasů:					Dělitele:	d
n	Kvóty:	48,5	29,0	14,0	7,5	1,0		
-4	---	1	1	1	1	1	Every party gets a seat	100
		1	1	1	1	1		
-3	---	1	1	1	1	1	Dánský dělitel	3
-2	---	2	1	1	1	0		
-1	---	2	1	1	1	0	Sainte-Laguë	2
		2	1	1	1	0		
0	Hare	2	2	1	0	0	Modif. Sainte-Laguë	1,14/1,43
1	Hagenbach-Bischoff	3	1	1	0	0		
2	Imperiali	3	1	1	0	0	D'Hondt	1
		3	2	0	0	0		
3	posílený Imperiali	3	2	0	0	0	Modif. D'Hondt	0,41/0,7
		3	2	1*	0	0		
		3	2	0	0	0	Imperiali	0,5
		4	1	0	0	0		
		5	0	0	0	0	Plurality**	0

*) mandát převyšuje hodnotu M .

**) prostý většinový princip (v tomto případě užitý ve vícemandátovém obvodě).

tučně jsou vytištěny důležité formule popsané v hlavním textu (nikoli v poznámkách).

Zdroje: [Taagepera a Shugart 1989: 31 a 34]; též vlastní výpočet.

3. Uzavírací klauzule, kvórum

Snad vůbec nejznámějším technickým prvkem, který může poměrný systém využít proti nadměrnému tříštění parlamentních sil, je *uzavírací klauzule* – *legal threshold*. Strany, které nepřekročí stanovené procento hlasů – uzavírací klauzuli, nejsou vpuštěny do

skrutinia k rozdělování mandátů. Uzavírací klauzule mají za úkol bránit malým stranám vstoupit do parlamentu a zároveň, alespoň částečně, tlumit separační snahy existujících stran. Na druhou stranu tento mechanismus téměř nemá vliv na vyšší koncentraci stranického systému. Naopak, po počáteční době usazování (cca troje řádné volby od zavedení klauzule) spíše přispívá ke konzervaci stávající podoby stranického systému.

Velmi podstatné je, na jaké úrovni je klauzule ustanovena. Nejčastěji bývá vyžadováno určité procento platných hlasů v rámci celého státu. Někdy bývá toto pravidlo doplněno výjimkou vázanou na získání určitého počtu mandátů v některém ze základních obvodů (Německo, Rakousko). To znamená, že se o mandáty může ucházet i strana, která nepřekonala celostátní uzavírací klauzuli, ale je velmi úspěšná v určitém regionu – tedy v jednom či více obvodech. Příkladem může být Německo, kde uzavírací klauzule přestává platit pro strany, jejichž kandidáti obdrželi alespoň tři přímé mandáty. Navíc neplatí pro strany národnostních menšin, což se týká dánské menšiny ve Šlesvicko-Holštýnsku.

Druhou možností je uzavírací klauzule na úrovni každého obvodu. Velmi záleží na velikosti obvodu, který určuje, zda uzavírací klauzule vůbec nabude faktického účinku a její vliv nebude potlačen silnějším dopadem přirozeného prahu. Jeho výše se odvíjí nejen od velikosti obvodu a uzavírací klauzule, ale též od matematické formule a dalších faktorů. Příkladem může být Španělsko, kde platí klauzule 3 % na úrovni každého obvodu. V drtivé většině z nich se neprojeví, jelikož přirozený práh je podstatně vyšší. Velikost obvodů M koliduje mezi 1 a 33, přičemž nejvíce obvodů obsazuje mezi 3 až 8 mandáty. Uzavírací klauzule se tak projeví pouze ve dvou největších volebních obvodech Barcelona a Madrid ($M = 33$, resp. 32).²⁴ Je tu však jedna podstatná vlastnost takto nastavené klauzule. Na jednu stranu eliminuje drobné strany, které jsou rovnoměrně rozprostřeny po celém území státu. Na druhou stranu poskytuje možnost reprezentace stranám, které jsou silné v určitém regionu, byť se v celostátním měřítku mohou zdát stejně slabé, jako ty předcházející.²⁵ Kompromis mezi oběma modely představuje Švédsko, kde strana musí získat buď 4 % hlasů v celé zemi, nebo alespoň 12 % hlasů v některém z volebních obvodů. Obecně platí, pokud má volební systém více úrovní volebních obvodů, může být klauzule aplikována na kterékoli úrovni a může být vypočtena z celostátních výsledků, regionálních výsledků, nebo z výsledků základních volebních obvodů.

²⁴) Údaje ke španělskému volebnímu systému čerpány z [Leonard 1987: 116-117].

²⁵) K této problematice podrobně [Novák 1999b a 2000].

Tabulka G. Příklad výše uzavíracích klauzulí ve vybraných zemích

Země:	Výše klauzule:	Typ klauzule:
Nizozemí	0,67 %	celostátní
Izrael	1 %	celostátní
Dánsko	2 %	celostátní ve 2. skrutiniu
Španělsko	3 %	volební obvod
Řecko	3 %	celostátní
Norsko	4 %	celostátní
Švédsko	4 % / 12 %	celostátní / volební obvod
Německo	5 %	celostátní ve 2. skrutiniu
Francie 1986	5 %	volební obvod
Lichtenštejnsko	8 %	celostátní
Řecko 1974-81	17 %	celostátní
Island	2/3 Hareovy kvóty	volební obvod

Zdroje: [Taagepera a Shugart 1989: 133-137; Nohlen 1989: 76-77; Lijphart 1994: 22-44; „Volební...“ 1995; <http://dodgson.ucsd.edu/lij/>; <http://www.ipu.org/parline-c/parlinesearch.asp>.]

Jak je z tabulky G patrné, výše uzavírací klauzule zřídka kdy překračuje 5 %. Extrémní případ Řecka do roku 1981, kdy došlo k úplnému zrušení 17 % klauzule, je spíše výjimkou. Klauzule však může být navýšena pro koalice stran podle jejich počtu. Krajním případem bylo opět Řecko do roku 1981 s 25 % pro dvoučlenné a 30 % pro trojčlenné koalice [Lijphart 1994: 185]. Jako klasický příklad uveďme Polsko, kde koalice musí získat 8 % platných hlasů [„Volební...“ 1995: 197]. Obdobně byla v České republice navýšena klauzule pro dvoučlenné koalice na 7 %, trojčlenné 9 % a pro čtyř- a vícečlenné 11 % všech platných hlasů (volby do PS PČR do roku 1998). Při projednávání volební reformy pro PS PČR byla přijata zcela nová podoba tzv. aditivní klauzule: 10 % pro dvoučlenné, 15 % pro tříčlenné a 20 % pro čtyř- a vícečlenné koalice. Jedná se o úpravu přinejmenším velmi neobvyklou, pro kterou je velmi těžké najít obdobu. Podle tvůrců reformy by taková klauzule měla být zbrání proti „obcházení“ volebního zákona – tedy účelovému spojování se do předvolebních koalic. Tak by ve Sněmovně mohly zasednout i „trpasličí“ strany, které by samostatně neměly absolutně žádnou šanci. To má svou logiku, ale: klauzule v této podobě z velké části popírá smysl předvolebních koalic. Volební systém, jehož jedna z hlavních předností měla spočívat ve výjimečně vysoké míře motivace stran k předvolební spolupráci, získal prvek, který směřoval naprosto opačným směrem. Zajímavé je, že Ústavní soud zrušil malé volební obvody a modifikovaný D'Hondtův dělitel, ale klauzuli, pro kterou je těžké najít obdobu, nikoli.

Obecně je klauzule vyjádřena procenty hlasů, zatímco volební kvórum představuje jasně definovaný minimální počet hlasů, který strana musí obdržet, aby se její hlasy mohly zúčastnit skrutinia. Nevýhodou je, že proměnlivá volební účast mění procento hlasů, které strana musí získat pro naplnění kvóra. Čím je účast vyšší, tím se procento snižuje a naopak. V současnosti je tato metoda *de facto* překonaná. Specifickým případem je islandská uzavírací klauzule resp. kvórum. Není dána procenty, ale je zjišťována jako počet hlasů, který se rovná dvěma třetinám jednoduché Hareovy kvóty. Tuto kvótu Island skutečně užívá, avšak v případě, že strana nedosáhne požadované 2/3, je vyražena a kvóta se počítá znovu pouze na základě hlasů stran, které tuto podmínku splnily.

4 Počet úrovní volebních obvodů, počet skrutinií a jejich charakter

Čtvrtá a poslední z nejdůležitějších proměnných je spjata jak s velikostí volebních obvodů, tak s volebními formullemi. Volební systémy, které využívají více úrovní volebních obvodů, většinou sledují dva cíle. Chtějí ponechat nepřiliš velké volební obvody pro těsnější kontakt voliče s poslancem (obvody též mohou respektovat správní členění) a zároveň zajistit vysokou proporcionalitu celého systému. Tyto volební systémy mohou mít dvě, tři i čtyři úrovně volebních obvodů (*two-tier, three-tier, four-tier districting* – [Lijphart 1994: 30–39]). V jednoúrovňových obvodech se tyto dva požadavky do jisté míry vylučují, ve víceúrovňových obvodech se mohou vhodně doplňovat. Druhé (vyšší) skrutinium může přinést celkově velmi proporční výsledek, přestože jsou volební obvody velmi malé, dokonce i jednomandátové. Příkladem je německý volební systém. Malé obvody mají pouze psychologický dopad na voliče, nikoli však technický. Míra dosažené proporcionality závisí především na počtu mandátů, které se rozdělují na vyšší úrovni. Rozlišit můžeme mezi dvěma typy takových mandátů. Jedná se o *zbytkové mandáty ze zbytkových hlasů* a *kompenzační mandáty*.²⁶

4.1 Zbytkové mandáty ze zbytkových hlasů

Takovéto systémy převádějí nerozdělené mandáty a zbytkové hlasy ze základní úrovně volebních obvodů na vyšší úroveň. Nejběžnějším případem jsou dvouúrovňové volební obvody. Na úrovni základních volebních obvodů je zpravidla použita některá z kvót. Zbylé mandáty a hlasy se převádějí a sčítají na vyšší úrovni. Pokud jde o konečnou (nejvyšší) úroveň, může být použita kterákoli volební formule, bez ohledu, zda jde o kvótu, nebo dělitel. Klíčovým znakem je, že na vyšší úrovni jsou rozdělovány zbytkové mandáty, které nebyly rozděleny na úrovni nižších obvodů, na základě zbytkových hlasů, které taktéž nebyly využity na úrovni nižších obvodů. Příkladem byl dosavadní volební systém v ČR, prvorepublikový volební systém, eventuelně italský volební systém před jeho reformou v 90. letech.

Celková proporcionalita je závislá zejména na typu kvóty na nejnižší úrovni volebních obvodů a též na velikosti těchto obvodů. Nejproporčnější je v tomto případě Hareova formule, jejíž kvóta je nejvyšší. Se stoupajícím n přičítaným ve jmenovateli klesá proporcionalita ve prospěch větších stran (jedná se o Hagenbach-Bischoffovu kvótu $n = 1$, kvótu Imperiali $n = 2$ a její posílenou variantu $n = 3$). Je to dáno tím, že snížením kvóty je rozděleno více mandátů mezi větší strany a tím méně mandátů je převedeno do vyššího skrutinia. Malé strany, které nezískaly žádný mandát, převádí do vyššího skrutinia všechny své hlasy, ať se jedná o kteroukoli volební kvótu. Při stejném počtu zbytkových hlasů malých stran je, v případě kvót s větším n , na vyšší úrovni obvodů méně mandátů k rozdělení. Částečně je tento jev kompenzován nižším počtem hlasů velkých stran, které byly využity pro získání mandátů na základě snížené kvóty, ale tato kompenzace nebývá dostatečná. Tento jev je celkově umocňován snižující se velikostí základních volebních obvodů.

Na druhou stranu Hareova formule (někdy i Hagenbach-Bischoffova), zvláště v menších volebních obvodech, často rozdělí relativně malé procento mandátů. Do druhého (vyššího) skrutinia je pak převáděno neúměrně vysoké množství mandátů.

²⁶) [Taagepera a Shugart 1989: 129–133]. Autoři dále rozlišují *dodatečné mandáty*, které definují v souvislosti s japonským *single non-transferable vote*, které nepatří do vymezení tématu naší práce. Přesto budou určité rysy této problematiky popsány v kapitole 4.3.

Zvyšuje se tak počet poslanců, kteří nemusí být spjati se žádným místním volebním obvodem. To je proti původní logice malých obvodů. Ty jsou, v případě víceúrovňových volebních systémů, konstituovány zejména pro dosažení lepšího kontaktu mezi voličem a poslancem. Pro každou zemi a stranický systém je tak nutné najít určitý kompromis.

4.2 Kompenzační mandáty

Druhou cestou alokace na vyšší úrovni obvodů je využití tzv. kompenzačních mandátů. Základní rozdíl spočívá v tom, že kompenzační mandáty jsou rozdělovány na základě všech hlasů, nikoli pouze ze zbytkových hlasů. Počet kompenzačních mandátů, které se na této úrovni mají rozdělit, je stanoven předem ze zákona (Německo, Švédsko, Dánsko, Island, ...). Strany nejprve obdrží „klasické“ mandáty na úrovni základních volebních obvodů. K alokaci se většinou užívá některý z dělitelů (v SRN se jedná o prostý většinový systém), takže jsou rozděleny naprosto všechny mandáty. Ve hře jsou však ještě kompenzační mandáty, které se rozdělují na celostátní úrovni. Ve Švédsku je k tomuto účelu vyhrazeno 39 kompenzačních mandátů, v Dánsku 40 a v Německu 328. S výjimkou Belgie, kde se kompenzační mandáty přidělují na úrovni regionů, dochází k alokaci na celostátní úrovni. Na základě *všech hlasů* je vypočteno ideální rozdělení *všech mandátů* v rámci celé země.²⁷ Jednotlivým stranám se od jejich celkového výsledku odečítají ty mandáty, které již získaly v základních volebních obvodech. Výsledek odečtu dává počet kompenzačních mandátů, který strana obdrží.

V případě, že jsou základní obvody velmi malé, nebo v nich byla použita velmi disproporční formule, může dojít k situaci, kdy určitá strana získá v základních obvodech více mandátů, než jí bylo vypočteno na celostátní úrovni pro alokaci kompenzačních mandátů. K této situaci dochází často v Německu.²⁸ Německý volební systém přebytkové mandáty (*Überhangsmandate*) stranám ponechává, v čemž „je malá koncese většinové soustavy“ [Klokočka 1991: 173]. Celkové množství přebytkových mandátů pak převyšuje původní velikost Bundestagu. Pro alokaci mandátů v základních obvodech a kompenzačních mandátů v celostátním obvodě se často užívají jiné formule. Nejpatrnějším příkladem je německý model, kde se v prvním skrutiniu uplatňuje *plurality formula*, tedy systém prosté většiny v jednomandátových obvodech, a ve druhém skrutiniu Hare-Niemeyerova formule. Dánsko v základních obvodech aplikuje modifikovaný D'Hondt a pro alokaci kompenzačních mandátů užívá Hareovu kvótu s metodou největších zbytků.

Míra proporcionality je závislá na počtu kompenzačních mandátů, respektive na procentu kompenzačních mandátů ze všech mandátů, které se rozdělují. Počet je dán většinou předem na základě pravidel, jimiž může zákonodárce ovlivňovat výslednou proporcionalitu. Zatímco u systémů zbytkových mandátů byla rozhodující formule na úrovni základních obvodů, v tomto případě jednoznačně dominuje poslední skrutinium.

²⁷) Tento proces samozřejmě může probíhat i na úrovni regionu. Pak by byly využity všechny hlasy z daného regionu.

²⁸) Německo není zcela modelovým příkladem. Problém není v tom, že jsou na nižší úrovni jednomandátové obvody, ale že je pro nižší úroveň obvodů užito jiných (prvních) hlasů, než pro druhou úroveň kompenzačních mandátů, kde rozhodují druhé hlasy. Tím, že se volič může dopustit *splittingu* – rozdělení hlasů, je způsobena tato neurčitost. Přesto, jak Lijphart [1994: 34], tak Taagepera se Shugartem [1989: 129-131] zařazují Německo do skupiny víceúrovňových obvodů s kompenzačními mandáty.

Čím je vyšší procento kompenzačních mandátů, tím se zvyšuje množství zastupitelů, kteří nejsou těsně svázáni se žádným ze základních volebních obvodů.²⁹ Zároveň se zvyšuje proporcionalita systému. V případě menšího počtu kompenzačních mandátů je tomu přesně naopak. Vzrůstá počet zastupitelů spjatých s obvody, ale může se snižovat míra proporcionality. Tento nedostatek lze potlačit, pokud jsou kompenzační mandáty přisuzovány těm kandidátům jednotlivých stran, kteří těsně neuspěli v základních volebních obvodech.

Velmi propracovaným kompromisem je rakouský model, kde se mandáty nejprve přidělují v malých volebních obvodech, pak ve druhém skrutiniu na úrovni zemí a poté ještě jednou ve třetím skrutiniu na úrovni celého státu. Rakousko není typickým příkladem ani systému kompenzačních mandátů, ani systému zbytkových mandátů ze zbytkových hlasů. Počet kompenzačních mandátů zde není dán předem, ale je závislý na počtu mandátů, které Hareova formule není schopna rozdělit v předchozích skrutiniích na nižší úrovni volebních obvodů. Poprvé se kompenzační mandáty přidělují na úrovni spolkových zemí, podruhé na celostátní úrovni. Celostátní skrutinium je tím hlavním, jelikož pomocí D'Hondtova dělitele rozděluje všech 183 mandátů na základě všech hlasů a dorovnává stranám rozdíly oproti ziskům z prvního a druhého skrutinia. Proporcionalita systému je dána tímto jediným velkým obvodem, přičemž malé obvody prvního skrutinia, ani devět zemských obvodů nemají na celkovou proporcionalitu žádný vliv. Ty slouží zejména k personalizaci volby a těsnějšímu vztahu voliče s poslancem.

4.3 Jiné modely víceúrovňových obvodů

Zatím jsme se setkali s víceúrovňovými obvody výhradně jako se snahou o vyšší proporcionalitu. Existují však i jiné modely, které několika (dvěma, třemi, ...) úrovněmi obvodů sledují větší disproporcionalitu volebního systému. *De facto* zde neexistuje obecný model, ale spíše vzorce postupů, jimiž lze cílů dosáhnout. Na tomto poli se naskytá příležitost pro fantazii volebních inženýrů. Jako velmi instruktivní příklad může sloužit bývalý Řecký volební systém (1974-85).

Řecký systém³⁰ na první pohled vypadal jako systém čtyřúrovňových volebních obvodů, který by spadal do kategorie *zbytkových mandátů ze zbytkových hlasů*. Základním rozdílem oproti tomuto dojmu je, že se sice z nižších úrovní přesouvaly zbylé mandáty do vyšších, ale nepřesouvaly se zbylé hlasy! Mandáty byly na každé úrovni přisuzovány na základě všech hlasů z daného obvodu. Tím může dojít ke zdání, že by se mohlo jednat o model kompenzačních mandátů, např. podle rakouského vzoru. I zde je však podstatný rozdíl. Mezi strany se mandáty rozdělovaly nezávisle na tom, co již strany obdržely na nižší úrovni. Nejednalo se tedy o kompenzaci výsledků, ale o novou, stejně disproporční alokaci, jako tomu bylo na nižší úrovni. Popíšme podrobněji. Nejprve byly mandáty rozdělovány v 56 malých volebních obvodech (průměr $M = 5,1$) pomocí Hareovy formule (později změněna na Hagenbach-Bischoffovu). Nerozdělené mandáty, kterých Hareova formule v takto malých obvodech ponechala velké množství (v průměru

²⁹ Příkladem je opět Německo. Kompenzační mandáty tvoří celou polovinu. Strany, kterým se nedaří uspět při většinové volbě v jednomandátových volebních obvodech, pak získají většinu, nebo úplně všechny své mandáty jako kompenzační. Poslanci jsou svázáni maximálně se spolkovou zemí, na jejíž listině kandidovali, nikoli však s konkrétním, menším volebním obvodem.

³⁰ Popis bývalého řeckého systému vychází zejména z údajů A. Lijpharta [1994: 42-45].

cca 2 z 5 v každém obvodě, Hagenbach-Bischoffova cca 1 z 5), byly přesunuty na vyšší úroveň do 9 druhoúrovňových obvodů. Průměrná velikost M zde byla větší (v průměru cca 12,5), ale strany byly omezeny 17 % volební klauzulí (25 % a 30 % pro koalice). Rozdělení probíhalo pomocí Hareovy formule ze všech hlasů, které byly v tomto obvodě odevzdány (včetně těch, které již byly použity pro přidělení některého mandátu na nižší úrovni). Zbylé mandáty byly přesunuty do jediného obvodu na třetí úrovni. Zde platila opět stejně vysoká klauzule a mandáty rozdělovala opět Hareova formule. Vycházelo se ze všech hlasů odevzdaných v celém státě (opět včetně těch, které již byly použity pro přidělování mandátů na nižších úrovních). Zbylé mandáty byly všechny přisouzeny výhradně nejsilnější straně. Na čtvrté úrovni se stabilně rozdělovalo 12 tzv. státních mandátů na základě všech hlasů z celého státu. I zde platila popsaná klauzule.

Celý systém vykazoval naprosto opačný účinek na proporcionalitu, než jsme byli svědky u předchozích systémů víceúrovňových obvodů (kapitoly 4.1 a 4.2). Tím, že se zbytkové mandáty přesouvaly na vyšší úroveň, byla faktická velikost obvodů snížena (základní obvody na 3-4 mandáty). Tento jev, výrazně zvýhodňující velké strany, nemohl být na vyšších úrovních kompenzován, jelikož se při další alokaci nevycházelo ze zbylých hlasů, ale opět ze všech hlasů. Rozdělování v relativně větších obvodech na střední úrovni bylo navíc deformováno neobyčejně vysokou klauzulí. To platilo i o jediných obvodech na třetí a čtvrté úrovni. Dnešní řecký systém si zachoval některé z těchto prvků a je označován jako posílený poměrný systém (*reinforced PR system* – viz [<http://dodgson.ucsd.edu/lij/>] – Lijphart Election Archive).

Z nástinu bývalého řeckého volebního systému můžeme snadno vyvodit hned několik cest, jak lze využít víceúrovňové volební obvody k potlačení proporcionality, tedy přesně k opačné funkci, než jsou obvykle užívány. Jde zejména o princip alokace zbylých mandátů pomocí všech, nikoli pouze zbytkových, hlasů. Dále jde o metodu bonusu v podobě přidělení určitého množství mandátů pouze vítězné straně, stejně tak, jako rozdělování předem daného počtu mandátů podle jiných pravidel a na jiné úrovni, než jsou alokovány mandáty ostatní. Nezapomeňme na důležitý průvodní jev snižování skutečné velikosti volebních obvodů nerozdělením všech mandátů, které jim byly přiřknuty (bez kompenzace na vyšší úrovni). Jak již bylo řečeno, tato oblast teoreticky skýtá velký potenciál pro cílené volební inženýrství. Nepochybně se však některé z těchto metod dostávají do rozporu se základními principy volebního práva, zejména s principem rovnosti volebního práva.

Vedle čtyř hlavních proměnných se na celkovém designu volebního systému a jeho účincích podílí další faktory. V prvé řadě je to souhrnný faktor – *přirozený práh* (*threshold*). Přirozený práh je velmi přínosným ukazatelem pro hodnocení proporcionality a zkoumání problematiky reprezentace malých stran. Jedná se o hodnotu, která udává, jaká je skutečná procentní bariéra pro získání prvního mandátu. Jinými slovy, kolik procent hlasů musí strana skutečně získat, aby v určitém obvodě obdržela alespoň jeden mandát. Touto problematikou přirozeného prahu by se měla zabývat samostatná stať. Dalšími faktory jsou nepochybně vedlejší proměnné, kam lze například zahrnout *charakter kandidátních listin*, či jeho subtéma *techniky personalizace volby*, dále též *velikost voleného sboru* (Lijphart ji považuje za jednu z hlavních proměnných – viz úvod). Patří sem nepochybně rozsáhlá problematika *volebního práva v subjektivním smyslu*. Vedle těchto, tvůrcem volebních pravidel uchopitelných faktorů, nalezneme celou řadu vnějších determinantů. Jen namátkou lze zmínit *výchozí podobu stranického systému*, či *vzájemnou*

poměrnou velikost stran. Mohli bychom pokračovat společenskými štěpeními, politickou kulturou a tradicemi. To jsou však již témata jiných prací a jiných autorů.

TOMÁŠ LEBEDA absolvoval magisterský cyklus politologie na Fakultě sociálních věd UK v Praze. Pokračuje postgraduálním doktorandským studiem politologie tamtéž. Dosud se věnoval problematice voleb, volebních systémů a jejich vlivu na konstituování stranických systémů, zejména pak specifikům systémů poměrného zastoupení. V současnosti je odborným pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR v Badatelském týmu výzkumu veřejného mínění. Dosud publikoval v Politologickém časopisu, Czech Sociological Review a ve sbornících.

Literatura a prameny

- Bogdanor, Vernon, David Butler 1983. *Democracy and Elections, Electoral Systems and Their Political Consequences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- European Electoral Systems Handbook 1979. London: Butterworths.
- Filip, Jan 1992. *Základní otázky volebního práva v ČSFR*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, právnická fakulta.
- Filip, Jan, Karel Schelle 1994. *Právní úprava voleb do obecních zastupitelstev*. Zlín: Živa.
- Klokočka, Vladimír 1991. *Politická reprezentace a volby v demokratických systémech*. Praha: Aleko.
- Krouský, Otakar 1933. *Volební reforma*. Praha: Národní obrození.
- Lebeda, Tomáš 1998. „Vládní stabilita v České republice a volební systém poměrného zastoupení.“ *Politologický časopis* 5(2): 115-136.
- Lebeda, Tomáš 1999a. „Vládní stabilita v České republice a volební systém poměrného zastoupení II.“ *Politologický časopis* 6(2): 146-161.
- Lebeda, Tomáš 2000. „Přiblížení vybraných aspektů reformy volebního systému.“ *Politologický časopis* 7(3): 242-258.
- Lebeda, Tomáš 2001. „Přirozený práh poměrných systémů, teorie a realita.“ *Politologický časopis* 8(2): 134-149.
- Leonard, Dick 1987. *The Economist World Atlas of Elections*. Norwich: Paston Press.
- Lijphart, Arend 1986. „Degrees of Proportionality of Proportional Representation Formulas.“ Pp. 170-179 in *Electoral Laws and Their Political Consequences*, ed. by Bernard Grofman and Arend Lijphart. New York: Agathon Press.
- Lijphart, Arend 1994. *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-seven Democracies, 1945-1990*. New York: Oxford University Press.
- Nohlen, Dieter 1990. *Wahlrecht und Parteiensystem*. Opladen: Leske Verlag + Budrich GmbH.
- Novák, Miroslav 1996a. „Malá politologická úvaha o vládní stabilitě.“ *Parlamentní zpravodaj* č. 7/1995-96: 296-297.
- Novák, Miroslav 1999b. „Relevance malých stran v demokracii.“ *Politologická revue* 5(2): 44-70.
- Novák, Miroslav 2000. „The Relevance of Small Parties: From a General Framework to the Czech ‚Opposition Agreement‘.“ *Czech Sociological Review* 8(1): 27-48.
- Pennisi, Aline 1998. „Disproportionality Indexes and Robustness of Proportional Allocation Methods.“ *Electoral Studies* 17(1): 3-19.
- Taagepera, Rein 1998. „Effective Magnitude and Effective Thresholds.“ *Electoral studies* 17(4): 393-404.
- Taagepera, Rein, Matthew Soberg Shugart 1989. *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven: Yale University Press.
- „Volební systémy střední a východní Evropy.“ 1995. *Parlamentní zpravodaj* č. 5: 194-198.

Walther, Robert 1996. „Volební právo v Rakousku.“ *Politologický časopis* 3(1): 71-76.

<http://dodgson.ucsd.edu/lij/>

<http://www.ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>

<http://www.funet.fi/evaalit95/raportti.html>

<http://www.vub.ac.be/POLI/elections/>

Summary

This article defines four main variables that are exclusively specific to list PR proportional systems. These variables are – electoral district magnitude, mathematical formula, legal threshold, and the number and character of tier districting. Moreover, these variables contribute to empirical research of real and hypothetical electoral systems. The variables can be used to model possible election results. The article first emphasises the key role of the first variable, i.e. the relationship of the magnitude of the electoral district to the proportionality of the electoral system. The article describes the character of different sizes of all districts within one system, and in connection with this description presents the idea of an effective size of electoral districts M' , an idea that has not yet been presented in Czech political science. The chapter that concerns electoral formulas probably offers the most recent information. The article proposes an improvement to the confusing Czech terminology, which should lead towards conceptual unambiguousness and accuracy. The effects of electoral divisors are, for better clarity and comprehensibility graphically illustrated, through curves, which indicate a number of things about the effects of these formulas on the form of party system and the proportionality of these formulas. The other two main variables were defined as the legal threshold and the number and character of tier districting. The article offers an explanation of the difference between compensatory seats, remainder seats for remainder votes, and other methods utilising more scrutinies. This explanation could be useful in the Czech political scene since it has never been addressed in Czech literature. The article describes the individual variables, and describes how different combinations (crossing, overlapping) of these variables can result in different effects on the electoral system.

Manželská rodina v západnej Európe a na východnom Slovensku

ĽUBA KRÁĽOVÁ*

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove

The Matrimonial Family in Western Europe and Eastern Slovakia

Abstract: The author of the article is attempting to find the answer to the question of how far the behaviour of married partners in Eastern Slovakia (and in a broader sense also in the whole of Slovakia) imitates the contemporary trends of European civilisation. In the author's understanding these are the processes of the modernisation, democratisation and secularisation of European society in general and partner behaviour in particular, and her aim is to determine what the specific difference of the behaviour of married couples in Eastern Slovakia is in comparison with these trends. The European matrimonial family developed out of the traditional multifariousness and disunity of family forms, through the modern unification of the matrimonial model, to a plurality of post-modern models in co-existence. The author of the article deals with the types of matrimonial family in traditional, modern and post-modern societies. The rise of cohabitation in Western Europe during the past twenty years logically creates a decline in marriages, but this fact does not also mean a decline in partnership. The author investigated the changes in marriage behaviour in Eastern Slovakia and their place in Western European processes during 1998-1999. This sociological research on the character of marriage relations in Eastern Slovakia was conducted among 696 respondents. The author discovered that reproductive behaviour patterns in Eastern Slovakia have a mixed, traditional, and also modernised and specifically Slovak character.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 4: 449-462)

Úvodné poznámky

Hlavným dôvodom výberu danej témy bolo pre mňa hľadanie odpovede na otázku, nakoľko kopíruje partnerské správanie východoslovenských (a v širšom rámci i slovenských) manželov súčasné európske civilizačné trendy, pod ktorými rozumiem hlavne procesy modernizácie, demokratizácie a sekularizácie európskej spoločnosti všeobecne a partnerského správania zvlášť a nakoľko sa od daných trendov odlišuje špecifickosťou svojho správania. V tejto súvislosti ma už dlhšie znepokojuje otázka, aké sú dominantné črty vo východoslovenskom manželskom správaní. Tradičné, moderné alebo postmoderné? Je slovenská rodina prechodným typom rodiny medzi západoeurópskym a východoeurópskym modelom? Prechádza územím Slovenska známa Hajnalova línia medzi západnou a východnou Európou? Pokúsila som sa nájsť odpovede na dané otázky, ale nebolo v mojich silách ich všetky zodpovedať. Najdôležitejšou otázkou, ktorá ostala nezodpovedaná výskumom, je otázka prináležnosti východoslovenskej a širšie slovenskej

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Ľuba Kráľová, PhD., Katedra politológie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, 17. novembra 1, 080 78 Prešov, SR. Tel. 00421-91-7733231-2, kl. 392, e-mail kralova@unipo.sk

rodiny k prechodnému, hraničnému modelu reprodukčného správania v duchu Hajnala a jeho línie, prechádzajúcej od Peterburgu po Terst. Táto otázka nemohla byť zodpovedaná i preto, lebo v texte neanalyzujem ani minulé, ani súčasnú ruskú, či ukrajinskú či inú východoeurópsku rodinu.

Historický oblúk vývoja európskej manželskej rodiny, prelínanie jej historických a súčasných podôb

Pri štúdiu teoretických prác o vývoji tradičnej európskej manželskej rodiny [Ariès 1973, Botíková et al. 1997, Bourdieu 1972, Durkheim 1975, Lebrun 1975, Možný 1990, Rous- sel 1991, Shorter 1977, Segalenová 1996, Flandrin 1984] a mnohorakosti jej foriem v duchu Le Playa, Lasletta a Shortera [Botíková et al. 1997, Možný 1999, Shorter 1977, Segalenová 1996], ako aj zrodu modernej manželskej rodiny [Shorter 1977, Singly de 1993 a 1999] v jej unifikovanej manželskej podobe a jej premien na postmoderné plurálne formy správania západoeurópskych partnerov som objavila zaujímavú tendenciu. Európska manželská rodina sa vyvíjala akýmsi oblúkom či skôr špirálou od tradičnej mnohorakosti a nejednotnosti rodinných foriem cez modernú unifikovanosť manželského modelu k pluralite postmoderných modelov súžití. Diverzifikovanosť tradičných európskych rodinných modelov je odvrátenou stranou postmoderných pluralitných partnerských foriem. Strnulá tradičná inštitúcia je opakom postmoderného oslobodzovania sa od inštitucionalizovaných vzorov správania. Rigidita a potvrdzovanie normatívneho poriadku je opakom oslobodzovaním sa od neho.

Výskumy štruktúry domácich skupín v 70. rokoch pod vplyvom Petera Lasletta [1969] a cambridgeskej skupiny pre históriu populácie a jej sociálnu štruktúru ukázali, že vo veľkej časti Európy mali domáce skupiny v XIX. a začiatkom XX. storočia identickú konfiguráciu ako v 50. a 60. rokoch XX. storočia. V tradičnej Európe neprevládali ani redukovaný typ rodiny (manželia s deťmi), ani rodina širokého príbuzenstva. Oba typy sa široko prekrývali a prelínali.

Na jednej strane to bola **mnohonásobná rodina** v jej troch podobách.

Jednak vo forme západoeurópskej patriarchálnej, viacgeneračnej jednonástupníckej (Švecová tak prekladá Le Playov pojem *la famille souche* [in Botíková et al. 1997: 15]), kmeňovej, či rozvetvovej rodiny [Možný 1999: 32] (také je nejednotné používanie pojmu *la famille souche* v českej a slovenskej demografii a etnológii), pomenovanej prvýkrát Le Playom. Typická je pre bohatšie regióny Európy.

Jednak v podobe širšej, viacgeneračnej nedielovej rodiny – nepatriarchálneho typu, typickej pre Slovensko, charakteristickej podľa Kadleca majetkovým kolektivismom, duchom egalitarizmu a rozpadom [Botíková et al. 1997: 27-28], drobením otcovských majetkov. Tento typ rodiny odlišuje uhorskú časť monarchie od väčšiny regiónov jej západnej časti. Etnológovia uvádzajú, že vývoj v susedných západných krajinách, ktorý sa v priebehu stredoveku začal odklňať od nedielovej rodiny k jednonástupníckej, potvrdzuje, že slovenská roľnícka rodina, ktorá si uchovala črty nedielovej rodiny, tvorí hranicu medzi typom rodiny západnej a východnej Európy [ibid.: 29].

A konečne v podobe mnohonásobnej patriarchálnej rodiny, známej z východnej a juhovýchodnej Európy ako srbská či chorvátska *zadruga*, alebo *Gesind* z Kurskej gubernie pozdĺž pobrežia Baltického mora, trojgeneračná rodina s 10 až 30 členmi, alebo obščinová ruská rodina.

Na druhej strane to bola **nestabilná, redukovaná, základná jednogeneračná manželská rodina**, vznikajúca po cyklických rozpadoch rozšírených, rozvetvených rodín.

Zo sociologického hľadiska bola kostrou tradičného manželského systému jeho meravá, skostnatelá inštitucionalita. Normy a hodnoty jednotlivca boli silne sociálne vzorované. Sociálna kontrola bola všadeprítomná. Inštitúcia separovala jednotlivcov, aby mohla na druhej strane založiť základy nevyhnutnej komplementarity [Lévi-Strauss 1949]. Tradičná inštitucionalita manželského systému mala zároveň transcendentný charakter. Manželská solidarita bola posvätená cirkvou.

Manželstvo prešlo od stredoveku do začiatku XIX. storočia od formy sviatosti k zmluvnej forme. Kánonické právo z XII. storočia definovalo manželstvo ako nezrušiteľnú sviatosť [Kódex... 1996]. Druhý lateránsky koncil (1193) pripočítal manželstvo k siedmim sviatostiam. Tridentský koncil v roku 1563 to potvrdil [Schmauss 1981, Forgan 1991].

Vplyv reformátorského hnutia v XVII. storočí, ako i vplyv právnikov školy prirodzeného práva, prispel k spochybneniu sakrálneho charakteru manželstva. Voltaire vo svojom *Filozofickom slovníku* definoval manželstvo ako právny kontrakt. Sviatosť a kontrakt sú značne odlišné veci. S jedným je spojená milosť, priazeň cirkvi, s druhým občianske dôsledky.

Počnúc renesanciou upevňujú sa v Európe črty modernej spoločnosti. V modernej spoločnosti prestáva byť rodina silnou inštitúciou. Postupné oslabovanie inštitucionality v modernej európskej manželskej rodine znamená menej intenzívnu sociálnu kontrolu, väčšiu osobnú autonómiu a väčšiu možnosť slobodnej voľby. Individuum sa stáva novou sociálnou hodnotou. Sociálna kontrola už nie je všadeprítomná. Súkromné sa oddeľuje od verejného. Súkromné je autonómnou sférou jednotlivca. Manželstvo stráca svoj transcendentný charakter a nadobúda od čias Francúzskej revolúcie podobu sekulárnej občianskej zmluvy. Inštitucionalita ľudského správania stráca svoju transcendentnosť, pretože ju zakladá autonómnosť individua. Oslabuje sa vplyv cirkvi v spoločnosti.

Autonómnosť a slobodu jednotlivca umožňuje postupná demokratizácia spoločnosti, paralelná procesu jej modernizácie. Rozširujú sa zóny slobody pre jednotlivca vo všetkých spoločenských sférach, teda aj v rodine. Demokratická transformácia spoločnosti generuje rovnosť šanci a možností, teda motivačnú rovnosť. Hierarchizácia spoločnosti nadobúda meritokratický charakter a veľmi úzko súvisí s demokratizáciou vzdelania. Jedným z najdôležitejších prejavov demokratickej rovnosti je postupné presadzovanie rovnosti pohlaví. Žena sa vymaňuje z područia výmeny. Z objektu sa veľmi pomaly stáva subjektom sociálnych vzťahov. Napriek tomu submisívne postavenie ženy pretrváva v rodine až do polovice XX. storočia. Feminizmus a socializmus radikálne natosťujú ženskú otázku a menia daný stav. Výber manželského partnera je vecou samotných aktérov a postupne rovnako muža ako ženy. „Osobná nezávislosť je teda naša výsada i údel. V modernom ponímaní žena prestáva odvodzovať svoju sociálnu identitu od muža a muž zo svojich rodinných zväzkov. Významným zdrojom nezávislej sociálnej totožnosti obidvoch manželov sa stáva ich práca a povolanie, často rozdielne, a záujmy vo voľnom čase, mnohokrát rôzne. Muži ani ženy sa nezriekajú vzťahov, do ktorých vstupujú sami za seba.“ [Možný 1990: 82]

Triedne rozdiely v XVIII. a XIX. storočí umožnili nahmatáť jadro, okolo ktorého sa moderná nukleárna rodina kryštalizovala. Cit pre dieťa v buržoáznej rodine, romantický cit pri výbere partnera v proletárskych a remeselníckych rodinách a pocit či povedo-

mie prináležnosti k vlastnej domácnosti v buržoáznej a neskôr i robotníckej rodine zrodili modernú nukleárnu rodinu. Uzavretie sa do vnútorného sveta nukleárnej manželskej rodiny ako jedinej legálnej formy inštitucionálneho zastrešenia vzťahu manželov nad deťmi bolo na počiatku moderného sveta.

V dobe postmodernej moderny sa jednotný model partnerského spolunažívania prekonal. Naše súčasné problémy už nie sú riešiteľné dominantnými prostriedkami moderny. Je nevyhnutné zameniť stratégiu jednoty za stratégiu mnohosti. Konsenzuálnou základňou vyjednávanej diferentnosti a inakosti je právo na disenzus, píše Welsch [1993: 31-41]. Partneri musia oveľa viac vyjednávať zhodu ako v minulosti. Sloboda jedného z partnerov je symetrickou súčasťou slobody druhého partnera. Objav tohto zopätia slobodou je podľa Iva Možného jedným z najkrajších objavov našej civilizácie [Možný 1990: 78].

Nárast kohabitácií v západnej Európe v posledných 20 rokoch spôsobuje logický deficit manželstva, čo však neznamená deficit partnerstva. Demografi nazývajú tento prechod k modernému postindustriálnemu obdobiu druhým demografickým prechodom, ktorý znamená pokles intenzity sobášnosti, jej posun do vyššieho veku alebo jej úplné odmietanie v nezosobášených súžitíach, ako aj zníženie úrovne plodnosti, zvýšenie priemerného veku prvoroďčiek a vzostupu počtu detí narodených mimo manželstva.

Vo vlekú naznačených premien rodinného a reprodukčného správania v západnej Európe usudzujem, že to boli procesy modernizácie, demokratizácie a sekularizácie európskej spoločnosti, ktoré podnietili revolučné premeny vnútri manželskej rodiny v priebehu posledných storočí, aby zároveň umožnili individuu postupne sa vymaňovať zo súkolia inštitúcie a podporovať, či tvarovať dané procesy.

Manželská rodina na východnom Slovensku

Keďže ma zaujímajú hlavne procesy premeny východoslovenského manželského správania a jeho zaradenia do európskych civilizačných procesov, rozhodla som sa na rozhraní rokov 1998-99 uskutočniť výskum charakteru východoslovenských manželských vzťahov.

Hlavným cieľom výskumu bolo posúdiť utváranie modernizačných, demokratizačných a sekularizačných tendencií v manželských vzťahoch východoslovenskej rodiny prostredníctvom vplyvu základných identifikačných znakov (pohlavia, veku a vzdelania) a determinujúcich činiteľov (deklarovania príslušnosti ku konfesii a frekvencie praktizovania vierovyznania) u 696 východoslovenských manželských partnerov.

Základným výskumným nástrojom vo vzťahu k formulovanému problému výskumu bol dotazník. Pred uskutočnením hlavného výskumu som uskutočnila predvýskum u 37 respondentov a na základe testov reliability som korigovala súbory znakov ako otázok dotazníka, keď α sa pohybovala od 0,6 do 0,9.

Výber výskumnej vzorky som spolu s 59 anketármi uskutočnila na základe zámerného výberu, v ktorom som vyčlenila tri výberové kritériá súčasne, a to pohlavie, vek a vzdelanie. Dané kritériá stratifikovali súbor do približne rovnako veľkých podsúborov, aby mohlo byť navzájom porovnávané správanie respondentov v kvantitatívne homogénnych skupinách. Na reprezentatívnosť výskumu som neašpirovala najmä v súvislosti so vzdelanostnou štruktúrou obyvateľstva východného Slovenska. Vysokoškolsky vzdelaných jedincov je na východnom Slovensku 7,8 %, obyvateľov so základným vzdelaním 35,9 % [Sčítanie... 1992: 21]. Ak by mala výberová vzorka kopírovať takúto kvantitatív-

ne nehomogénne skupiny obyvateľov, nemohla by som v druhostupňovom triedení pracovať s dostatočne veľkými súbormi a zároveň by porovnávanie správania podľa výšky vzdelania nemalo rovnakú váhu kvôli kvantitatívne neporovnateľným súborom základnej populácie. Napriek tomu bol vo väčšine ukazovateľov partnerského správania súbor manželských dvojíc vybraný takým spôsobom, že ich správanie sa neodlišovalo od správania základnej populácie v celoslovenskom priemere (sobášny vek je identický (21,8 roka u ženy, 23,5 roka u muža oproti 22 a 24 rokom v základnej populácii [Filadelfiová a Guráň 1997: 173]), malé časové intervaly medzi pôrodmi sú typické i pre výberový i pre základný súbor, počet rozvedených je približne rovnaký vo výberovom i základnom súbore (4,4 oproti 3,8 % v slovenskej populácii), pôrody sa koncentrujú do začiatku manželského života, až veľmi skorého začiatku opäť aj vo výberovom, aj v základnom súbore, štruktúra podľa vierovyznania však nekopíruje stav v slovenskej populácii podľa posledných výskumov bratislavských sociológov [Bunčák, Harmadyová a Krivý 1998], pretože východoslovenská populácia je konfesiónálne azda najviac diferencovaná. Zaznamenala som pokles tehotnosti neviest pri vstupe do manželstva (v roku 1992 Filadelfiová, Guráň [1992: 9] uvádzajú, že polovica neviest na Slovensku vstupuje do manželstva tehotná, vo výberovom súbore to potvrdzuje 35 % respondentov), zvyšovanie veku matiek pri pôrode prvého dieťaťa a azda aj iné.

Reprezentatívnosť zisteného počtu kohabitantov vo výberovom súbore nemám s čím porovnávať, pretože žiaden výskum na Slovensku, orientovaný na nezosobášené súžitia nepozná (na rozdiel od brnenského výskumu z rokov 1985-1986, v ktorom profesor Možný konštatuje, že iba 7 % opýtaných brnenských párov nepoznalo prax kohabitácie pred sobášom, a štúdie Bartoňovej [1984] v *Demografii*). Ani posledné sčítanie ľudu nemôže byť v tomto zmysle smerodajné, pretože nemalo za cieľ zistiť počet kohabitantných zväzkov v slovenskej populácii. V našom výskume 13,6 % partnerov priznalo predmanželskú prax kohabitácie a ďalších 3,7 % respondentov doteraz žije v nezosobášenom zväzku. Spolu ide o 17,3 % respondentov výberového súboru, ktorí poznajú prax kohabitantného zväzku. Podľa nášho názoru to svedčí o tom, že voľný zväzok partnerov sa začína usidlovať i medzi našimi partnermi. V kohabitantnom zväzku žijú naši partneri akoby na skúšku. Sú to mnohokrát tí partneri, z ktorých aspoň jeden je rozvedený. Nejde však iba o rozvedených partnerov. 17,3 % respondentov výberového súboru pozná kohabitantné vzťahy a rozvedených v súbore je 4,4 %. Ide hlavne o partnerov, ktorí žili spolu voľne dovtedy, kým partnerka neotehotnela. Kohabitáciu sme na Slovensku teda zachytili, no je neporovnateľná so západoeurópskymi alebo aj českými trendmi.

V roku 1977 Louis Roussel vo Francúzsku zistil, že 9,7 % mladých ľudí vo vekovej skupine od 18-29 rokov žilo ako druh a družka a že 44 % mladých, zosobášených medzi 18-30 rokmi v roku 1976 už žilo spolu pred uzatvorením manželstva [Roussel 1978: 15-42]. Výskum matrimoniálnej kohorty ukazuje, že frekvencia prvých zväzkov, započatých mimo manželstva, tvorila v rokoch 1968-1970 20 % a roku 1980 50 % [Audirac 1986]. Znamená to, že model kohabitantného partnerského správania v západnej Európe zovšeobecnel [Segalenová 1996: 133].

Významnosť vplyvu *pohlavia* pri štrukturácii súboru smerom k demokratizácii manželských vzťahov je výrazná najmä v procese nivelizácie rozhodovacích právomocí v manželskom vzťahu na východnom Slovensku. Väčšinu rozhodnutí o chode domácnosti prijímajú manželia spoločne. Väčšia finančná závislosť manželky na manželovi ako manžela na manželke však ešte stále svedčí o istej nerovnováhe sociálnych pozícií ženy a muža v rodinnom a zároveň spoločenskom priestore východného Slovenska. V del'be

práce pre väčšinu žien výberového súboru zostáva rodina a domácnosť ich doménou, no objavili sa i partnerskejšie modely del'by práce a povinností medzi obidvoma partnermi.

Niet takej typicky ženskej činnosti v našom kultúrnom prostredí, pri ktorej by priemerné skóre mužov bolo 7,0, teda krajná poloha škály, kedy by sa muži na danej ženskej činnosti nepodieľali nikdy, ale ani takej, pri ktorej by priemerné skóre mužov bolo 1,0, kedy by sa na danej ženskej činnosti podieľali vždy. Niet takej typicky mužskej činnosti, pri ktorej by priemerné skóre žien bolo 7,0 alebo 1,0. Prvý stupeň na sedemstupňovej škále frekvencie domácej činnosti znamená vždy, siedmy nikdy.

Tabuľka 1. Vplyv pohlavia na del'bu práce

Del'ba práce	F	P	Mean	
			Muži	Ženy
D1.1 plánovanie rozpočtu	19,4	0,00	2,34	1,89
D1.2 každodenné nákupy	216,4	0,00	3,59	2,02
D1.3 víkendové nákupy	90,9	0,00	3,22	2,14
D1.4 umývanie okien	830,9	0,00	5,34	1,77
D1.5 umývanie riadu	318,5	0,00	4,07	1,96
D1.6 upratovanie	449,8	0,00	4,06	1,76
D1.7 varenie	610,6	0,00	4,53	1,74
D1.8 žehlenie	1322,1	0,00	5,84	1,66
D1.9 pranie	1050,9	0,00	5,77	1,76
D1.10 opravy elektrospotrebičov	574,4	0,00	2,75	5,99
D1.11 opravy inštalácií	706,7	0,00	2,67	6,17
D1.12 maľovanie bytu	137,3	0,00	2,65	4,49
D1.13 menšie úpravy bytu	118,8	0,00	2,43	3,90
D1.14 väčšie úpravy bytu	91,3	0,00	2,86	4,36
D1.15 šitie	486,8	0,00	5,93	2,70
D1.16 úrady	2,6	0,11	2,97	3,17
D1.17 záhrada	0,1	0,76	3,48	3,44

Analýza rozptylu pravdepodobnosti vplyvu pohlavia na del'bu práce potvrdila, že v manželských vzťahoch na východnom Slovensku existujú štatisticky významné rozdiely medzi manželmi pri frekvencii výkonu typicky ženských a typicky mužských domácich prác. Nemôžeme ale tvrdiť, že k približovaniu ženského a mužského sveta nedochádza úplne. V procese del'by práce sú typicky mužské a ženské teritória striktné vymedzené. Nesmelo sa však vydeľujú činnosti, ktoré premosťujú tieto dva svety. Mám na mysli hlavne také činnosti, ako sú plánovanie domáceho rozpočtu, napríklad i víkendové nákupy, vybavovanie domácich záležitostí na úradoch a práce na záhradke.

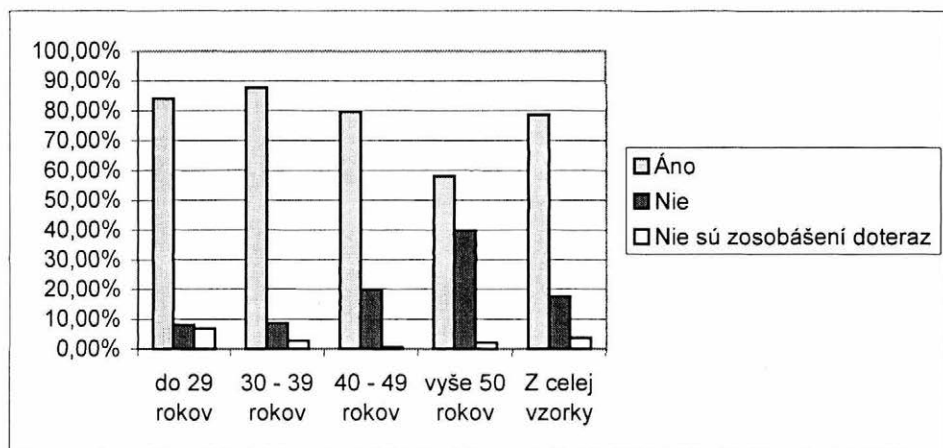
Sobášny vek u respondentov klesá s poklesom ich aktuálneho veku. Čím mladší sú respondenti výberového súboru, tým nižší je ich sobášny vek. Priemerný sobášny vek respondentov vo veku od 18 do 29 rokov je 20,8 roka, od 30 do 39 rokov 22,7 roka, od 40 do 49 rokov 23,5 roka a u vyše 50-ročných 23,8 roka. Možno sme týmto zistením vyvrátili úsudok zdravého rozumu, podľa ktorého sa v našom kultúrnom priestore starší partneri sobášili skôr ako dnešní mladí partneri.

Tabuľka 2. Rozloženie výberového súboru podľa aktuálneho veku a sobášneho veku respondentov (v %)

Vek	Sobášny vek					Spolu
	do20 rokov	21-25 rokov	26-30 rokov	31-35 rokov	>36 rokov	
do 29 rokov	36,2	54,0	9,8	0,0	0,0	100,0
30-39 rokov	20,9	62,6	14,4	1,6	0,5	100,0
40-49 rokov	14,2	67,5	15,7	0,5	2,0	100,0
vyše 50 rokov	26,8	38,4	29,7	3,6	1,4	100,8
Z celej vzorky	24,0	57,0	16,7	1,3	1,0	100,0

Nositel'mi sekularizačných, modernizačných a demokratizačných tendencií v manžel'ských vzťahoch sú respondenti stredného veku, najmä vo vzťahu k deľbe práce a k udržiavaniu kontaktov so širšou rodinou. Jednoznačne najsilnejšie sekularizačné a modernizačné tendencie vo svojich manžel'ských vzťahoch stelesňujú ale najmladší respondenti pri používaní progresívnych foriem antikoncepcie a respondenti vo veku od 30 do 39 rokov najviac poznajú prax sexuálnych predmanžel'ských vzťahov ako jeden z ukazovateľov sekularizácie partnerského vzťahu.

Graf 1. Vplyv veku na prax sexuálnych vzťahov pred uzatvorením manžel'stva

Tabuľka 3 Vplyv veku na prax sexuálnych vzťahov pred uzatvorením manželstva (v %)

Vek	Sexuálne vzťahy pred sobášom				Spolu
	Áno	Nie	Nezosobášení	Bez odpovede	
do 29 rokov	83,9	8,1	6,9	1,1	100,0
30-39 rokov	87,7	8,6	2,6	1,1	100,0
40-49 rokov	79,7	19,8	0,5	0,0	100,0
vyše 50 rokov	58,0	39,9	2,1	0,0	100,0
Z celej vzorky	78,6	17,7	3,7	0,6	100,0

Štatistická významnosť, 4 $P = 0,00$, $\chi^2 = 83$

Prevažná väčšina respondentov, t.j. 79 % poznala a priznáva sexuálne vzťahy s budúcim manželským partnerom pred uzatvorením sobáša, 18 % z nich popiera takéto vzťahy. Tento nepomer (takmer 80 % oproti takmer 20 %) nie je úplne kompatibilný s pomerom respondentov s náboženským a nenáboženským vyznaním (87 % oproti 13 %). Tento pomer nie je kompatibilný ani s pomerom respondentov s vysokoškolským, stredoškolským a základným vzdelaním (34 % + 35 % oproti 31 %), ako ani s pomerom respondentov, žijúcich v mestách a na dedinách (74 % oproti 26 %). Zdá sa, že prax sexuálnych vzťahov pred manželstvom je v populácii východného Slovenska značne rozšírená a nie je závislá ani od identifikačných znakov, ani od žiadnych determinujúcich činiteľov. Tento záver nášho výskumu sa približuje záveru Z. Bútorovej, prezentovanému v knižôčke *Ona a on* [1996: 32], kde autorka uvádza percentuálny pomer 70 % oproti 25 % tých, ktorí nenamietajú proti tomu, aby ľudia mali sexuálny styk pred svadbou a tých, ktorí sú proti tomu. Zhovievavý postoj k predmanželskému sexu je v rovnakej miere zastúpený medzi ženami a mužmi. Najčastejší je medzi ľuďmi mladej a mladšej strednej generácie, medzi ľuďmi s vyšším vzdelaním, medzi ľuďmi identifikujúcimi sa so strednou a vyššou sociálnou vrstvou a medzi ľuďmi, ktorí nie sú nábožensky založení [ibid.: 33].

Tabuľka 4. Vplyv výšky vzdelania na prax sexuálnych vzťahov partnerov pred uzatvorením manželstva (v %)

Vzdelanie	Bez odpovede	Sex pred sobášom			Z celého súboru
		Áno	Nie	Nezosobášení	
ZV	0,0	72,6	26,0	1,4	100,0
SŠV	0,5	80,8	13,6	5,1	100,0
VŠV	1,2	80,9	14,5	3,4	100,0
Podsúbor	0,6	78,6	17,8	3,0	100,0

Štatistická významnosť $P = 0,00$, $\chi^2 = 20,01$

Z celej vzorky 24,0 57,0 16,7 1,3 1,0 100,0

Štatistická významnosť $P = 0,00$, $\chi^2 = 66,7$

Najvýraznejší vplyv *vzdelania* pri formovaní modernizačných, sekularizačných a demokratizačných tendencií vo vývoji manželských vzťahov východoslovenskej rodiny som zaznamenala v oblasti svetonázorovej životnej pozície respondentov. Vplyv výšky vzdelania bol výrazný aj pri finančnej nezávislosti manželov, spoločnom kooperatívnom rozhodovaní o záležitostiach domácnosti, pri praxi predmanželských sexuálnych vzťahov a spôsoboch používania najprogresívnejších foriem antikoncepcie.

Výška vzdelania je najdôležitejším pilierom, o ktorý sa opiera proces modernizácie, sekularizácie a demokratizácie manželského správania v rodine východoslovenskej populácie. Určite aj preto je vhodné forsírovanie jeho rozvoja na Slovensku.

Tabuľka 5. Vplyv výšky vzdelania na deklarovanú príslušnosť k istej konfesii (v %)

Deklarované vierovyznanie	ZV	Vzdelanie SŠV	VŠV	Spolu
Rímskokatolícke	66,2	55,4	49,8	56,9
Gréckokatolícke	16,4	17,8	14,9	16,4
Pravoslávne	5,5	4,1	4,3	4,6
Evanjelické a.v.	5,0	7,9	3,8	5,6
Kalvínske	1,8	2,1	0,9	1,6
Židovské	0,0	0,0	0,9	0,3
Jehovistické	0,5	0,4	0,4	0,4
Bez vyznania	4,1	12,0	23,0	13,2
Spolu	100,0	100,0	100,0	100,0

Štatistická významnosť $P = 0,00$, $\chi^2 = 50,9$

Bivariačná analýza v kontingenčnej tabuľke 5 výrazne potvrdzuje štatisticky významný vplyv výšky vzdelania na stupeň religiozity a sekularizácie životnej orientácie respondentov. K hlavným konfesiám na Slovensku (rímskokatolíckej, gréckokatolíckej, evanjelickej a.v. a pravoslávnej) sa hlási drvivá väčšina respondentov so základným vzdelaním (93 %), 85 % stredoškolsky vzdelaných respondentov a takmer tri štvrtiny (73 %) vysokoškolsky vzdelaných respondentov. Ak zohľadníme fakt, že rímskokatolícke vierovyznanie je u našich respondentov najfrekventovanejším vyznaním, potom môžeme chápať ako dve krajné svetonázorové polohy rímskokatolícke vierovyznanie a svetonázor bez vierovyznania. Počet respondentov rímskokatolíckeho vierovyznania narastá so znižovaním výšky vzdelania, počet respondentov bez vierovyznania narastá so zvyšovaním vzdelania.

Intenzívnejšia inklinácia respondentov s vyšším vzdelaním k svetonázoru bez vierovyznania v porovnaní s respondentmi s nižším vzdelaním, ktorí inklinujú viac k religióznemu svetonázoru vo výberovom súbore, potvrdila tendenciu prezentovanú E. Bolfíkovou a M. Frankovským v ich výskume medzigeneračných rozdielov v pocite príslušnosti k makrosociálnym útvarom. „S rastom úrovne dosiahnutého vzdelania postupne výrazne klesá intenzita pocitu príslušnosti respondentov k svojmu náboženskému spoločenstvu“ [Bolfíková a Frankovský 1997: 60].

Danú tendenciu potvrdzuje i bivariačná analýza vplyvu výšky vzdelania na frekvenciu praktizovania bohoslužieb, kedy s výškou vzdelania klesá návštevnosť respondentov na bohoslužbách. Zriedkakedy navštevuje alebo nikdy nenavštevuje bohoslužby 45,3 % respondentov z celého výberového súboru.

Tabuľka 6. Vplyv výšky vzdelania na používanie antikoncepcie (v %)

Forma antikoncepcie	Vzdelanie			Podsúbor
	ZV	SŠV	VŠV	
0	1,8	0,0	1,3	1,0
Kondom	10,0	17,4	19,6	15,8
Prerušovaná súlož	24,7	28,9	27,2	27,0
Antikoncepčné tablety	6,8	18,2	21,3	15,7
DANA	6,8	7,0	7,2	7,0
Sterilizácia ženy	4,6	2,9	2,1	3,2
Sterilizácia muža	0,0	0,0	0,0	0,0
Interrupcia	0,0	0,4	0,0	0,1
Žiadna	44,7	23,6	16,6	27,9
Iná	0,6	1,6	4,7	2,3
Spolu	100,0	100,0	100,0	100,0

Štatistická významnosť $P = 0,00$, $\chi^2 = 76,8$

Bivariačná analýza vplyvu výšky vzdelania na používanie antikoncepcie v kontingenčnej tabuľke 6 poukázala na jednoznačný vplyv výšky vzdelania na charakter používania antikoncepcie v sexuálnych manželských vzťahoch. Takmer polovica respondentov so základným vzdelaním nepoužíva žiadnu antikoncepciu a štvrtina z nich používa prerušovanú súlož. Najčastejšie používanou formou antikoncepcie u respondentov stredoškolského a vysokoškolského vzdelania je prerušovaná súlož, no na druhom mieste používajú vysokoškolsky vzdelaní respondenti antikoncepčné hormonálne tabletky a stredoškolsky vzdelaní respondenti ich používajú na treťom mieste.

Používanie progresívnych foriem antikoncepcie, rozšírenosť praxe predmanželských sexuálnych vzťahov ako modernizačný a sekularizačný trend manželského správania výrazne klesá so zvyšovaním frekvencie návštev bohoslužieb a nezávisí od púheho deklarovania vierovyznania. Polovica respondentov, ktorí navštevujú bohoslužby každý deň alebo dvakrát-trikrát za týždeň, pristupuje napriek cirkevnému zákazu k vedomej regulácii pôrodnosti (hoci v tých najprirodzenejších podobách), čo považujem za sekularizačný trend v ich partnerskom správaní. Tradičné správanie súčasných partnerov sa principiálne odlišuje od správania partnerov v tradičnej spoločnosti. Moderný charakter je v ňom imanentne zakódovaný.

Analýza výsledkov výskumu potvrdila na jednej strane, že správanie východoslovenských partnerov prejavuje sklon k reprodukcií *moderného, sekulárneho a demokratického* manželského zväzku, no z obdobia do druhého demografického prevratu v 70. rokoch v západnej Európe, a na druhej strane vyjavila i isté pretrvávanie jeho *tradičnomoderných kresťanských* foriem (nie kresťanských z dôb tradičných).

Tabuľka 7. Vplyv frekvencie praktizovania bohoslužieb na prax sexuálnych vzťahov pred uzatvorením manželstva (v %)

Frekvencia praktizovania bohoslužieb	Bez odpovede	Sexuálne vzťahy pred sobášom			Časť súboru	Spolu
		Áno	Nie	Kohabitácia		
Každý deň	0,0	56,3	43,7	0,0	2,3	100,0
2x za týždeň	0,0	43,3	56,7	0,0	8,6	100,0
Raz za týždeň	1,3	72,8	22,0	3,9	33,3	100,0
Raz mesačne	0,0	85,0	11,7	3,3	8,6	100,0
Raz ročne	0,0	89,3	8,0	2,7	16,2	100,0
Vianoce	1,6	84,1	12,7	1,6	9,1	100,0
Svadba	0,0	100,0	0,0	0,0	4,2	100,0
Nikdy	0,0	89,1	5,5	5,4	15,8	100,0
Časť súboru	0,6	78,6	17,8	3,0	100,0	100,0

Štatistická významnosť $P = 0,00$, $\chi^2 = 111,45$

Na potvrdenie modernizačných, sekularizačných a demokratizačných tendencií uvediem dominantný unifikovaný model modernej manželskej inštitúcie, prevládajúcu prax predmanželských sexuálnych vzťahov s budúcim manželským partnerom alebo i s inými partnermi pred uzatvorením manželstva, používanie vedomých, stále progresívnejších foriem antikoncepcie časťou skúmanej populácie, spoločné rozhodovanie o každodenných problémoch domácnosti, iniciatívu oboch partnerov pri zoznamovaní.

Na potvrdenie tradičných (tradično-moderných) foriem manželského správania uvádzam odmietanie nezanedbateľnou časťou manželov (28 %) vo východoslovenskom regióne akejkolvek antikoncepcie v sexuálnych manželských vzťahoch, nepoznanie praxe predmanželských sexuálnych vzťahov (buď takmer alebo viac ako jedna štvrtina religiózne orientovaných respondentov – malé odchýlky závisia od charakteru vierovyznania), nekooperáciu manželov v chode každodenných povinností, tradičnú deľbu rolí podľa pohlavia a v európskom kontexte jednu z nižších úrovní rozvodovosti (1,75 rozvodu na 1 000 obyvateľov) [„Rodina...“ 1992].

Záverčné úvahy

Prevládanie jednotného modelu manželskej rodiny na Slovensku a neakceptovanie v širšom rozsahu nezosobášených súžití ako alternatívnych partnerských rodinných foriem na východnom Slovensku možno označiť za brzdu nasmerovanosti populácie žijúcej na danom území k postmoderným partnerským formám. Azda by to bol jednostranný záver, ak by som neuviedla aj iné skutočnosti slovenskej reality.

Dnešná slovenská societa po 11 rokoch transformácie je demokraticky orientovanou spoločnosťou. Jej obyvatelia s najväčším uspokojením prijali politické uvoľnenie v oblasti konfesionalnej slobody. Neustály nárast počtu veriacich v najväčších konfesiách na Slovensku [Bunčák, Harmadyová a Krivý 1998] odráža podľa môjho názoru niekoľko skutočností. V prvom rade je to reakcia na predchádzajúce ideologické potláčanie konfesionalného svetonázoru a z neho vyplývajúceho životného štýlu. Zdá sa, že kvantitatívny nárast počtu veriacich bude ešte chvíľu pokračovať, pretože sa ľudia ešte nenasýtili možnosťou slobodne a bez zábran deklarovať svoje vierovyznanie. Na druhej strane sa mi však zdá, že mnohí sa len prispôbujú situácii, ktorá je nateraz prajnejšia deklarovanému konfesionalne orientovanej životnej koncepcie ako životnej pozície bezverectva alebo ateizmu.

Mnohí sa hlásia k tradičným konfesiam bez hlbšej sebareflexie a ich zvnútornenia, ako o tom svedčí v našom výberovom súbore polovica respondentov, navštevujúcich bohoslužby každý deň a zároveň umelo obmedzujúcich počatie, či priznávajúcich udržiavanie predmanželských sexuálnych vzťahov. O prejavovaní konfesie navonok svedčí podľa nášho názoru množstvo respondentov, ktorí sa prihlasujú k niektorej konfesii, no kultu nepraktizujú alebo len veľmi zriedka (na Vianoce, Veľkú noc, v kostole boli len na svojom krste a svadbe), pričom sa správajú vo svojom každodennom živote obdobne ako tí, ktorí nenavštevujú bohoslužby nikdy a nehlásia sa k žiadnemu vierovyznaniu. Počet respondentov, prihlasujúcich sa k pozícii bez vierovyznania (13,2 %) a počet nepraktizujúcich svoje vyznanie vôbec alebo len veľmi zriedka (29,3 %) sa neprekrýva. Zaiste, nástroj, merajúci bezverectvo a ateistický životný postoj nebol dokonalý, no myslím si, že je veľmi ťažké empiricky zmerať rozdiel práve v týchto dvoch odlišných životných pozíciách. Možno ale zistené údaje odrážajú skutočnosť, že proces osvojovania si religióznej životnej koncepcie sa viac diferencuje a ľudia svoje životné pozície konfigurujú zložitejšie a komplexnejšie v tom smere, že vplyv náboženstva sa ináč prejavuje pri výchove detí, ináč pri formovaní životnej autokoncepce, ináč pri deklarovaní kultu, keď dnes je ešte veľmi dôležité prejavovať ho viac navonok ako dovnútra (v budúcnosti, ako o tom svedčí prax západnej Európy, to bude asi naopak), ináč v konkrétnom prežívaní uspokojenia z partnerského (predmanželského i manželského) vzťahu.

Nateraz v slovenskej populácii prevláda skôr deklaratívny prístup k prezentovaniu životného seba prejaviu a životného štýlu, prejavujúci sa aj v silnom akceptovaní inštitúcií v súkromnom i verejnom živote (manželská inštitúcia je naďalej akceptovaná vyše 90 % obyvateľstva Slovenska, prevláda tu vidiecky spôsob života nad mestským, ako aj nesa-mostatnosť v riešení životných kríz a straty zamestnania, o čom svedčí vyše 18 % nezamestnanosť ako jedna z najvyšších v Európe, nehovoriac aj o vyše 30 % nezamestnanosti v niektorých regiónoch východného Slovenska). Mladí sobášiaci sa partneri neindividualizujú svoje životné dráhy a neoslobodzujú sa od pomoci rodičov, teda závislosti na rodine pôvodu, čo opäť potvrdzuje domnienku o skovanosti inštitúciou v partnerskom a manželskom správaní na Slovensku.

Zistené skutočnosti ma viedli k vysloveniu záveru, že nasmerovanosť k postmoderným formám života na východnom Slovensku ako súčasť Slovenska nenadobudla kontúry západoeurópskej mnohorozmernosti a diferencovanosti individuálnych životných dráh a štýlov.

Slovenská societa na úrovni rodinného a reprodukčného správania sa ešte nepremenila na otvorenú popperovskú spoločnosť v pravom slova zmysle. Je to skôr uzavretá spoločnosť, ostrážitá pred inakosťou a odlišnosťou práve v reprodukčnom správaní.

Ak sa podľa Rabušica [1996: 173-179] s určitými sociálnymi a ekonomickými štruktúrami spoločnosti spájajú i určité vzorce populačného správania a platí medzi nimi vzťah vzájomnosti a určitý režim socioekonomických štruktúr formuje i určité vzorce reprodukčného správania a naopak určitý režim populačného správania podporuje a tvaruje socioekonomické štruktúry, potom môžem azda vysloviť záver, že ak reprodukčné vzorce správania na východnom Slovensku majú zmiešaný, moderno-tradičný a špecificky slovenský charakter, možno aj medzný Hajnalov tvar, a nenadobudli vo všeobecnosti črty európskych globálnych, deinštitucionalizovaných, neskoro moderných foriem, potom azda aj socioekonomické štruktúry majú takýto zmiešaný charakter. Nekopírujú vo svojej podstate civilizačné postindustriálne západoeurópske trendy.

Samozrejme bude veľmi zaujímavé porovnať závery uvádzané v danej štúdii s demografickými trendmi zaznamenanými v najnovšom sčítaní ľudu v roku 2001, ktoré mi v čase písania state ešte neboli známe.

LUBA KRÁĽOVÁ absolvovala doktorandské (PhD) studium na katedre sociologie FSS MU v Brně u profesora Možného. V súčasnosti učí sociológiu na katedre politologie Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity. Absolvovala študijné pobyty v Sociologickom centru VUB v Bruseli, na Institutu politických vied Janovskej univerzity a Univerzity Aix-Marseille III. Publikuje časopisecky, hlavne v Demografii, Sociológii, Sociologickom časopise a v Politologické revui.

Literatúra

- Ariès, Ph. 1973. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris: Éditions du Seuil.
- Audirac, P. A. 1986. „La cohabitation: un milion de couples non mariés.“ *Economie et Statistique* No. 185: 15-33.
- Bartoňová, D. 1984. „Faktická manželství v letech 1970 a 1980.“ *Demografie* 26(3): 266-269.
- Bolfíková, E., M. Frankovský 1997. „Medzigeneračné rozdiely v pocite príslušnosti k „makro“sociálnym útvarom.“ *Sociológia* 29(1): 55-68.
- Botíková, M., K. Jakubíková, S. Švecová 1997. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: Veda, BICFS.
- Bourdieu, P. 1972. „Les stratégies matrimoniales dans le système des stratégies de reproduction.“ *Annales ESC* 27(4-5): 1105-1127.
- Bunčák, J., V. Harmadyová, V. Krivý 1998. „Záverečná správa: Základné výsledky sociologického prieskumu Náboženstvo 1998.“ Nepublikovaný interný materiál. Bratislava: SÚ SAV.
- Bútorová, Z. 1996. *Ona a on. Ženský údel očami verejnej mienky*. Bratislava: FOCUS, Centrum pre sociálnu a marketingovú analýzu.
- Durkheim, É. 1975 (1892). „La famille conjugale.“ In *Textes, No. 3, Fonctions sociales et institutions*, ed. V. Karaday. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Filadelfiová, J., P. Guráň 1997. „Demografický vývoj.“ Pp. 173-184 in *Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997*, ed. by Martin Bútor. Bratislava: IVO.
- Filadelfiová, J., P. Guráň 1992. „Paradoxy rodiny: mýty, pravdy, pochybnosti.“ Pp. 5-17 in *Slovensko a systémové zmeny v spoločnosti* (zborník z konferencie „Slovensko a systémové zmeny v spoločnosti“, dňa 24.-26. marca 1992, Smolenice). Zväzok IV. Rodina a spoločnosť v sociálnej politike. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Flandrin, J. L. 1984. *Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Paris: Édition du Seuil.
- Forgan, V. I. 1991. *O osobitnom povolani. O manželstve*. Trnava: Spolok svätého Vojtecha.
- Kódex kanonického práva 1996. Bratislava: Konferencia biskupov Slovenska.
- Laslett, P. 1969. *Un monde que nous avons perdu; famille, communauté et structure sociale dans l'Angleterre pré-industrielle*. Paríž, Flammarion.
- Lebrun, F. 1975. *La vie conjugale sous l'Ancien Régime*. Paris: Armand Colin.
- Lévi-Strauss, C. 1949. *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris: PUF.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok.
- Možný, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON.
- Rabušic, L. 1996. „O současném vývoji manželského a rodinného chování v České republice.“ *Demografie* 38(3): 173-179.
- „Rodina na Slovensku v dátach.“ 1992. *Sociológia* 24(6): 611-624.
- Roussel, L. 1978. „La cohabitation juvénile en France.“ *Population*, No. 1: 15-42.

- Roussel, L. 1991. „Les types de famille.“ Pp. 83-96 in *La famille, l'état des savoirs*, ed. par Fr. de Singly. Paris: Éditions La Découverte.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991 v okrese Prešov. 1992. Prešov: Okresné oddelenie Slovenského štatistického úradu v Prešove.
- Shorter, E. 1977. *Naissance de la famille moderne. XVIIIe-XXe siècle*. Paris: Éditions du Seuil.
- Segalen, M. 1996. *Sociologie de la famille*. Paris: Armand Colin.
- Singly, F. de 1993. *Sociologie de la famille contemporaine*. Paris: Éditions Nathan.
- Singly, F. de 1999. *Sociologie současně rodiny*. Praha: Portál.
- Schmaus, M. 1981. *Sviatosti (De sacramentis)*. (4. zväzok série *Lux et vita*). Rím, Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda v Ríme.
- Welsch, W. 1993. *Postmoderna. Pluralita jako etická a politická hodnota*. Praha: KLP.

❁ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 4/2001

ČLÁNKY

Štěpánka Morávková: Předběžné výsledky sčítání lidu, domů a bytů 2001

Felix Koschin: Struktura plodnosti v 90. letech a co z toho plyne

Štěpánka Pollnerová: Easterlinova teorie a vývoj plodnosti v západoevropských zemích, České republice, Maďarsku a Polsku

Libor Stloukal: Změny věkového složení populací rozvojových zemí v období 2000-2050

SČÍTÁNÍ LIDU

Vladimír Srb: K 1. březnu 2001 bylo v Česku 11 716 Romů

Jaroslav Kraus: Alternativa k tradičnímu censu: kontinuální census obyvatelstva ve Francii

RECENZE

Slovenská rodina v minulosti (Petra Brabcová)

Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny (Vladimír Srb)

Šetření populačního klimatu v Jugoslávii (Zdeněk Pavlík)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Bilancovaný počet obyvatel České republiky v jednotlivých letech 1991-2000 podle oblastí, krajů a okresů (přepočítané údaje podle územního vymezení k 31. 12. 2000)

Pohyb obyvatelstva v České republice v roce 2000 podle krajů a okresů

Pohyb obyvatelstva ve městech nad 20 tisíc obyvatel v roce 2000

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci –

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Max Weber – myslitel a politik

MARTINA PECHOVÁ*

Katedra sociologie FF UK, Praha

Max Weber – Thinker and Politician

Abstract: The article points out the consonance between Weber's scientific work and his actual role in the social and political life of Germany. It accentuates Weber's effort to connect the general and the specific (sociology and history), and refers to his concept of ideal types – social action, domain, rationality. It reviews Weber's lectures, *Der Nationalstaat und Volkswirtschaftspolitik* (1895) and *Politik als Beruf* (1918), introducing Weber as a nationally perceptive, committed and involved thinker. The study concludes with Weber's conception of the politician's calling, discusses Weber's reflection of the present German political situation and his attempt to change the given political state of affairs.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 4: 463-471)

I. Úvod

Pro Maxe Webera (1864-1920) je sociologie vědou o společenském jednání. Sociologie jde přitom ruku v ruce s historií – neboť sociální jednání je základem vzniku a rozvoje společenských institucí. Konkrétní jednání a konkrétních institucí. Weber jak ve své práci, tak ve svém životě, uvádí do souladu obecné a konkrétní. Cílem této stati je poukázat na souznění Weberova vědeckého bádání s jeho konkrétní rolí ve společenském a politickém životě Německa.

Zobecnění konkrétního

Zatímco dle Webera „sociologie usiluje o formulaci typových koncepcí a zobecněných pravidelností empirického procesu“, historie „se zaměřuje na prostou analýzu a objasnění jednotlivých akcí, struktur a osobností kulturního významu“ [Weber 1968: 19]. Historie se skládá z jedinečných empirických událostí – na empirické úrovni tudíž nelze činit žádná zobecnění. K uchopení skutečnosti tak slouží sociologický koncept coby heuristický nástroj. Tento nástroj však musí skutečnosti odpovídat. Badatel se tak nejprve ponoří do historické skutečnosti, aby z ní posléze odvodil heuristické nástroje – ideální typy.

Koncepty umožňují sociologii zobecňování, ale tato zobecňování nejsou historií a nemohou být zaměňována s empirickou skutečností. Sociologické závěry nesmějí být ani příliš konkrétní, ani příliš abstraktní, „neboť pro znalost historických jevů v jejich konkrétnosti jsou ty nejuniverzálnější zákony, samy prosty obsahu, rovněž nejméně významné (...) Redukce empirické skutečnosti (...) na ‚zákony‘ postrádá smyslu.“ [Weber 1949: 80, 84]

Ideálním postupem je spojit obojí, „jistě přičítání jednotlivých konkrétních událostí objevujících se v historické skutečnosti konkrétním, historicky daným příčinám prostřed-

*) Veškerou korespondenci pošlejte na adresu: Mgr. Martina Pechová, katedra sociologie FF UK (doktorand), Celetná 20, 116 42 Praha 1, tel. 0604 183 901, fax (02) 3306 2155, e-mail martina_pechova@seznam.cz

nictvím studia přesných empirických dat, která byla vybrána ze specifického úhlu pohledu“ [ibid.: 69]. Weber-sociolog vytváří pojmy, kterými Weber-historik uchopuje historické jevy. Weber-občan své poznání stvrzuje činy.

II. Weber-myslitel

Podle Webera nám společenské vědy nemohou pomoci při volbě mezi různými konečnými hodnotovými pozicemi. „Společenské vědy, jež jsou přísně empirickými vědami, se nejméně hodí k tomu, aby se v nich viděl způsob, jak ulehčit jednotlivci volbu (...) nikdy nemůže být úkolem empirické vědy poskytovat závazné normy a ideály, ze kterých lze odvodit zaměření okamžité praktické aktivity.“ [ibid.: 19, 52]

Empirický výzkum může pomoci jednotlivci zvolit adekvátní prostředky k dosažení cílů, avšak nemůže mu poskytnout vodítko, proč zvolit právě tento cíl mezi ostatními. A tak i Weber volí svůj cíl mezi jinými – bránit zájmy Německa a německví vida politické epigonství svých současníků – přitom vyzbrojen znalostmi a fakty, které ho tížily svým poselstvím a jež přesto chtěl znát: „chci zjistit, kolik unesu“ [Bendix 1962: 9, rovněž Weber 1950: 731]. Způsob Weberova vystupování na poli politickém a role, jíž se přitom ujal, souzní s jeho vědeckým přesvědčením. Zastavme se proto nejprve u konceptu ideálních typů a u Weberových přednášek z let 1895 a 1918 [Weber 1998a, 1998b].

II. 1. Ideální typy sociálního jednání

Weber formuluje čtyři základní ideální typy sociálního jednání. Prvním je účelově racionální jednání (*zweck-rational*). Toto jednání je „určováno očekáváními co se týče chování okolních objektů a ostatních lidských bytostí; tato očekávání jsou použita jako ‚okolnosti‘ či ‚prostředky‘ pro dosažení vlastních cílů prosazovaných a propočtených jednotlivcem“ [Weber 1968: 24]. Účelově racionální jednání je vždy zaměřeno na dosažení vědomého cíle, přičemž jednáající subjekt volí k jeho dosažení prostředky tomuto cíli odpovídající a orientuje se přitom na jiné osoby (a vnější okolnosti), které mu k dosažení vědomě zvoleného cíle mohou dopomoci.

Druhým ideálním typem sociálního jednání je jednání hodnotově racionální (*wertrational*). Vyznačuje se „vědomou vírou v hodnotu pro hodnotu samu, od níž se odvíjejí určité etické, estetické, náboženské, či jiné formy chování, a to bez ohledu na jeho případný úspěch“ [ibid.: 24-25]. Jednotlivec se snaží dosáhnout podstatného být svým způsobem i iracionálního cíle (např. spasení), ovšem za použití racionálních prostředků (např. vedení asketického života). Orientuje se na hodnotu, jejíž dosažení nemusí být úspěšné, a přes vědomí možného neúspěchu jí zůstává věren.

Třetím ideálním typem je jednání afektivní. Zakládají jej emocionální stavy a city jednáajícího, nikoli racionální zvažování cílů a prostředků. Posledním typem je jednání tradiční, řídicí se zvykem. Skutečné jednání je ovšem kombinací všech čtyř ideálních typů. Zatímco dříve bylo lidské jednání motivováno tradicí, afektem či hodnotovou orientací, v moderní západní společnosti, soudí Weber, lze lidské jednání stále větší měrou označit za jednání účelově racionální.

II. 2. Ideální typy panství

Od ideálních typů sociálního jednání se odvíjejí i Weberovy ideální typy panství. Weber panství definuje jako „pravděpodobnost, že určité specifické pokyny (či veškeré pokyny) budou uposlechnuty danou skupinou lidí“ [ibid.: 212]. Panství může vyvěrat z různých zdrojů – pro Webera nejpodstatnější je legitimní forma panství, neboli autorita.

Autorita se opírá o tradiční, racionální či charismatický základ. Panství legitimizované tradicí spočívá „na ustavené víře v posvátnost dávných tradic a legitimitě těch, kdo dle nich uplatňují autoritu“ [ibid.: 215].¹ Moc tradičního vůdce je omezena normami posvácenými tradicí. Vůdce se jim musí podřít – jejich porušování by mohlo vést ke ztrátě legitimity jeho moci. Vůdce je považován za osobního pána, jeho administrativní personál se skládá z osobních poddaných. „Osobní oddanost, nikoli úřední neosobní povinnost, určuje vztah administrativního personálu k pánovi.“ [ibid.: 227] Úřednictvo tradičního panství nezastává úřady s přesně definovanými sférami kompetence. Není tu žádná jasná hierarchie, ani řádný systém náboru a kariérního postupu úředníků. Zastávaný úřad nezajišťuje úředníka pevným peněžním příjmem.

Racionálně je panství podloženo „vírou v legalitu ustavených pravidel a v právo těch, kdo byly za těchto pravidel k autoritě pozdviženi, vydávat příkazy“ [ibid.: 215]. „Nejčistším typem vykonávání legální autority“ je pak byrokracie [ibid.: 220]. Jejím základní jednotkou jsou úřady uspořádané do určité hierarchie s jasným vymezením funkcí, pravomocí a prostředků k plnění svých úkolů.

„Z čistě technického pohledu je byrokracie schopna dosáhnout nejvyššího stupně efektivnosti a je v tomto smyslu formálně nejrationálnější ze známých prostředků výkonu autority nad lidskými bytostmi. Je nadřazena jakékoli jiné formě co do své přesnosti, stability, přesnosti své disciplíny a své spolehlivosti (...) je nadřazena jak ve stupni své efektivnosti, tak v rozsahu svých operací a lze ji formálně použít na všechny druhy administrativních úkolů.“ [ibid.: 223]

Technické výhody byrokracie s sebou však nesou i negativní aspekty: „racionální kalkulace redukuje každého pracovníka na kolečko v soustrojí byrokratického stroje a ten, vida sám sebe v tomto světle, bude se pouze pít po tom, jak se přeměnit v o něco větší kolečko“ [ibid.: liii]. K byrokracii však stěží existuje alternativa: „potřeba hromadné administrace ji dnes činí nezastupitelnou. Volba je jen mezi byrokracií a diletantismem v oblasti administrace (...) Pakliže ti, kdo podléhají byrokratické kontrole, touží uniknout vlivu existujícího byrokratického aparátu, pak je to obvykle možné jen tak, že vytvoří svou vlastní organizaci, která podléhá procesu byrokratizace stejnou měrou.“ [ibid.: 223, 224] Vyvažujícím prvkem byrokratického systému je přítomnost odborníků, kteří stojí mimo něj – profesionálních politiků, vědců, kapitalistů i vedoucích představitelů byrokratických struktur. Tito odborníci „musí být vyvažující silou byrokratickému panství“ [ibid.: 1417].

Panství opírající se o charisma spoléhá na přičítanou posvátnost, hrdinství, či příkladný charakter vůdce a oddanost danému pořádku. Charisma je pro Webera jednou z nejdůležitějších revolučních sil sociálního světa.² Případný charismatický vůdce totiž

¹) Weber rozlišuje čtyři formy tradiční autority: gerontokracii, prvotní patriarchát, patrimonii a feudalismus. Upozorňuje, že v případě sultanismu se vládce osvobozuje od tradičních omezení a dospívá k úplnému a neomezenému despotismu. Cestou výbojů rozšiřuje svou moc a stále více ji opírá spíše o vynucenou poslušnost poddaných nežli o víru v legitimitu své moci s odvoláním na tradici. Opírajíce se o vojsko, despota se na něm stává stále více závislým, což paradoxně nakonec vede k oslabení jeho osobní moci.

²) Druhou hlavní revoluční silou je (formální) racionalita. Zatímco charisma je vnitřní revoluční síla, která mění mysl jednajících subjektů, (formální) racionalita je externí revoluční síla, která nejprve mění strukturu společnosti a poté v konečném důsledku i myšlení a jednání jednotlivců. Ke konceptu racionality se vrátíme v textu později.

představuje hrozbu racionálnímu i tradičnímu panství. Charisma ústí do změn v myslích jednajících subjektů, dochází k „subjektivní či vnitřní reorientaci“ a případné „radikální přeměně klíčových postojů a nasměrování jednání se zcela novou orientací veškerých postojů k rozličným problémům světa“ [ibid.: 245]. Vystoupení charismatické osobnosti tudíž dramaticky mění lidské myšlení a jednání.

Charismatické panství je nicméně velmi křehké. Jeho administrace nemá technicky školené pracovníky, úřady jsou obsazeny lidmi, kteří pevně věří v poselství vůdce. Pravidla nábory pracovníků a kariérového postupu, kompetence úřadů a nástroje správy nejsou jasně definovány. Vůdce může zakročit všude tam, kde to považuje za vhodné. Jakmile však vůdce ztratí své charisma, či zemře, úředníci ztrácejí své pozice. Pro vůdce i úředníky je tedy životně důležité vytvořit situaci, jež by konzervovala ono charisma. Charismatické panství se tak nutně mění v panství tradiční či legální.

Weber upozorňuje, že charismatické panství stále častěji přechází v panství legální, nikoli tradiční. Dynamika tří systémů panství se mění v hegemonii panství racionálně-legálního. Charisma jako revoluční síla se vytrácí. Izolovaný charismatický jedinec, kterému by se podařilo uniknout utlačující moci společnosti, může jen stěží představovat vážnější nebezpečí pro stále mocnější byrokratický stroj.

II.3. Racionalita

Kalberg [1980] upozorňuje na čtyři ideální typy racionality, jež lze u Webera nalézt a které odkazují na vzorce jednání v rámci civilizací, institucí, organizací, skupin: praktickou, teoretickou, substantivní a formální. Lidé vedení praktickou racionalitou prostě akceptují danou situaci a zvolí nejlepší způsob, jak se s ní vyrovnat. Teoretická racionalita uchopuje realitu pomocí abstraktních pojmů. Nahlíží za každodennost, umožňuje porozumět světu jako smysluplnému universu. Nevede k akci, ale k poznání. Substantivní racionalita pomáhá volit prostředky k dosažení takových cílů, které vyplývají ze systému hodnot. Přitom nelze určit, který hodnotový systém je racionálnější nad jiné a ani to není podstatné. Konečně formální racionalita zahrnuje kalkulaci cílů a k nim adekvátních prostředků. Zatímco praktická racionalita se zabývá pragmatickými zájmy jedince samého, formální racionalita se odvolává na univerzálně aplikovaná pravidla, zákony a nařízení. Právě formální racionalita je ztělesněna v různých sociálních strukturách moderní společnosti a vystupuje vůči jednotlivcům jako cosi k nim vnějšího:

„Byrokratická racionalizace (...) činí zásadní převrat *technickými prostředky* (...) ‚z vnějšku‘: *nejprve* změni materiální a sociální řády, a *jejich prostřednictvím* lidí tím, že změni podmínky adaptace a možná i příležitosti pro adaptaci, prostřednictvím racionálního určení prostředků a cílů.“ [ibid.: 1156, 1161]

II.4. Národní stát

Svou inaugurační přednáškou z roku 1895 „Národní stát a hospodářská politika“ se Weber zapsal do vědomí vědecké komunity jako silně nacionálně cítící myslitel. Weber ve Freiburgu vystoupil jako občan, nikoli jako badatel, ačkoliv jeho občanský názor byl podložen studiem fakt. Sám ke své přednášce dodává: „Právě nástupní řeč skýtá příležitost k otevřenému vyložení a ospravedlnění osobních, a potud ‚subjektivních‘ stanovisek při posuzování národohospodářských jevů. (...) proti skutečnosti zde příslušné procesy byly přirozeně podstatně zjednodušeny.“ [Weber 1998a: 297] Weber se následně rozhodl svou řeč vydat, neboť odpor, který vzbudila, mohl být zažehnán jen tak, že se přímo s ní, a nikoli s její interpretací, seznámí širší publikum.

Rok 1890 byl rokem velkých změn v německém politickém životě. Představoval počátek osobního režimu Viléma II. a s tím spojeného propuštění Otto von Bismarcka z kancleřské funkce. Právě na tuto novou situaci pobismarckovského Německa se Weber ve své řeči zaměřil. Svou přednášku uvedl rozbořením sociální a ekonomické situace v západním Prusku s úmyslem „znázornit na *jednom příkladu* úlohu, kterou v ekonomickém boji o existenci hrají fyzické a psychické rasové rozdíly mezi národnostmi“ [ibid.: 298]. Weber upozornil na úbytek nádeníků na nejlepší půdě (odchod německých evangelíků) a nárůst sedláků na půdě špatné (příchod polských katolíků). Takový přesun obyvatelstva a národností napovídá, že existují jisté odlišnosti v adaptačních schopnostech národností v různých ekonomických a sociálních existenčních podmínkách. Tyto odlišnosti spočívají v různých fyzických a psychických rasových kvalitách.

Polský katolík, méně náročný na svou životní úroveň (v materiálním i ideálním ohledu), zakládá statky na horách a vyrábí jen pro svou vlastní spotřebu. Německý evangelík chce být svým vlastním pánem, touží po svobodě, a proto opouští rovinu a odchází do města. Patriarchální vztah usedlíků na statku tím mizí. „Na místo patriarchálně vládnoucích statkářů nastoupili na řepařských statech průmyslově orientovaní obchodníci (...) Mizí ekonomické základy mocenského postavení staré pozemkové šlechty a ona se sama stává čímsi jiným, než čím byla.“ [ibid.: 303] V západním Prusku probíhá proces výběru. „Obě národnosti byly dlouhou dobu zasazeny do stejných existenčních podmínek (...) Jedna druhé podlehně, zvítězí ta, která má větší schopnost přizpůsobení se daným ekonomickým a sociálním podmínkám.“ [ibid.: 303-304] Odlišná schopnost přizpůsobení je národností dána. Soudobé „přetváření forem zemědělského provozu a soudobá krize zemědělství napomohly k vítězství národnosti stojící ve svém ekonomickém vývoji níže.“

Různý potenciál k adaptaci mají ovšem i národy na mezinárodní scéně. „Národohospodářské společenství je jen jiným druhem vzájemného zápasu národů, a to takového, který boj za prosazení vlastní kultury nezeslabil, nýbrž ho *znesnadnil*.“ [ibid.: 308] Neodstraní-li německý národ překážky ekonomickému rozvoji, jeho jakkoli vyspělá kultura podlehně kulturám jiným. Neboť „v hospodářském *boji* o bytí neexistuje žádný *smír*“ [ibid.: 307]. Mocenské zájmy národa jsou konečnými a rozhodujícími zájmy. Mocenský boj je přitom zároveň procesem ekonomického rozvoje. Národohospodářská věda je vědou politickou, slouží „ekonomickým a politickým mocenským zájmům národa a jejich nositeli, německému národnímu zájmu.“ Weber však netouží po ekonomické moci Německa *per se*, hospodářství je totiž zárukou svobody jednotlivce. „Naši potomci nás budou před dějinami činit odpovědnými v první řadě *nikoli* za způsob národohospodářské organizace, který jim zanecháme, nýbrž za volnost jednání, kterou pro ně ve světě vybojujeme.“ [ibid.: 307-308]

V tomto ohledu Weber bere v potaz schopnost současného politického vedení státu zaručit budoucím generacím onu volnost jednání. Připomíná, že ve všech dobách sice nabytí ekonomické moci umožňovalo určité třídě očekávat pro sebe politické vůdcovství. Nicméně „*ekonomická moc nespadá vždy vjedno s povoláním k politickému vedení národa*“ [ibid.: 312]. Vedení národa musí být politicky zralé, schopné pochopit okolní dění a ochotné klást trvalé ekonomické a politické mocenské zájmy národa nade vše. Jediným důvodem, který může legitimizovat moc ekonomicky a politicky vůdcích vrstev národa, je jejich specifická funkce – být nositelem politického smyslu.

Politická situace Německa je dle Webera v tomto ohledu žalostná. Stav pruských junkerů, o který se dynastie pruského státu politicky opírala, ekonomicky upadá. Politické

instinkty junkerů pomohly vybudovat stát, nicméně „dnes jsou vystaveny ekonomickému zápasu se smrtí.“ Přitom bylo dokončeno jen vnější, nikoli vnitřní sjednocení národa. Čtvrtstoletí stál v čele Německa „poslední a velký z junkerů“, Bismarck, který se opíral o statky východu. Těžiště politické inteligence však mizí spolu s proměnou sociálního charakteru staré pozemkové šlechty. Politická moc se z rukou junkerů nutně přesouvá a přesunout se musí, aby byl umožněn další rozvoj Německa, „ale kde jsou ty ruce, do kterých by byla předána“? [ibid.: 314] Weber nenachází nikoho, kdo by byl na převzetí zodpovědnosti připraven:

„Německý stát nebyl vytvořen vlastními silami buržoazie, a když už byl vytvořen, stála v jeho čele ona císařovská postava, jež byla z jiného než buržoazního těsta. (...) Naše cesta byla zakleta nejhorším způsobem (...) tvrdým osudem politického *epigonství* (...) Až příliš veřejně touží jedna část velkoburžoazie po příchodu nového císaře, který by ji chránil (...) A její druhá část už dávno poklesla do onoho politického šosáctví, z něhož široké vrstvy maloburžoazie ještě nevyrostly (...) Politickou nezralostí širokých vrstev německé buržoazie nejsou vinny ekonomické důvody (...) Důvod spočívá v nepolitické minulosti této buržoazie, v tom, že politickou výchovu jednoho století nelze dohonit během jednoho desetiletí a že vláda jednoho velkého muže není vždy dobrým prostředkem politické výchovy.“ [ibid.: 314-315]

II.5. Politika jako povolání

Stát *Politik als Beruf* byla v pořadí druhou Weberovou přednáškou pro cyklus *Duchovní práce jako povolání* na univerzitě v Mnichově v letech 1918-19, nicméně Weber ji později značně přepracoval a rozšířil. Politikou Weber označuje vedení nebo ovlivňování vedení *politického* svazu, tedy *státu*. Moderní stát přitom definuje pomocí specifického *prostředku*, který je mu vlastní: fyzického násilí.

Stát je „lidská spopolitost, která si nárokuje *monopol legitimní fyzické moci* (...) je výhradním zdrojem ‚práva‘ na moc“ [Weber 1998b: 247]. Je poměrem *panství* člověka nad člověkem, opírajícím se o prostředky moci, jež je uznána za legitimní. Vnitřní důvody legitimacy panství, tedy její ospravedlnění, jsou trojího druhu: autorita *mravů* „věčně věčejšího“, autorita *darů milosti*, neboli charismatu a konečně autorita *legality*, víry v platnost legálního ustanovení a věčné „kompetence“ odůvodněné racionálně vytvořenými pravidly, panství založené na postoji poslušnosti k plnění ustanovených povinností. Politikou je pak snaha o podíl na moci nebo o vliv na rozdělení moci.

Vývoj moderního státu začíná tím, že kníže přistoupí k vyvlastňování samostatných, paralelně existujících „soukromých“ nositelů správní moci, neboli procesem politického vyvlastňování. Weber definuje moderní stát jako ústavně přiměřený svaz panství, „který na nějakém území úspěšně zmonopolizoval legitimní fyzickou moc jako prostředek panství a za tímto účelem v rukou svého vedení spojil věčné provozní prostředky, vyvlastnil veškeré z vlastní moci oprávněné stavovské funkcionáře, kteří jimi dříve disponovali (...) a na jejich nejvyšší vrchol zasedl sám“ [ibid.: 251].

V průběhu tohoto procesu se objevují první „politici z povolání“.³ Tito žijí buď *pro* politiku, nebo *z* politiky. Druhý typ politika si z politiky udělal trvalý zdroj příjmů, ten první musí být na příjmech naopak naprosto nezávislý – jeho příjmy nesmí záviset na tom, „že svou pracovní sílu a své myšlení dává úplně nebo převážně do služeb svého výdělků“

³) Za charakteristické typy politiků z povolání Weber pokládá kleriky, humanisticky vzdělané literáty, dvorskou šlechtu, městské rentiéry, právníky a úředníky [ibid.: 260-263].

[ibid.: 253]. Pakliže je řízení státu v rukou lidí, kteří v ekonomickém smyslu slova žijí výhradně pro politiku, a nikoli z politiky, pak se tito vůdci nutně rekrutují „plutokraticky.“ Jakmile je však provozování politiky umožněno i nemajetným, pak musí být nutně honorováno. „Neplutokratické rekrutování politických zájemců, vůdců a jejich družiny je vázáno na samozřejmý předpoklad, že těmto zájemcům poplynou z provozování politiky pravidelné a spolehlivé příjmy.“ [ibid.: 254]

Při stranických půtkách tudíž nejde jen o věcné cíle, nýbrž o patronát nad úřady. Jsou to úřady, které straníční vůdcové rozdávají za věrné služby. „Se stoupajícím počtem úřadů v důsledku všeobecné byrokratizace a se stoupající poptávkou po nich jako po jedné z forem specificky *zajištěného* zaopatření vzrůstá tato tendence u všech stran a úřady stále více slouží družině jejich stoupenců jako prostředek k zaopatření.“ [ibid.: 256] Politika se tak nutně postupně mění v „provoz“ [ibid.: 258].

V Německu, soudí Weber, je politický provoz ovlivněn třemi okolnostmi: bezmocností parlamentů a z ní vyplývající skutečností, že v nich trvale nezůstal žádný člověk vůdcovských kvalit, nesmírným významem vzdělaného odborného úřednictva a menšinovou povahou stávajících politických stran. Němečtí politici z povolání tedy „neměli žádnou moc, žádnou odpovědnost, mohli hrát jen dosti subalterní úlohu honorací a v důsledku toho byli donedávna ovládáni zcela typickými cechovními instinkty (...) mohl bych uvést četná jména, znamenající tragédie na politické dráze, poněvadž dotýčný měl vůdcovské kvality, a právě proto ho honorace nemohly vystát (...) Naše parlamentní strany byly a jsou cechy.“ [ibid.: 279, 280]

Plutokratické rekrutování vůdců není již dnes možné. Je zapotřebí alespoň vůdců plebiscitních. Cenou za vedení stran prostřednictvím plebiscitních vůdců je však slepá poslušnost jejich stoupenců. „Ale máme na vybranou pouze mezi demokracií s vůdci a „mašinérií“ a demokracií bez vůdců, tj. panstvím „politiků z povolání“, kteří nejsou povoláni, jsou bez vnitřních charismatických kvalit, které právě dělají vůdce.“ [ibid.] I v tomto ohledu je situace v Německu dle Webera neuspokojivá. Poměrné volební právo nezaručuje vstup vůdců do parlamentu, nýbrž kandidaturu úředníků zájmových svazů, a tudíž vznik nepolitického parlamentu. Jako jediný „ventil pro potřebu vůdcovství“ tak zbývá jen „říšský prezident, bude-li volen plebiscitem, nikoli parlamentem.“

Vůdce, který smí „zasahovat do soukolí dějin,“ musí mít jisté vlastnosti. Musí být vášnivě oddán své věci, cítit zodpovědnost a mít správný odhad – schopnost odstupu od věci i lidí, schopnost přísného zkáznění vášnivé duše. Vůdce tak v sobě musí neustále překonávat ješitnost, nepřítel veškerého odstupu a oddanosti. Podlehne-li ješitnosti, pohrdne smyslem lidského jednání.

III. Weber-politik

Weberovy názory na roli politika byly jasné a jednoznačné. Jeho vlastní jednání na poli politickém může však vyznívat jako neurčité a tápající. Vzhledem k jeho pojetí role politika však tomu nemohlo být jinak – nemohl být úředníkem či despotou, mohl být pouze onou povoláním charismatickou osobností. Povolán ovšem nebyl, ač – jak se zdá – byl vnitřně připraven. Roku 1918 měl Weber příležitost k nominaci ve volbách do národního parlamentu. Odmítl však jakkoli se sám v tomto směru prosazovat. Nominaci posléze ztratil. Weberova žena se jej o rok později pokoušela přesvědčit, že si na něj národ jistě ještě vzpomene. Weber odpověděl: „Ano, mám pocit, jako by mi život přece jen cosi odepřel.“ [vol. cit. Weber 1950: 723]

Weber vystupoval proti panství junkerů a úředníků civilní správy. Domníval se totiž, že tento druh tradičního panství подрývá sílu německého národa a vede k jeho zaostávání, brání politickému a ekonomickému vývoji Německa. Byl přesvědčen, že další racionalizace a byrokratizace společnosti je nezvratitelná, ale doufal, že demokratický parlament by byl schopen rozšiřování byrokratizace kontrolovat.

Weberova kritika německé politické situace zesílila během první světové války. Psal memoranda a snažil se ovlivnit vládní úředníky. Nesouhlasil s řízením války a poukazoval na neschopnost německého vedení. Prorokoval, že spoléhání se na ponorky nutně vyústí v aktivní účast Američanů ve válce, což povede k německé porážce. Volal po vymezení jasných cílů války a po omezení vlivu junkerů a podnikatelů, jejichž ambice byly dle Webera k neutíšení. Ve svých článcích prosazoval změnu celé politické struktury Německa a rozvoj zodpovědné parlamentní vlády.

Rovněž v letech 1918-1920 byl Weber politicky velmi aktivní. Zasilal články do novin, psal memoranda a studie o denní politice. Stal se zakládajícím členem a aktivně se podílel na kampani pro nově vzniklou Německou demokratickou stranu. Byl poradcem německé delegace ve Versailles. Podílel se na přípravách nové německé ústavy. Promlouval ke shromážděním studentů a akademickým skupinám, pokoušel se odvést je od krajně pravicových i krajně levicových názorů a jasně před nimi definoval své demokratické stanovisko. Ozvaly se i hlasy podporující Weberovu prezidentskou kandidaturu.

Weber se často hlásil ke svému buržoaznímu původu, zdůrazňoval důležitost jednotlivce. Zajímal se o problémy druhých, o nálady a významy, jimiž se dívali na svůj život, vyjadřoval jim svou sympatii a porozumění. Byl schopen komunikovat s rozličnými lidmi, uměl je oslovit jejich jazykem a vztáhnout se k jejich problémům [Bendix 1962: 8]. Jeho postoj jako vědce a politika byl však nesmlouvavý. Usiloval o dosažení vysokých morálních a intelektuálních měřítek ve vědecké práci i na poli politickém. Pro tyto ideály byl ochoten udělat mnohé, dokonce i opustit staré dobré přátele. Například když akademická obec odmítla uznat zásluhy Sombarta, Simmela, či Michelse, Weber je hájil, ačkoliv mohl sám ztratit její podporu. Když Weberův dávný přítel Ernst Troeltsch, za války správce vojenské nemocnice, odmítl, aby francouzští vězni mohli být navštíveni svými německými přáteli, Weber se s Troeltschem rozešel.

IV. Závěr

Weber byl nejen mužem pera, ale i mužem praxe. Jako badatel usiloval o to objasnit stávající politickou situaci Německa a její další vývoj. Jako politik se tuto sám snažil ovlivnit. Jako člověk se svými vlastními hodnotami a politickými zkušenostmi Weber vyslovil varování všem, kdo by se rozhodli zhostit se úkolu charismatického vůdce:

„Kdo se chce zabývat politikou vůbec a kdo se jí chce dokonce věnovat jako povolání, má si být vědom těchto etických paradoxů a své odpovědnosti za to, co se z něj samého pod jejich tlakem může stát. Začíná si, opakují, s ďábelskými mocnostmi, které vykukují z každého násilí (...) Kdo hledá spásu své duše a záchranu ostatních, ten ať ji nehledá v politice, která má docela jiné úkoly, totiž takové, které se dají řešit pouze násilím. (...) Nedosáhlo by se bylo toho, co je možné, kdyby se ve světě stále znovu neusilovalo o nemožné. Ale ten, kdo to může udělat, musí být vůdce, a nejen to, nýbrž také (...) musí být hrdina. (...) Jen ten, kdo si je jist, že se nezblomí, když se mu bude svět zdát příliš hloupý nebo příliš sprostý na to, co mu chce nabídnout, a že tomu všemu navzdory bude s to říci: „a přece!“ – jen ten byl „povolán“ k politice.“ [Weber 1998b: 294-296]

MARTINA PECHOVÁ studovala sociologii a ekonomii na FF UK (1990-1997). Zúčastnila se výměnného studijního programu na George Washington University, Washington DC (1994/95) a získala grant od U.S. National Science Foundation (tamtéž, 1995/1996). Je doktorandkou na katedře sociologie FF UK (disertační práce Simmel a hodnota – sociální funkce peněz) a na CERGE UK (disertační práce Modelling and Evaluation of Decision Making Rules Concerning European Economic Policy).

Literatura

- Bendix, Reinhard 1962. *Max Weber. An Intellectual Portrait*. New York: Anchor Books.
- Kalberg, Stephen 1980. „Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History.“ *American Journal of Sociology* 85: 1145-1179.
- Weber, Marianne 1950. *Max Weber. Ein Lebensbild* (2. Aufl.). Heidelberg.
- Weber, Max 1949 (1903-1917). *The Methodology of the Social Sciences*. Ed. by Edward Shils and Henry Finch. New York: Free Press.
- Weber, Max 1968 (1921). *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology*. Ed. by Guenther Roth and Claus Wittich. Totowa, NJ: Bedminster Press.
- Weber, Max 1998a (1895). „Národní stát a národohospodářská politika. Akademická nástupní řeč.“ Pp. 297-318 in *Metodologie, sociologie a politika*, ed. Miloš Havelka. Praha: OIKOY-MENH.
- Weber, Max 1998b (1919). „Politika jako povolání.“ Pp. 246-296 in *Metodologie, sociologie a politika*, ed. Miloš Havelka. Praha: OIKOYMENH.

sociológia

Slovak Sociological Review

Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 33, 2001, č. 5

Iveta Radičová: Rómovia = problém

SOCIÁLNA POLITIKA

Iveta Radičová: Chudoba Rómov vo vzťahu k trhu práce v Slovenskej republike

Imrich Vašečka: Spôsoby integrácie Rómov v minulosti a v súčasnosti

Eva Šúryová: Rómovia a kriminalita

ROZHLADY

Roman Džambazovič: Rómovia v Uhorsku koncom 19. storočia

DOKUMENTY

Róbert Roško: Rómovia a Slovensko – sociologický pohľad

INFORMÁCIE

Boris Vaňo: Odhad Rómov na Slovensku

Marek Lukáč: Možnosti a špecifiká zamestnávania absolventov rómskej národnosti

Mária Lenczová: Skúsenosti a poznatky z výskumu rómskych projektov

RECENZIE

Isabel Fonsecaová: *Pochovajte ma postojacky, Rómovia a ich cesty* (Michal Šebesta)

Rebecca Jean Emigh, Iván Szelényi: *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition, 2001* (Petronela Holečková)

VÝBEROVÁ BIBLIOGRAFIA

Výberová bibliografia k rómskej problematike (Robert Klobucký)

Pejorativní vnímání katastrofického zpravodajství

VIKTOR MECA*

Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha

The Pejorative Perception of Catastrophic News

Abstract: The pejorative perception of catastrophic news signifies the deformed decoding of TV reality by audiences. This consideration is built on the psychological effect of illusion on the human psyche and reflects one of the fallacies which Richard Allen calls the pejorative illusion. This deformation is not necessary in human perception, and its occurrence is possible only in the moving arts, such as film and, in the sense used here, television performance, too. The pejorative illusion belongs to the learning reflection of TV and film values and it is one of the methods which enables people to escape into fictive film reality. People watching TV news, especially bad news, affected the same processes of escapism. The New York bombing catastrophe influenced people all over the world, and some spectators who followed the live broadcast of falling skyscrapers were first able to deny TV reality by thinking about a good, catastrophic film performance. In the end everyone accepted the reality of this terrible terrorist attack, but the first pejorative deformation raises the question of whether television is really able to mediate authentic reality.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 4: 473-478)

Lidé nepřijmou v televizi válku. Přijmou válku ve filmu. Přijmou válku v novinách. Nikdo nepřijme válku v televizi. Byla by příliš blízko.

Herbert Marshall McLuhan

Když režisér Zdeněk Svěrák prohlásil, že televizní záběry hořících a padajících věží Světového obchodního centra v New Yorku považoval za nějaký další katastrofický film, vyvstala u mě otázka, jestli se tato pokřivená interpretace zpravodajských významů týká pouze profesionálních režisérů, kameramanů, kteří se na svět dívají skrze své filmové oči, nebo se podobným způsobem deformuje i vnímání všech ostatních diváků. Závěry studií v oblasti filmové sémiotiky a lingvistiky, psychologie a mediálních studií však potvrzují, že se pravděpodobně nejedná o jev nijak náhodný a z hlediska typu příjemců zdánlivě neomezený.

Pejorativní iluze

Toto pokřivené vnímání zpravodajství je spojené s procesy popírání televizní reality. Dle Richarda Allena se na tomto pokřivení podílí tzv. *pejorativní iluze*. Je to klam, který může vznikat při sledování určitých filmových (dle mého názoru i televizních) scén. Důležitým prvkem je, že tuto iluzi může divák prožívat dobrovolně, není tedy vynucená a

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Viktor Meca, Smetanovo nábřeží 6, 110 00 Praha 1, tel. (02) 2211 2265, e-mail viktor.meca@seznam.cz

vzniká tehdy, když recipient sám vnitřně chce vnímat něco iluzivního. Dále, že je doprovázena jevem, který Allen nazývá „vidění jako“. Což jeden ze čtyř typů možných iluzí.¹

Jev „vidění jako“ souvisí s mírou pozornosti, kterou věnujeme vnímanému objektu. Subjektivním přeceňováním určitých prvků podnětového pole, jejich intervencí, psychologickými projekcemi a působením dalších činitelů vzniká při vnímání iluze. Zde psychologové rozlišují *klamy*, které se vysvětlují konfiguracemi předmětů, a *iluze* zdůvodnitelné subjektivními činiteli, zejména intervencemi afektů (ze strachu může člověk v noční krajině vnímat keř jako skrčenou postavu). „Podstatou vnímání je tedy *subjektivnost vnímání*, již se v širším smyslu rozumí závislost vnímání na subjektu, a to nejen na stavbě a činnosti jeho smyslového ústrojí, ale také na jeho druhové a individuální zkušenosti, k níž patří příslušnost k určitému kulturnímu prostředí a k určité historické etapě vývoje společnosti,“ uvádí *Lexikon psychologie* Milana Nakonečného [1995].

Tato dvě kritéria, zda je iluze či není nezbytně nutná a zda zahrnuje nebo nezahrnuje „vidění jako“, se pak podílí na vzniku pejorativní iluze. Ta dle Allena vzniká na rozdíl od ostatních iluzí pouze u filmových děl (tedy tam, kde se obrázky pohybují). Že není nezbytně nutná, neznamena, že divák nepotřebuje mít určitou mediální znalost, naopak vzniká pouze u lidí, kteří jsou schopni od sebe oddělit zážitek filmové fikce a skutečnosti, reprezentované například autentickými zpravodajskými záběry. O této mediální zkušenosti se zmiňuje také kanadský sociolog médií Marshall McLuhan [2000]. Na základě jeho úvah lze dospět k závěru, že pejorativní iluze by každopádně nebyli schopni domorodci, neposkrvnění filmovým (mediálním) průmyslem. „Gramotné společnosti jen obtížně chápou, proč negramotní lidé nevidí trojrozměrně a perspektivně. Domníváme se totiž, že jde o normální vidění a že ke sledování filmů či fotografií nepotřebujeme žádnou přípravu.“

Pejorativní iluze je spojena s jevem, který Sergej Michajlovič Ejzenštejn [1959] označuje pojmem fiktivnost, což je vlastnost člověka, která mu umožňuje prožívat fiktivní scény ve filmu či divadle. „...divák bez skutečné příčiny a bez reálného děje prožívá tu velkolepou stupnici šlechtivosti, heroismu, kterou mu předvádí drama; nebo dá rovněž fiktivní průchod nízkým instinktům a zločinným vlohám jeho povahy – ovšem nikoli činem, nýbrž zase prostřednictvím těchto reálných citů, provázející fiktivní spoluúčast na nepravostech, odehrávajících se na scéně.“ Na rozdíl od Ejzenštejna se domnívám, že fiktivně provádět hrdinské činy, fiktivně prožívat velké duševní otřesy může člověk svým spoluprožíváním nejen v umění, ale při sledování pohybujících obrázků všeobecně. To je také důvod, proč naprostá většina obyvatel této planety začala ihned participovat na americké tragédii, a to bez ohledu na to, zda divák považoval zobrazovanou tragédii za reálnou.

Naše získaná zkušenost s pejorativní iluzí vybízí při vnímání určitých filmových (televizních) scén, zejména fiktivně vyhlížejících, ke vzniku fiktivnosti prezentované události. Divák, dosud ne plně informovaný o světovém dění, pak mohl realitu televizních záběrů padajících mrakodrapů vnímat jako podařený katastrofický film. Pejorativní iluze tak zde dle mého názoru funguje obráceně, tedy nejen od filmu k divákovi, ale od

¹) Richard Allen [1997] rozlišuje iluzi *trompe-l'œil*, Müller-Lyerovu iluzi, reproduktivní a pejorativní iluzi. Ty se liší podle toho, zda jsou či nejsou nezbytně chápány jako iluze a zda obsahují jev „vidění jako“. Příkladem „vidění jako“ (*seeing-as*) je např. Jaströwova kresba kachny a králíka či Neckerova krychle. Zde člověk nemůže sledovat oba aspekty obrázků najednou, nýbrž musí přeskakovat střídavě z jednoho na druhý.

diváka k mediálnímu sdělení. Může se proto stát, že ačkoliv jsou průběžně s obrazem prezentovány informace potvrzující skutečnost, divák tyto informace nějakou dobu odmítá jako reálné, popřípadě jim přiřadí hodnotu historizujícího dokumentu o nějaké dávné události.² Odmítání reality však není nekonečné a její přijetí může uspišit přítomnost lidí, kteří již realitu přijali za svou, popřípadě doprovodné sledování dalšího média. Nelze opominout ani fakt, že popření skutečnosti může souviset s psychologickým prožíváním člověka, který se snaží ve svých myšlenkách negovat vše, co je špatné, co mě ohrožuje, nahrazením pocitu fiktivnosti (To přece není pravda, to se mi jen zdá.)

Tupý smysl

Převrácení mediálního významu může souviset s dalším jevem, který Roland Barthes [1994] označuje jako *tupý smysl*. Barthes ve své studii rozděluje vnímání sdělení na tři úrovně: úroveň komunikace, úroveň signifikace a úroveň signifikantu. První komunikačního úroveň, informativní, shromažďuje všechno poznání, které přináší výprava, kostýmy, postavy, jejich vztahy, jejich zařazení do příběhu, který znám (v New Yorku se zhroutily dva mrakodrapy). Úroveň signifikace je spojena se symboly (trosky domů jsou symbolem války). Třetí úroveň, kterou Barthes nazývá tupý smysl, se jakoby vymyká předchozím dvou sdělením, stojí vně řeči, přitom uvnitř zarámování. „Tupý smysl není v jazyce (*la langue*) (ba ani v jazyce symbolů). Není ani v řeči (*la parole*) (...) tupý smysl není umístěn strukturálně, sémantolog jej nepřipustí jako objektivní existenci. Tupý smysl je signifikant bez signifikátu: odtud nesnadnost ho pojmenovat.“

Z hlediska analytického obsahuje tupý smysl něco *výsměšného*. „Pro tento smysl přijímám pejorativní konotaci, jakoby se tupý smysl roztahoval vně kultury, vědění, informace.“ Je to něco, co se nedá popsat, je to zobrazení, které se nedá zobrazit. Barthes toto něco nazývá filmové, co by měl obsahovat každý správný film. Tím, že nedovedu popsat, proč autentický záběr padajícího mrakodrapu ve mně vzbuzuje pocity neskutečnosti, absurdnosti, stává se pro mě filmem. Není to zpravodajství – je to správný film.

Otázka je, zda výše popsaná pejorativní iluze a přisuzování fiktivního významu reality zobrazované televizí přímo nekoresponduje s vnímáním zpravodajství jako zábavy, tak jak se domnívá řada médiologů. Například dle Neila Postmana [1999] má televize schopnost *jakékoli téma převést na zábavu*. „Pravou povahou média je proto dáno potlačování myšlenkového obsahu ve prospěch toho, co si žádá vizuální zájem diváka – tedy ve prospěch hodnot zábavy.“ Tomu má napomáhat i zpravodajský koncept *A ted'!*. „Naznačuje se jím, že to, co jsme právě slyšeli nebo viděli, nemá žádný význam pro to, co uslyšíme či uvidíme za okamžik, případně kdykoli potom. Je to vlastně přiznání faktu, že svět, tak jak jej mapují elektronická média, nemá řád ani smysl a není třeba jej brát vážně.“

Na tomto místě je třeba zdůraznit, že obraz má sám o sobě vysoký potenciál aktivovat celou škálu emocí v naší mysli. Tím se obrazový kód liší od verbálního, kde jsou výrazové a aktivační funkce jazyka potlačeny na úkor popisné – řeč a písmo proto mnohem lépe podávají informace o událostech.³ U obrazového kódu stojí na prvním místě

²) Využívání technik dokumentárního filmu se běžně využívá i ve filmovém umění. Zpravodajský dokument se tak recipientovi může jevit jako součást fiktivního filmu. O dokumentárních strukturách filmu viz blíže třeba [Macurová a Mareš 1993].

³) Tyto funkce přebírá Ernst Gombrich od Karla Böhlera, který klasifikuje jazyk z hlediska funkcí a rozlišuje přitom tři funkce: výrazovou, aktivační a popisnou.

právě funkce aktivační. Proto Ernst H. Gombrich píše: „Neúplný a neočekávaný obraz zaujme lidskou mysl jako hádanka, která nás nutí zabývat se obrazem, těšit se z jeho výtvarného řešení a zapamatovat si ho tam, kde by prozaický ráz čistě informačního obrazu zůstal nepovšimnut nebo nezapamatován.“ Této aktivační funkce a schopnosti upoutat pozornost diváka se využívá zejména v reklamních sděleních a televizních upoutávkách.

Němota katastrof

Záběry následků teroristických útoků obsahovaly ještě jeden rys – absenci zvukového a místy také verbálního doprovodu. Příspěvek tak u příjemce vyvolával poněkud odlišný význam, než jaký by měl v klasické podobě současného televizního zpravodajství, založeného na informativním komentáři a doprovodném hudebním podkresu. V podstatě všechny televizní zpravodajské pořady začínají, končí a jsou přerušovány hudbou. Podle Neila Postmana se zvukové prvky používají v televizi z týchž důvodů jako na divadle a ve filmu: vytvářejí náladu a dodávají leitmotiv zábavě. „Kdyby relace žádnou hudbu neobsahovala, diváci by očekávali něco skutečně alarmujícího a převratného. Dokud však vytváří rámec pořadu, divák je udržován v pocitu, že není důvod vyhlašovat poplach; jinými slovy, že události, o nichž se hovoří, mají k realitě zhruba takový vztah jako dějství divadelní hry.“ Takové ticho a mlčení zneklidňuje už tím, že symbolizuje vyhasnutí komunikace a osamocenost lidí. Jak píše Petr Málek [1997]: „*Prázdné* obrazy pustých míst demonstrují rezignaci na lidskou touhu polidštit svět, odevzdání se jeho ne-lidské, a tedy řeči se vymykající a člověka přesahující věčnosti, *rozpuštění* lásky mezi lidmi jako nejvyšší podoby komunikace mezi nimi v osudově lhostejném, němém světě věcí.“

Při absenci zvuku nabývá obrazová složka dominantního významu, tak jako v případě němému filmu.⁴ Když se v záběru nic nevysvětluje mimoobrazovými prostředky, zejména slovy, otevírá se prostor pro „svědectví zraku“, které nám poskytuje obraz události, nikoli její interpretaci. Mlčící obraz tak nabírá záhadnosti. Jen díky verbálnímu či psanému jazyku (titulky) může dle Mareše záběr konkrétního místa nabýt zobecňující význam, o co vlastně jde. „Verbální jazyk vnáší do filmu svou univerzální schopnost pojmenovávat, postihnout jakýkoliv svět, a zároveň schopnost zobecňovat, překračovat sféru smysly vnímaných a vnímatelných podob, tedy označovat pojmy. Naproti tomu obraz se vyznačuje směřováním k plně prokreslenému nemezerovitému představení objektu, chybějí tu však odpovídající prostředky pro zasazení daného objektu do širšího rámce (časového, prostorového, kauzálního atd.).“

Němota obrazového záběru také zrovnoprávňuje všechny viditelné živé a neživé objekty. Tuto myšlenku sdílí i Béla Balázs [1963: 17]: „Jestliže ve světě mluvícího člověka jsou němé věci nehybnější a bezvýznamnější než člověk, jsou odsunuty a degradovány, *ve společně* sdílené němotě se stávají s lidmi téměř homogenní a získávají tím na

⁴ Auditivní složka se však v imaginární podobě uplatňovala i v případě němému filmu, a to dle Mareše ze dvou hledisek: „(1) Némý film si vypracoval systém náznaků sugerujících v obraze auditivní prožitek – byl kladen důraz na záběry zdrojů zvuku (lidí pohybujiících rty, hudebních nástrojů, zvučících předmětů, jako jsou např. zvony) a na záběry lidských reakcí na tyto zvuky. (2) Na představení se velmi „živě“ podílel auditivní element: představení bylo doprovázeno hudbou (k některým filmům byla hudba i speciálně komponována), byly napodobovány reálné zvuky a děj býval improvizovaně komentován a vysvětlován mluvčím stojícím pod plátnem.“ Hořící a padající mrakodrap mohl v divákovi vyvolávat představy o zvucích, které zkázu doprovázely.

životnosti a významu. Poněvadž nemluví méně než lidé, říkají právě tolik.“ Znázornění ticha/mlčení tak proto patří k nejvlastnějším dramatickým účinkům zvukového filmu.

Pokud již však máme základní informaci o tom, co záběr představuje, přebírá obraz dominantní úlohu vůči zvuku.⁵ V autentických záběrech z New Yorku komentář opakoval jen tutéž základní informaci, aby popsal situaci těm, kteří si televizní přijímač teprve zapnuli. Dle mého názoru působilo nesouvislé, nepřipravené komentování události „neprofesionály“⁶ spíše rušivým dojmem. Dle Alicje Helmanové [1994] má „význam samotných slov pro filmové sdělení často nulovou informační hodnotu, zatímco skutečným sdělením je způsob mluvení a doprovodná gesta nebo dokonce fakt, že se vůbec mluví.“ Nepřipravenost komentářů mohla na druhou stranu podkreslovat, že se opravdu jedná o mimořádnou událost, a také to, že tato neočekávanost nezaskočila televizní zpravodajský tým (v duchu: Jsme vždycky tam, kde se dějí důležité věci).

Ve výsledném efektu si divák sice vryje emotivní výjevy katastrofy hluboko do paměti, při prezentování této zkušenosti druhým lidem se však opře zejména o informace obsažené ve verbálním textu. „Povšimněme si faktu, že vyprávění o filmu není nikdy reprodukcí toho, co jsme přímo viděli a slyšeli, nýbrž výsledkem procesu dedukce smyslu toho, co bylo ukázáno a sděleno ve zvukové stopě,“ píše Helmanová.

Tímto se dostáváme k tomu, jaký podíl má na konstruování konečného významu sám příjemce zpravodajského příspěvku. Helmanová rozvíjí koncept tzv. preferovaného čtení: „Náš způsob *čtení* (a ne pasivního sledování) filmu způsobuje, že nacházíme vzorce, jež nás tradice četby filmu naučila hledat, i tam, kde vůbec nejsou.“ Tento přístup do jisté míry podporuje naši domněnku o roli pejorativní iluze na interpretace katastrofických záběrů. Svou roli tu nepochybně hraje i důvěra recipienta v jisté informační zdroje či instituce a tato důvěra tlumí naše pochybnosti, že obrázek v knize, novinách nebo na televizní obrazovce skutečně představuje to, co představovat má. Ernst H. Gombrich hovoří o „diváckém podílu“, kdy člověk jakékoliv zobrazení srovnává se zásobou obrazů uložených v mozku. Je pak nasnadě, že při shlednutí záběrů zničených mrakodrapů si divák vybaví například katastrofický film *Den nezávislosti*.

Ačkoliv po počátečním popření reality světové mediální publikum brzo poznalo, že tentokrát jde o skutečný, živý přenos tragické události, nabízí se otázka, zda je televize opravdu schopna zprostředkovat divákům autentickou realitu. Vždyť už výše zmiňovaný Postman tvrdí: „Co je televizi přenášeno, je současně transformováno v cosi jiného, co může, ale také nemusí zachovávat podstatu věci. Změní-li se kontext přenosu, s velkou pravděpodobností nezůstane stejný ani poselství.“

VIKTOR MECA vystudoval Policejní akademii ČR a žurnalistiku na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. V současnosti je doktorandem oboru mediální studia na FSV UK, kde se věnuje analýze neverbální komunikace v televizi a jejímu podílu na utváření mediální reality.

⁵) O tom, který z kódů – obrazový, nebo zvukový – je v současných audiovizuálních médiích dominantnější, se vedou mezi odborníky spory. Většina se ale přiklání k tomu, že vztah mezi obrazem a zvukem je rovnoprávný. „Verbální jazyk zaujímá pozici podstatné, i když nikoli specifické, konstitutivní složky filmu. Absence jazyka je příznaková a možno říci sama o sobě významotvorná,“ domnívá se například Mareš.

⁶) Toto jsem vypožadoval při sledování mimořádného zpravodajství na České televizi. Celé tragické dopoledne se u záběrů objevoval komentář, který byl odlišný od projevů hlasatelů televizního zpravodajství. Klasičtí komentátoři se objevili až ve večerních hodinách.

Literatura

- Allen, R. 1997. „Zobrazení, iluze a film.“ *Illuminace* 9(3): 45-72.
- Barthès, R. 1994. „Třetí smysl: Poznámky k výzkumu několika fotogramů S. M. Ejzenštejna.“ *Illuminace* 6(1): 61-76.
- Balázs, B. 1963. „Podstata filmu.“ Pp. 9-20 in *Film je umění*. Praha: Orbis.
- Ejzenštejn, S. M. 1959. *Kamerou, tužkou i perem*. Praha: Orbis.
- Gombrich, E. H. 1995. „Vizuální obraz a jeho místo v komunikaci.“ *Illuminace* 7(3): 49-71.
- Helmanová, A. 1994. „Znaková funkce hudby a řeči ve filmovém sdělení.“ *Illuminace* 6(3): 45-64.
- Macurová, A., P. Mareš 1993. *Text a komunikace. Jazyk v literatuře a ve filmu*. Praha: Karolinum.
- Málek, Petr 1997. „Ticho a mlčení.“ *Illuminace* 9(2): 187-193.
- McLuhan, H. M. 2000. *Člověk, média a elektronická kultura. Výbor z díla*. Brno: Jota.
- Nakonečný, M. 1995. *Lexikon psychologie*. Praha: Vodnář.
- Postman, N. 1999. *Ubavit k smrti. Veřejná komunikace ve věku zábavy*. Praha: Mladá fronta.

Determinanty vztahu k ochraně životního prostředí

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Determinants in the Relationship to the Protection of the Environment

Abstract: Accumulated research findings demonstrate associations between environmentalism and standard social structural categories. Among these are age, education, gender, political ideology, religion, and place of residence. Socio-demographic variables are usually less effective in explaining differential support for environmental issues than political ideology and social psychological variables, including attitudes, beliefs, and worldviews. The author uses Czech data from the 1993 and 2000 International Social Survey Programme (ISSP) module on the environment. She compares the results from these surveys and verifies some known hypotheses and theories that predict environmental behaviour by means of socio-demographic and social psychological variables.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 4: 479-498)

Literaturu o determinantech vztahu k životnímu prostředí lze rozdělit do tří hlavních proudů. První proud se zaměřuje zejména na sociodemografické faktory, druhý si všímá hodnot, přesvědčení a dalších sociálně-psychologických vlastností. Třetí proud kombinuje oba přístupy. Nelze říci, že by všechny studie docházely ke stejným nebo alespoň podobným výsledkům. Domnívám se, že potíží je v tom, že studie jsou často nesrovnatelné, neboť vztah k životnímu prostředí je málokdy operacionalizován stejně. Badatelé jsou totiž omezeni tím, co jim to které šetření, které mají k dispozici, poskytuje. Dalším důvodem, proč jsou výsledky někdy protichůdné nebo málo přesvědčivé, je ta skutečnost, že asociace mezi vztahem k životnímu prostředí a výše zmíněnými faktory a vlastnostmi nebývají většinou příliš silné. Stačí jen trochu jinak položená otázka, jen trochu jiná operacionalizace a jiný soubor dotazovaných a co bylo v jedné práci prezentováno jako prokázané, je v další popřeno. Doposud se nepodařilo nalézt opravdu silné faktory, které by uspokojivě vysvětlily variabilitu v proměnných charakterizujících vztah k životnímu prostředí.

Z početných studií, které byly uskutečněny během posledních 25 let, se zdá, že ze sociodemografických faktorů se nejčastěji uplatňuje věk a vzdělání. Lidé mladší a vzdělanější mívají lepší vztah k životnímu prostředí, ačkoliv ani toto zjištění nelze považovat za naprosto jisté, jak ukazují Samdahl a Robertson [1989]. Ostatní faktory jako pohlaví, příjem, třída, povolání nebo průmyslový sektor nemají už tak přesvědčivý vliv. Trochu lépe je na tom velikost místa bydliště, kdy se celkem konzistentně ukazuje, že městské obyvatelstvo má lepší vztah k životnímu prostředí než venkovské [např. Samdahl a Robertson 1989, Davidson a Freudenburg 1996]. Hodně úsilí bylo věnováno i studiu případné souvislosti mezi náboženstvím a vztahem k životnímu prostředí [např. Eckberg a

*) Práce byla podpořena Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/99/1129).

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail rehakova@soc.cas.cz

Blocker 1996, Guth, Green, Kellstedt a Smidt 1995]. Ani zde však nejsou výsledky jednoznačné. Totéž platí o politické ideologii [např. Rohrschneider 1993].

Ze sociálně-psychologických faktorů včetně hodnot, přesvědčení, světonázorů, jejichž vliv na vztah k životnímu prostředí byl v literatuře studován, zmiňme teorii post-materialismu Ronalda Ingleharta [např. Inglehart 1990, 1997, Kidd a Lee 1997, Brechin a Kempton 1997, Abramson 1997, Dunlap a Mertig 1997, Pierce 1997, Lee a Kidd 1997], ideologie individualismu, fatalismu, rovnostářství a hierarchického uspořádání, které vyplývají z kulturní teorie Mary Douglasové, známé též pod názvem grid/group analysis, který je do češtiny těžko přeložitelný [např. Calkins 1999, Coughlin a Lockhart 1998, Ellis a Thompson 1997]. Patří sem rovněž koncept, pro který se ujal název nové environmentální paradigma, nebo sebepřesahující hodnoty definované jako ochota přispívat ke kolektivnímu blahu nejen lidí, ale i přírody a ochota změnit *status quo* [např. Dalton a Rohrschneider 1998, Karp 1996]. Pokud bylo možné sledovat vliv těchto faktorů současně se sociodemografickými, ukázaly se obvykle silnějšími sociálně-psychologické, i když ani tyto nepůsobí vždy a všude stejně a jednoznačně [např. Dietz, Stern a Guagnano 1998, Samdahl a Robertson 1989].

Podkladem pro tuto stat' jsou výzkumy ISSP – Životní prostředí z roku 1993 a 2000. Jde o mezinárodní výzkumy a dotazníky jsou výsledkem práce mezinárodního týmu odborníků.¹ Výběrové soubory byly získány pravděpodobnostním výběrem ze základního souboru obyvatel České republiky starších 18 let a mají velikost cca 1 000 a 1 200. Cílem je zjistit vztah obyvatel k životnímu prostředí a jeho ochraně a porovnat ho se zjištěními z roku 1993 a dále nalézt faktory, které ovlivňují ochotu obyvatel České republiky přinášet oběti pro ochranu životního prostředí a vyvíjet aktivity ve prospěch ochrany životního prostředí. K tomuto cíli se dostaneme postupně přes zkoumání postojů k vědě a k přírodě, znalostí z oblasti vědy a environmentálních znalostí, přes intenzitu vnímání různých faktorů, které ohrožují životní prostředí ap. Směr bádání je určen některými existujícími teoriemi a hypotézami, které budou dále stručně popsány a limitován obsahem dotazníků.

Kulturní teorie a vztah k životnímu prostředí

Během sedmdesátých let minulého století antropoložka Mary Douglasová vyvinula dvou-rozměrný systém pro srovnávání kultur: začlenění do ohraničené sociální jednotky (*group*) a omezení pravidly (*grid*). Tyto dimenze jsou určeny dvěma centrálními otázkami: kdo jsem a jak bych se měl chovat. Podle Kempera a Collinse [1990] lze sociologicky tyto dimenze interpretovat jako moc (*grid*) a status (*group*). Moc je indikována stupněm hierarchie uvnitř skupin a legitimitou externích pravidel, status je vztažen ke stupni zvýraznění hranic mezi společenstvím a outsidersy, k síle přináležitosti k ostatním.

Čtyři typy definované touto teorií tvoří podle Douglasové stabilní sociální konfiguraci, která je spojena s odlišnými hodnotami nebo ideologiemi. Jsou to individualismus, fatalismus, hierarchie a rovnostářství. Individualistické prostředí je typické malým množstvím omezení a volným vytvářením sítí vztahů. Fatalistické prostředí je omezené vnějšími sociálními silami a postrádá výhody bezpečí uvnitř skupiny. Hierarchické prostředí je prostředí s jasnou hierarchickou strukturou a silnou legitimitou externích pravidel. Prostor rovnostářské nebo také sektářské zdůrazňuje skupinovou solidaritu, odsuzuje

¹) Autorka této statí se na tvorbě dotazníků nepodílela a nemohla tak ovlivnit jejich obsah.

velké sociální rozdíly a preferuje kolektivní rozhodnutí dosažené pomocí diskuse, nikoliv podle externích pravidel.

Teorie kulturní dispozice, která má široké uplatnění, má své místo i ve zkoumání zdrojů environmentálních postojů. Douglas a Wildavsky [1982] se domnívají, že environmentální aktivismus je zakoreněn v rovnostářském prostředí. Tvrdí, že přijetí názoru o křehkosti přírody a o dalekosáhlých důsledcích jejího poškození pro lidstvo samé pomáhá rovnostářům ospravedlňovat zásahy, které omezují aktivity podnikatelů ve jménu kolektivismu. Jako další příklad uvádějí tyto badatelé myšlenku o vyčerpitelnosti neobnovitelných zdrojů, která podle nich vyhovuje rovnostářům proto, že jim nabízí ospravedlnění regulace a redistribuce limitovaných zdrojů. Kladné korelace mezi rovnostářstvím a novým ekologickým vědomím nebo názorem, že na ochranu a zlepšení životního prostředí se věnuje příliš málo peněz, najdeme například u Ellise a Thompsona [1997].

V dotazníku z roku 2000 bylo zařazeno i následujících osm výroků za účelem identifikace čtyř typů kulturní teorie.

	% odpovědí rozhodně nebo spíše souhlasím
1. <i>Vláda by měla přerozdělovat příjem od těch, kteří jsou na tom lépe, těm, kteří jsou na tom hůře.</i>	42,6
2. <i>Lidé mohou ve svém životě měnit jen málo.</i>	34,4
3. <i>Jeden z problémů dnešních lidí je, že příliš často odporují autoritám.</i>	31,4
4. <i>Lidé, kteří mají peníze, by si je měli užít.</i>	62,9
	% odpovědí rozhodně nebo spíše nesouhlasím
5. <i>Všechny společnosti mají nerovnosti, do kterých je lépe nezasahovat.</i>	48,2
6. <i>Když bereme v úvahu všechny okolnosti, svět se mění k lepšímu.</i>	35,2
7. <i>Jsou chvíle, kdy by lidé měli naslouchat svému svědomí spíše než dodržovat zákony.</i>	21,7
8. <i>Soukromé podniky musí být kontrolovány na ochranu zájmu všech.</i>	9,2

Respondenty, kteří současně souhlasili s prvním výrokem a nesouhlasili s pátým, označíme jako rovnostáře. Je jich 19,4 %. Pokud bychom připustili nejvýše u jednoho výroku z této dvojice i váhavou odpověď, ani souhlas, ani nesouhlas, bylo by takto definovaných rovnostářů 35,8 %.² Respondenty, kteří současně souhlasili s druhým výrokem a nesouhlasili s šestým, označíme jako fatalisty. Je jich 12,3 %. Připustíme-li nejvýše u jednoho výroku z této dvojice i váhavou odpověď, je takto definovaných fatalistů 28,6 %. Respondenty, kteří současně souhlasili se třetím výrokem a nesouhlasili se sedmým, nazveme hierarchisty. Těch je 7,9 % a připustíme-li nejvýše u jednoho výroku z této dvojice i váhavou odpověď, dostaneme se k 17,1 %. Respondenty, kteří současně souhlasili se čtvrtým výrokem a nesouhlasili s osmým, označíme za individualisty. Takových je jen 5,4 %. Změkčíme-li kritérium obdobně jako u definic předešlých typů, dostaneme se na 12,6 %.³ Za účelem zkoumání role kulturních typů ve vztahu k životnímu prostředí vy-

²⁾ Nevím, je-li to specialita pouze českých dat, ale proměnné spojené s prvním a pátým výrokiem jsou spolu kladně, i když slabě korelované, zatímco bychom očekávali zápornou korelovanost.

³⁾ I zde jsou proměnné kladně, i když slabě korelované, zatímco by měly být záporně korelované.

tvoríme dichotomické proměnné *Egal*, *Fatal*, *Hier* a *Indi*.⁴ Proměnná *Egal* nabývá hodnotu jedna tehdy, když respondent vyslovil souhlas s prvním a současně nesouhlas s pátým výrokem. Nabývá hodnotu nula tehdy, když se respondent k oběma výrokům vyjádřil, ale jinak, než je uvedeno v předchozí větě. Analogicky jsou definované proměnné *Fatal*, *Hier* a *Indi*.

Postmaterialismus a vztah k životnímu prostředí

Je zájem o ochranu životního prostředí podmíněn zhoršujícími se životními podmínkami, nebo je to důsledek sociálně-ekonomického pokroku vyspělých demografií? Inglehart [1990, 1997] se domnívá, že zvětšující se blahobyt a rozvoj moderního sociálního státu zaručuje obyvatelstvu základní fyzické a ekonomické zabezpečení. V důsledku toho zejména mladší generace posunují své priority směrem k nematerialistickým, jako jsou například sebevyjádření, svoboda volby životního stylu, politická participace, sociální rovnost a zájem o neekonomická témata, jakým je například kvalita životního prostředí. Hnací silou environmentálního hnutí, obdobně jako mírového nebo ženského hnutí, je podle této teorie nesouhlas se stylem politiky, který je vytvářen elitami.

Tři hodnotové typy vytvoříme pomocí Inglehartovy čtyřpoložkové baterie, ze které má respondent nejprve vybrat podle jeho názoru nejvyšší prioritu, nejdůležitější věc, kterou by měla Česká republika dělat. Posléze má vybrat druhou nejdůležitější věc. Priority jsou formulovány následovně: A) Udržovat v zemi pořádek. B) Dát lidem možnost více mluvit do rozhodnutí vlády. C) Čelit růstu cen. D) Chránit svobodu projevu a slova. Priority A a C jsou spojeny s fyzickou a ekonomickou nejistotou a jsou považovány za materialistické hodnotové priority. Priority B a D, které zdůrazňují sebevyjádření a kvalitu života, jsou považovány za postmaterialistické.

Podle Ingleharta je *materialista* definován jako člověk, který vybral priority A a C bez ohledu na pořadí. *Postmaterialista* je definován jako člověk, který vybral priority B a D bez ohledu na pořadí. *Smíšený* je definován jako člověk, který vybral priority A a B nebo A a D nebo B a C nebo C a D, pořadí nehraje roli.⁵ Jak ukázala Řeháková [2001] a Soukup [2001], vztah k životnímu prostředí je u postmaterialistů nejlepší. Postmaterialisté jsou více přesvědčeni o vážnosti ekologické krize, méně sdílejí víru ve všespásitelnost ekonomického růstu, jsou ochotnější k omezením svého životního stylu ve prospěch ochrany životního prostředí, častěji omezují jízdy autem, podepisují petice na ochranu životního prostředí ap.⁶

⁴ Vzhledem k nízkým, a někdy dokonce opačným korelacím nelze vytvořit škály. Je také sporné, zda vybrané výroky skutečně definují čtyři kulturní typy podle příslušné teorie. Mějme proto stále na paměti, jak vznikly.

⁵ Jeden z anonymních recenzentů této stati upozorňuje v této souvislosti na Scherhornovu typologii [Scherhorn 1993, 1995] a lituje, že zde nebyla použita. Jeho litoť sdílím, ale bohužel data výzkumů, která zde analyzuji neobsahují informace, které by mně dovolily tuto typologii vytvořit. Scherhornova typologie byla u nás použita na příklad Kellerem, Gálem a Fričem [1996]. Scherhorn patří mezi kritiky Inglehartova přístupu. Sám definuje čtyři typy, a to podle vztahu ke konzumu a podle úrovně pocitu zodpovědnosti za přírodu.

⁶ Později se ukáže, že v kontextu dalších vysvětlujících faktorů není vliv postmaterialistických hodnot zdaleka tak silný, jak by se mohlo zdát z těchto dvourozměrných vztahů.

Politická ideologie a vztah k životnímu prostředí

Jak přesvědčivě argumentuje Paehlke [1989], environmentalismus není ani levý, ani pravý. Nicméně například Rohrschneider [1993] ve své studii ukazuje, že lidé v Německu a v Nizozemí, kteří vyznávají postmaterialistické hodnoty a jsou levicově orientovaní, častěji než ostatní podporují environmentální skupiny. Rovněž studie Ellise a Thompsona [1997] zpochybňuje autonomní Paehlkeovu tezi, když ukazuje silný vztah mezi environmentálními postoji a ideologickým sebezařazením na škále liberální-konzervativní a rovněž mezi environmentálními postoji a stranickou identifikací demokrat-republikán.⁷ Liberálové a demokraté častěji prokazovali ekologické vědomí, více se zajímali o problémy životního prostředí a častěji se domnívali, že na zlepšení a ochranu životního prostředí se věnuje málo peněz. Tyto závěry jsou podpořeny i ve statích Samdahl a Robertson [1989], Dietz, Stern a Guagnano [1998].

Za účelem prověření vlivu politické ideologie na vztah k životnímu prostředí využijeme proměnnou *Polor*, která nabývá hodnot od jedné do deseti a charakterizuje sebezařazení respondenta na škále levice-pravice. Nižší hodnoty jsou spojeny s levicovou orientací, vyšší s pravicovou. Průměrná hodnota v roce 2000 je 5,94, tedy mírně vychýlená doprava. Kromě dimenze levice-pravice existuje v politickém spektru i dimenze autoritář-liberál, která se prosazuje už i u nás [viz např. Matějů a Vlachová 1998]. Z postojů respondentů k výroky *Mladí lidé dnes neuznávají tradiční hodnoty, Za některé zločiny je nejvhodnějším trestem trest smrti, Školy by měly učit děti uznávat autoritu, Právem je třeba řídit se vždy, dokonce i když určitý zákon je špatný, Cenzura filmů a časopisů je nutná pro udržení morálních norem, Lidé, kteří porušují právo, by měli dostat přísné tresty*, vytvoříme součtový index (škálu), který nazveme *Autlib*. Škálové hodnoty jsou vytvořeny součtem kódů⁸ postojů respondenta ke každému z výroků a tento součet je následně vydělen šesti. Škálová proměnná nabývá hodnot od jedné do pěti, nižší hodnoty jsou spojeny s autoritáři, vyšší s liberály.⁹ Průměrná hodnota škály *Autlib* je 2,32, tedy vychýlená směrem k autoritářům.¹⁰

Náboženství a vztah k životnímu prostředí

Práce věnované zkoumání vztahu mezi náboženstvím a životním prostředím se většinou snaží vypořádat s diskutabilní myšlenkou Whitea [1967], podle které křesťanství, zejména hebrejsko-křesťanské mýty o stvoření světa přímo nabádají k panskému a panovačnému postoji ke světu. White se totiž domnívá, že zbavení přírody posvátnosti (odsvěcení) v knize Genesis 1 má za následek, že křesťané nahlíží na přírodu jako na něco, co má primární hodnotu v tom, že slouží lidstvu a co je výlučně pod jeho vládou. Lidé žijící v takové kultuře pak mají bezpochyby sklony nestarat se o stav přírody, neboť se hlavně orientují na její vykořisťování. Vědci se prou, jestli příběh o stvoření skutečně podporuje představu lidského panování nad přírodou, nebo jestli připouští i jistý správcovský či pastýřský prvek, který je přítomen v knize Genesis 2. Kohák [1998] nesouhlasí s Whiteo-

⁷) Výzkum byl prováděn ve Spojených státech.

⁸) 1 = rozhodně souhlasím, 2 = spíše souhlasím, 3 = ani souhlas ani nesouhlas, 4 = spíše nesouhlasím, 5 = rozhodně nesouhlasím.

⁹) Koeficient reliability škály *Autlib* je 0,57.

¹⁰) Hodnota Pearsonova koeficientu korelace mezi škálami *Polor* a *Autlib* je sice významně odlišná od nuly, ale není velká, jen 0,143. Autoritářství je spojeno s levicovou orientací, libertariánství s pravicovou.

vou nejradikálnější tezí, že křesťanství je příčinou ekologické krize, ale domnívá se, že představa panství nad přírodou je jedním z motivů, které si lidé z křesťanství mohou odnést.¹¹

Eckberg a Blocker [1996] našli určitou podporu pro Whiteovu tezi, ale nenalezli podporu pro tezi pastýřské odpovědnosti. Celá věc však není tak jednoduchá, protože našli i proenvironmentální efekty, i když slabé, jako například efekt náboženské participace.¹² Autorům se také zdá, že efekt křesťanské teologie je zejména efekt fundamentalismu a sektářství. Z práce Gutha, Greena, Kellstedta a Smidta [1995] se zase naopak dozvídáme, že pravidelní návštěvníci bohoslužeb a silně věřící mají horší vztah k životnímu prostředí než ostatní. Tito autoři si také všimají faktu, že křesťanství zahrnuje velice mnoho různých proudů, které se ve vztahu k životnímu prostředí značně odlišují. Například pozorovali, že američtí evangelici vyjadřují ochraně životního prostředí nejmenší podporu, katolíci jsou jí nakloněni poněkud více, nejvíce proenvironmentální jsou však sekulární Američané. Téměř všechny vztahy, které autoři našli, se projevovaly jen na dvourozměrné úrovni a při zahrnutí dalších vysvětlujících proměnných vymizely.

Data o organizovaném náboženství, která mám k dispozici, se týkají pouze náboženského vyznání a četnosti návštěv bohoslužeb. Proměnná zkonstruovaná tak, aby současně vyjadřovala oba tyto aspekty, nesouvisí významně s žádnou z proměnných, které budu později využívat jako charakteristiky vztahu k životnímu prostředí, a proto se organizovaným náboženstvím nebudu dále zabývat. Místo toho použiji názor na povahu přírody a vztah k víře. Podle Koháka [1998] prvotním lidským postojem k přírodě je jednoznačné podřízení lidského života rytmu přírody. Příroda je středem všeho smyslu a zdrojem vší hodnoty, úkolem člověka je žít v souladu s řádem a rytmem přírody. S představou, že všechna hodnota se odvozuje od člověka a všechna příroda mu slouží, se obvykle setkáváme až u vyspělých civilizací.

Respondenti se měli vyjádřit, který z výroků se nejvíce blíží jejich názoru:

Rok výzkumu	% respondentů, kteří výrok vybrali	
	1993	2000
<i>Příroda je posvátná, protože je stvořená Bohem.</i>	14,0	13,5
<i>Příroda má duchovní rozměr, je posvátná sama o sobě.</i>	38,3	28,2
<i>Příroda je důležitá, ale ne duchovní či posvátná.</i>	47,6	58,3

¹¹) Jeden z anonymních recenzentů mi vytýká nepřesnost ve výkladu Whiteova názoru a odvolává se na jiné autory (na příklad J. Kayovou a L. Steffena), kteří ukázali (citují recenzenta), že nešlo o autentický text knihy Genesis, ale spíše o interpretace smyslu pojmu „panství“, přičemž dominium znamenalo svěšené území a dominace znamenala ovládání, moc. Ukázali zde na vliv odlišných historických socio-kulturních kontextů. Původní aramejský text mluvil řečí pastevců závislých na přírodě (dominium bylo člověku svěšeno do správy a bůh trestal nadužívání moci), kdežto pozdější řecké a latinské překlady již hovořily řečí civilizace, městského prostředí s pocitem značné nezávislosti na přírodě (konec citace z recenze). Nejsem historička a badatelka na tomto poli a v jednom odstavečku nemohu postihnout všechny nuance problému. Snažila jsem se pouze nastínit, kde jsou kořeny trvalého zájmu sociologů, zda křesťanská ideologie působící prostřednictvím různých církví negativně ovlivňuje vztah k životnímu prostředí.

¹²) Náboženská participace byla škálová proměnná, která vznikla ze čtyř položek: členství v církevních organizacích, četnost návštěv bohoslužeb, intenzita náboženského přesvědčení, důvěra v organizované náboženství.

Procento lidí zastávajících názor, že příroda je posvátná, protože je stvořená Bohem, se nezměnilo, ale zastoupení názoru, že příroda má duchovní rozměr, že je posvátná sama o sobě, významně kleslo na úkor vzrůstu zastoupení názoru, že příroda je důležitá, ale ne duchovní či posvátná. V regresních analýzách budu pracovat s dichotomickou proměnnou **Příroda**, která nabývá hodnoty jedna, jestliže respondent vybral první nebo druhý výrok, tj. jestliže příroda je pro něj posvátná či duchovní ať už sama o sobě, nebo proto, že ji stvořil Bůh. Proměnná **Příroda** nabývá hodnoty nula, jestliže respondent vybral třetí výrok, tj. jestliže přírodu nepovažuje za duchovní či posvátnou.

Respondenti měli dále vybrat z předepsaných odpovědí tu, která se nejvíce blíží jejich představám o Bohu: 1. *Nevěřím v Boha*, 2. *Nevím, zda Bůh je, a nevěřím, že se to dá zjistit*, 3. *Nevěřím v zosobněného Boha, ale věřím v nějakou vyšší moc*, 4. *Někdy se mi zdá, že v Boha věřím, a někdy, že ne*, 5. *I když mám pochybnosti, cítím, že v Boha věřím*, 6. *Vím, že Bůh skutečně existuje a nepochybuji o tom*. Některé odpovědi jsem sloučila a to tak, aby výsledná proměnná měla kategorie *nevěřím* (původní odpověď číslo 1), *nevím, nejsem si jist(a)* (odpovědi číslo 2 a 4), *věřím* (odpovědi číslo 3, 5 a 6, které zahrnují víru v Boha v osobním pojetí, v Boha bez další specifikace a víru ve vyšší moc).

Rok výzkumu	Nevěřím	Nevím	Věřím ¹³
1993	28,5	23,3	48,3
2000	28,5	22,2	49,3

Pro vícerozměrné analýzy vytvoříme proměnné **Věří**, **Neví** a **Nevěří**. **Věří** = 1, jestliže respondentova odpověď patří do kategorie *věřím* a **Věří** = 0, jestliže patří do kategorie *nevím* nebo *nevěřím*. **Neví** = 1, jestliže respondentova odpověď patří do kategorie *nevím* a **Neví** = 0, jestliže patří do kategorie *nevěřím* nebo *věřím*. **Nevěří** = 1, jestliže respondentova odpověď patří do kategorie *nevěřím* a **Nevěří** = 0, jestliže patří do kategorie *nevím* nebo *věřím*.

Nové environmentální paradigma

Řada badatelů se domnívá, že rostoucí zájem o problematiku životního prostředí mezi obyvateli vyspělých průmyslových zemí je vyvolán novými hodnotami, které odrážejí rozvoj širšího nového environmentálního vědomí známého jako nové environmentální paradigma. Jádrem tohoto nového vědomí je sounáležitost mezi lidstvem a přírodou, zejména názor, že lidské potřeby a hodnoty by už neměly být nadále prvořadě, že příroda by měla být ceněna pro sebe samu, nikoliv jako zdroj uspokojování lidských potřeb. S těmito názory by měl jít ruku v ruce menší důraz na ekonomický růst, skepse k vědě a k technologiím a také nové chování ke zvířatům a přírodě vůbec.

¹³⁾ Údaje jsou v procentech.

Respondentům byly předloženy následující výroky, k nimž měli zaujmout svá stanoviska pomocí pěti variant odpovědi od rozhodně souhlasím až po rozhodně nesouhlasím.

Výrok	% souhlasných odpovědí ¹⁴	
Rok výzkumu	1993	2000
<i>Příliš často věříme vědě a nedostatečně svým pocitům a víře.</i>	58,9	43,3
<i>Celkově vzato, moderní věda přináší více škody než užitku.</i>	26,7	22,0
<i>Téměř vše, co v moderním světě děláme, škodí životnímu prostředí.</i>	40,0	40,5
<i>Ekonomický růst vždy škodí životnímu prostředí.</i>	35,5	24,7
<i>Na planetě Zemi nemůžeme pokračovat v podpoře populačního růstu v jeho dnešní míře.</i>	-	45,9
<i>Je správné používat zvířata při lékařských pokusech, pokud to může zachránit lidské životy.</i>	82,8	67,2

První dva výroky vyjadřují skepsi k vědě. Uvedená procenta souhlasných odpovědí dokládají, že skepse k vědě významně poklesla. Mínění o celkovém dopadu lidské činnosti na životní prostředí v moderním světě se nezměnilo. Zato o škodlivosti ekonomického růstu je přesvědčeno v roce 2000 významně méně lidí, než tomu bylo v roce 1993. Pátý výrok byl předložen jen v roce 2000. Jediné stanovisko, které by podpořilo hypotézu, že nové environmentální vědomí je u nás na postupu, je stanovisko k pokusům na zvířatech, kdy počet zastánců pokusů významně poklesl a počet odpůrců významně stoupl ze 7,6 % na 17,9 %.¹⁵ Posuny v názorech na přírodu, které jsem konstatovala v části pojednávající o roli náboženského vyznání jen dokreslují, že novému environmentálnímu vědomí se u nás příliš nedaří.

Pro účely dalších analýz vytvoříme z prvních čtyř výroků škálu *NEP*, která bude měřit nové environmentální vědomí.^{16 17} Škálové hodnoty jsou vytvořeny součtem odpovědi respondenta na každou položku, který je posléze vydělen číslem čtyři. Maximální skóre škály je pět, to když respondent rozhodně souhlasil s každým z prvních čtyř výroků. Minimální skóre je jedna, když respondent rozhodně nesouhlasil s každým z prvních čtyř výroků. Představitelé nového environmentálního vědomí jsou charakterizováni vyššími škálovými hodnotami. Průměrné hodnoty proměnné *NEP* jsou 3,01 v roce 1993 a 2,84 v roce 2000. Pokles je významný, což znamená ústup nového environmentálního vědomí.

¹⁴) Souhlasné odpovědi jsou odpovědi *rozhodně souhlasím* nebo *spíše souhlasím*. Dopočet do 100 % tvoří odpovědi *ani souhlas, ani nesouhlas, spíše nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím*.

¹⁵) Pro srovnání uvedme, že ve Velké Británii v roce 1993 s pokusy na zvířatech nesouhlasilo 31 % respondentů, což je čtyřikrát více než ve stejném roce u nás.

¹⁶) Vybrala jsem jen první čtyři položky, abych docílila co možná největší spolehlivost škály, která ani poté není dobrá. Cronbachův koeficient spolehlivosti je 0,55 pro rok 1993 a 0,57 pro rok 2000. Doporučená hodnota v literatuře bývá 0,70 (viz Spector [1992]). Ukazatelem stavu nového environmentálního vědomí je ovšem také názor na přírodu vyjádřený v kategoriích proměnné *Příroda*. Stejně položky, ale i další, které nemám k dispozici, použili ve škále měřící nové environmentální vědomí Witherspoon [1994] a Dalton s Rohrschneiderem [1998].

¹⁷) Anonymní recenzent vyslovuje názor, který sdílí spolu s L. Milbraithem nebo s R. Paehlkem, že (cituji recenzenta), pojem „nové environmentální paradigma“ je určitou konstrukcí sociokulturního postoje, jehož konzistenci nelze zjišťovat empirickými anketami. Neupírám recenzentovi ani dalším právo na tento názor, ale v literatuře, ze které jsem čerpala, se takto běžně postupovalo.

Dále byly předloženy respondentům výroky, které slýcháváme od ekonomů, či obecněji od lidí, kteří zlehčují obavy o životní prostředí.

Výrok Rok výzkumu	% souhlasných odpovědí ¹⁸	
	1993	2000
<i>Moderní věda vyřeší naše problémy se životním prostředím bez velkých změn v našem způsobu života.</i>	20,6	24,2
<i>Příliš se staráme o budoucnost životního prostředí a nedostatečně o současné ceny a pracovní příležitosti.</i>	39,8	41,2
<i>Lidé si dělají příliš velké starosti, že lidský pokrok poškozuje životní prostředí.</i>	35,6	32,4
<i>Aby mohla Česká republika chránit životní prostředí, potřebuje ekonomický růst.</i>	82,6	80,2

V procentech souhlasných reakcí nedošlo k významnému posunu. Srovnáme-li je s britskými v roce 1993, která jsou 19, 38, 32 a 45 %, nemůžeme si nevšimnout obrovského rozdílu u poslední položky.¹⁹

I z těchto výroků vytvoříme škálu stejným způsobem, jako jsme postupovali při tvorbě škály *NEP*. Pojmenujeme ji *Ekonom*.²⁰ Maximální hodnota škály je pět, když respondent rozhodně souhlasil s každým z výroků, minimální hodnota je jedna, když respondent rozhodně nesouhlasil s každým z výroků. Průměrné hodnoty pro roky 1993 a 2000 jsou po řadě 3,09 a 3,12 a podle očekávání se neliší. Porovnáme-li v jednotlivých letech průměrné hodnoty škál *NEP* a *Ekonom* zjistíme, že v roce 1993 se významně neliší, zatímco v roce 2000 je průměrná hodnota škály *NEP* významně menší. To znamená, že rozdělení hodnot na škále *Ekonom* je posunuto směrem k vyšším hodnotám, respondentům jsou bližší hodnoty, které jsou podle teorie nového environmentálního paradigmatu v rozporu s novým environmentálním myšlením.

Pokud se domníváte, že ten, kdo je nízko na škále *Ekonom*, je vysoko na škále *NEP* a naopak, jste na omylu. Škály spolu kladně korelují, Pearsonův koeficient korelace má hodnotu 0,136 v roce 1993 a 0,270 v roce 2000. Lineární vztah se obzvlášť prosazuje v roce 2000.

Hodnota na škále <i>Ekonom</i>	Průměrný skór na škále <i>NEP</i>	Hodnota na škále <i>NEP</i>	Průměrný skór na škále <i>Ekonom</i>
Menší než 2,0	2,49	Menší než 2,0	2,80
2,0 až 2,5	2,68	2,0 až 2,5	3,10
2,5 až 3,0	2,75	2,5 až 3,0	3,13
3,0 až 3,5	2,87	3,0 až 3,5	3,26
3,5 až 4,0	3,07	3,5 až 4,0	3,37
Alespoň 4,0	3,24	Alespoň 4,0	3,60

¹⁸) Souhlasné odpovědi jsou rozhodně souhlasím nebo spíše souhlasím. Dopočet do 100 % tvoří odpovědi ani souhlas, ani nesouhlas, spíše nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím.

¹⁹) Britské údaje jsem převzala z Witherspoon [1994]. V textu posledního výroku ovšem nefigurovala Česká republika, ale samozřejmě Británie.

²⁰) Koeficient spolehlivosti je 0,49 v roce 1993 a 0,54 v roce 2000. Stejná škála má v práci Witherspoon [1994] název materialistická, ale protože by se to pletlo s materialisty podle Ingleharta, zvolila jsem název jiný.

Zjistili jsme tedy nekonzistenci v hodnocení, což obvykle nastává tehdy, když postoje jsou pouze povrchní, nepromyšlené.²¹ Domnívám se, že to není jen tím, ale že se zde také projevuje ta skutečnost, že vztah k životnímu prostředí a k jeho ochraně lze popsat jako sociální dilema. Všichni bychom byli rádi, kdyby životní prostředí bylo chráněno, ale naše vlastní zájmy nám diktují jeho vykořisťování a zlehčování, či dokonce popírání nepříznivých důsledků našeho konání.²²

Vědecké znalosti

Ovlivňují naše znalosti, naše informovanost vztah k životnímu prostředí? Respondentům bylo předloženo šest tvrzení, některá jsou podle současného stavu vědy pravdivá, některá nepravdivá. Respondenti měli pět možností odpovědi: rozhodně pravdivé, pravděpodobně pravdivé, pravděpodobně nepravdivé, rozhodně nepravdivé, neumím vybrat.

Rok výzkumu	Pravdivé/Nepravdivé	% správných odpovědí ²³	
		1993	2000
<i>Antibiotika dokáží zahubit bakterie, ne viry.</i>	Pravdivé	53,8	53,5
<i>Lidé se vyvinuli z nižších živočišných druhů.</i>	Pravdivé	74,7	67,6
<i>Všechny lidmi vyrobené chemikálie mohou způsobit rakovinu, když jich člověk požije dostatečně velké množství.</i>	Nepravdivé	33,4	35,0
<i>Ať je člověk vystaven jakémukoli stupni radioaktivity, určité následkem toho zemře.</i>	Nepravdivé	54,2	53,4
<i>Skleníkový efekt je způsoben dírou v zemské atmosféře.</i>	Nepravdivé	21,8	23,3
<i>Pokaždé, když spalujeme uhlí, ropu nebo zemní plyn, přispíváme ke skleníkovému efektu.</i>	Pravdivé	73,0	70,9

Významná změna v procentu správných odpovědí se projevila jen u druhého tvrzení, a to v nepříznivém směru.²⁴ Opět vytvoříme škálu, kterou nazveme **Znalosti**. Nejprve ohodnotíme odpovědi. Ten, kdo u pravdivého (nepravdivého) tvrzení odpoví rozhodně pravdivé (rozhodně nepravdivé), dostane skóre 2. Ten, kdo odpoví pravděpodobně pravdivé (pravděpodobně nepravdivé), dostane skóre 1. Kdo odpoví pravděpodobně nepravdivé (pravděpodobně pravdivé), dostane skóre -1. Kdo odpoví rozhodně nepravdivé (rozhodně pravdivé), nebo neumí vybrat, dostane skóre -2. Respondent je nakonec reprezentován

²¹) Obdobný výsledek se objevil i v britských datech z roku 1993. Škála, kterou zde nazýváme *NEP*, nebyla ale zcela totožná s romantickou škálou, která byla vytvořena ještě ze tří dalších položek, které dotazník z roku 2000 už neobsahuje. Škály *Ekonom* a materialistická byly stejné. Koeficient spolehlivosti u romantické škály byl 0,74, u materialistické 0,65 (viz Witherspoon [1994]).

²²) Jak upozorňuje jeden z recenzentů této stati (cituji), dilema myšlení a každodenního jednání přiznal již v 70. letech jeden z předních výzkumníků veřejného mínění v USA Daniel Yankelovich. O svých respondentech napsal: „Američané chtějí obojí – víc ekonomického bohatství a komfortu a zároveň také více osobní seberealizace, svobody i zdravého a krásného životního prostředí.“

²³) Pod správné odpovědi jsou zahrnuty odpovědi *rozhodně* nebo *pravděpodobně pravdivé* u pravdivých tvrzení a *rozhodně* nebo *pravděpodobně nepravdivé* u nepravdivých tvrzení. Při výpočtu procent jsou zahrnuti i ti, kteří neuměli vybrat.

²⁴) Pokles v procentu správných odpovědí u druhého tvrzení může být způsoben rozšířením alternativní teorie stvoření, která popírá Darwinovu vývojovou teorii. Většina vědců pracujících na tomto poli však stále považuje za správnou teorii vývojovou.

škálovou hodnotou, která vznikne jako součet skóreů dosažených u jednotlivých tvrzení vydělený šesti.²⁵ Maximální škálová hodnota je 2, minimální -2. Čím vyšší hodnota, tím lepší znalosti. Průměrná hodnota škály *Znalosti* je v roce 1993 rovna číslu 0,01, v roce 2000 je rovna zápornému číslu -0,03. Mezi těmito průměry není významný rozdíl, což znamená, že v průměru nevíme o nic více, než jsme věděli před sedmi lety.

Na otázku, položenou v úvodu předešlého odstavce odpovíme později, ale nyní nabízím alespoň dílčí poznatek. Škála *Znalosti* je záporně korelovaná se škálou *NEP* i se škálou *Ekonom*.^{26 27} Korelace jsou sice významné, ale nejsou velké, což nás bude provázet stále. Můžeme tedy říci, že u těch, kteří mají lepší znalosti, je nové environmentální vědomí na nižší úrovni, ale současně si více připouští rizika a naopak.

Názory na nebezpečnost různých zdrojů ohrožení životního prostředí

Rok výzkumu	% odpovědí mimořádně nebo velmi nebezpečné ²⁸	
	1993	2000
<i>Znečištění způsobené automobily.</i>	63,6	70,1
<i>Znečištění způsobené průmyslem.</i>	79,0	75,6
<i>Pesticidy a chemická hnojiva.</i>	66,2	64,5
<i>Znečištění řek, jezer a potoků.</i>	84,5	75,8
<i>Zvýšení světových teplot způsobené skleníkovým efektem.</i>	73,6	73,5
<i>Genetické upravování určitých druhů plodin.</i>	-	43,0
<i>Jaderné elektrárny.</i>	43,5	30,9

Významné rozdíly jsou u první, čtvrté a sedmé položky. Znečištění způsobené automobily je dnes považováno za větší nebezpečí pro životní prostředí než před sedmi lety, zatímco znečištění vodstva a zejména jaderné elektrárny se zdají dnes méně nebezpečné. Jaderné elektrárny podle našich respondentů dnes představují vůbec nejmenší nebezpečí ze sedmi uvedených. Ani genetické upravování plodin zatím nepatří mezi výrazně znepokojující faktory.

Stejným způsobem, který je popsán u konstrukce škály *NEP*, sestrojíme škálu *Nebezpečí* z prvních pěti zdrojů ohrožení.²⁹ Maximální hodnota škály je pět a je dosažena, když respondent považoval tato ohrožení za mimořádně nebezpečná. Minimální hodnota škály je jedna a je dosažena, když respondent zvolil u těchto ohrožení odpověď: vůbec není nebezpečné. Mezi průměrnými hodnotami škály, které jsou 3,92 v roce 1993 a 3,89 v roce 2000, není významný rozdíl. A je tu zase jeden neočekávaný výsledek, škály *Zna-*

²⁵) Koeficient spolehlivosti škály *Znalosti* je v obou výzkumech roven 0,44.

²⁶) Pearsonův koeficient korelace mezi škálou *Znalosti* a *NEP* je -0,258 v roce 1993 a -0,217 v roce 2000. Mezi škálou *Znalosti* a *Ekonom* je korelace rovna -0,153 v roce 1993 a -0,181 v roce 2000. Všechny tyto hodnoty se významně liší od nuly.

²⁷) Stejný výsledek, tj. záporný vztah mezi škálami byl pozorován i v britských datech z roku 1993. Jak už bylo řečeno, škály tam byly vytvořeny většinou z více položek a měly vyšší koeficienty spolehlivosti [srovnej s Witherspoon 1994].

²⁸) Dopočet do 100 % tvoří odpovědi *trochu nebezpečné*, *nepříliš nebezpečné*, *vůbec není nebezpečné*.

²⁹) Prvních pět je zvoleno proto, aby bylo dosaženo co nejvyšší hodnoty koeficientu spolehlivosti, který je tak roven 0,66 v roce 1993 a 0,68 v roce 2000.

losti a *Nebezpečí* nejsou korelované ani v roce 1993, ani v roce 2000. Škály *Ekonom* a *Nebezpečí* nejsou korelované v roce 1993, ale v roce 2000 jsou záporně korelované (-0,104). Čím výše je člověk na škále *Ekonom*, tím méně si připouští ohrožení životního prostředí. Škály *NEP* a *Nebezpečí* jsou v obou výzkumech kladně korelované (0,295 a 0,173). Čím výše je člověk na škále nového environmentálního vědomí, tím více vnímá nebezpečí, která ohrožují životní prostředí.

Proč nechráníme životní prostředí

Ohrožení životního prostředí si uvědomujeme, ale považujeme za nutné, abychom my sami dělali něco pro jeho ochranu? Nemáme náhodou v zásobě výmluvy, proč to není nutné nebo proč to nejde? Určitou odpověď na položenou otázku poskytují reakce na následující výroky.

Rok výzkumu	% souhlasných odpovědí ³⁰	
	1993	2000
<i>Pro člověka jako jsem já, je vlastně dost těžké dělat toho moc pro životní prostředí.</i>	56,7	48,0
<i>V životě jsou důležitější věci, než se starat o životní prostředí.</i>	-	29,6
<i>Nemá cenu, abych něco dělal(a) pro životní prostředí, pokud to nebudou dělat také ostatní lidé.</i>	-	36,9
<i>Mnohá tvrzení o ekologických hrozbách jsou zveličená.</i>	-	35,9

Srovnání s rokem 1993 je možné jen u prvního výroku, a tam pozorujeme významný pokles souhlasných reakcí. Existuje ale i tak stále značné procento lidí, kteří podceňují důležitost ochrany životního prostředí a důležitost vstřícného postoje každého jedince.

Z výše uvedených čtyř položek zkonstruujeme opět škálu, a nazveme ji *Výmluvy*.³¹ Maximální hodnota škály je pět a je jí dosaženo tehdy, když respondent vyjádřil rozhodný souhlas se všemi výroky. Minimální hodnota je jedna a nastává tehdy, když respondent se všemi výroky rozhodně nesouhlasil. Průměrná hodnota proměnné *Výmluvy* je 2,90. Tuto škálu, stejně jako předchozí budeme později využívat v regresích, na tomto místě jen konstatujeme, že je kladně korelovaná se škálou *NEP* (0,203) i se škálou *Ekonom* (0,411) a záporně korelovaná se škálou *Znalosti* (-0,129) a se škálou *Nebezpečí* (-0,204). Kladná korelovanost se škálou *NEP* je neočekávaná.

Co děláme pro ochranu životního prostředí

Nyní se už dostáváme k tomu, co je člověk ochoten v zájmu ochrany životního prostředí dělat, nebo co už dělá. Respondenti byli dotázáni, jak dalece jsou ochotni v zájmu ochrany životního prostředí platit mnohem vyšší ceny, platit mnohem vyšší daně, přijmout snížení své životní úrovně.

³⁰) Souhlasné odpovědi jsou rozhodně nebo spíše souhlasím. Dopočet do 100 % tvoří odpovědi ani souhlas, ani nesouhlas, spíše nesouhlasím, rozhodně nesouhlasím.

³¹) Koeficient spolehlivosti je 0,65. Škála je vytvořena jen pro rok 2000, neboť v roce 1993 byl respondentům předložen pouze první výrok.

Rok výzkumu	% ochotných ³²	
	1993	2000
<i>Platit mnohem vyšší ceny</i>	27.5	30.5
<i>Platit mnohem vyšší daně</i>	16.9	16.2
<i>Přijmout snížení své životní úrovně</i>	19.5	21.1

Změny v procentu ochotných mezi roky 1993 a 2000 jsou statisticky nevýznamné u všech položek. Pro srovnání uvádím procento ochotných z roku 1993 v jiných zemích.

Ceny: Británie 48 %, Německo 50 %, Irsko 50 %, Španělsko 52 %, Itálie 68 %, Nizozemí 70 %. Daně: Irsko 24 %, Německo 34 %, Itálie 38 %, Británie 39 %, Španělsko 44 %, Nizozemí 49 %. Životní úroveň: Irsko 29 %, Británie 31 %, Španělsko 45 %, Nizozemí 48 %, Itálie 52 %, Německo 55 %.³³

Škála **Platit**, která charakterizuje naši ochotu přinášet osobní oběti, je vytvořená obvyklým způsobem z výše uvedených tří položek. Nabývá maximální hodnoty pět, když respondent u všech tří zvolil odpověď velmi ochoten a minimální hodnoty jedna, když respondent vždy odpověděl velmi neochoten.³⁴ Průměrná hodnota škály je 2,50 v roce 1993 a 2,40 v roce 2000 a rozdíl mezi nimi není významný. Proměnná *Platit* je v obou výzkumech záporně korelovaná s proměnnými *Ekonom* (-0,187, -0,172) a ve výzkumu z roku 2000 s proměnnou *Výmluvy* (-0,306).³⁵ Kladně korelovaná je s proměnnými *Znalosti* (0,139, 0,111), *Nebezpečí* (0,116, 0,146) a v roce 2000 velmi slabě též s proměnnou *NEP* (0,061).³⁶ Tyto výsledky, až na vztah ke škále *NEP*, který by měl být přesvědčivější, jsou v souladu s očekáváními.

Mezi aktivity, kterými každý může přispět k ochraně životního prostředí, patří třídění domácího odpadu. Respondentům byla položena tato otázka: Jak často si dáte práci, abyste třídil(a) domácí odpad – sklo, kovy, plasty, noviny atd. k recyklaci?

	Vždy	Často	Občas	Nikdy	Recyklace se neprovádí ³⁷
1993	12,5	14,8	18,0	8,6	46,0
2000	29,0	26,4	27,8	7,9	8,9

Na prvním místě je jistě velmi povzbudivé, že procento respondentů, kteří v roce 2000 uvedli, že se recyklace neprovádí, představuje jen jednu pětinu oproti stavu v roce 1993. Zvětšily se i podíly respondentů, kteří třídí vždy, často nebo aspoň občas. Pokud bychom zvažovali jen ty respondenty, kteří měli možnost třídít, pak významně přibýlo těch, kteří třídí vždy a významně ubylo těch, kteří netřídí nikdy.

³²) Mezi ochotné jsou zařazeni ti, kteří uvedli, že jsou velmi nebo spíše ochotní. Dopočet do 100 % tvoří ti, kteří odpověděli: *ani ochoten, ani neochoten, spíše neochoten, velmi neochoten*.

³³) Údaje jsem převzala od Daltona a Rohrschneidera [1998].

³⁴) Koeficient spolehlivosti poprvé překročil hodnotu 0,70. Pro rok 1993 je 0,78, pro rok 2000 je 0,76.

³⁵) Proměnnou *Výmluvy* lze vytvořit jen v roce 2000.

³⁶) Tato hodnota je hranicí významnosti. V roce 1993 byla odpovídající hodnota Pearsonova korelačního koeficientu 0,010, a ta je nevýznamná.

³⁷) Údaje jsou v procentech.

Další aktivita na ochranu životního prostředí se nabízí majitelům aut. Otázka zněla: Jak často omezujete jízdu autem z důvodu ochrany životního prostředí?³⁸

	Vždy	Často	Občas	Nikdy ³⁹
1993	2,4	8,6	39,3	49,7
2000	5,8	14,7	35,7	43,8

Významně přibýlo těch, kteří omezují jízdy autem vždy nebo často a významně ubylo těch, kteří je neomezují nikdy.

Mezi aktivity, které už patří mezi veřejné či politické, patří členství v nějaké skupině, jejímž hlavním cílem je pečovat o životní prostředí nebo je chránit, dále podpis petice týkající se životního prostředí, finanční podpora nějaké ekologické skupiny a účast na protestu nebo demonstraci týkající se životního prostředí. Členství v nějaké ekologické organizaci u nás není vůbec obvyklé, neboť členové tvoří shodně v obou výzkumech pouhých tři procenta. Petici týkající se životního prostředí podepsalo během posledních pěti let 14,5 % respondentů výzkumu 1993 a 14,0 % z výzkumu 2000. Peníze na podporu nějaké ekologické skupiny dalo během posledních pěti let 5,9 % respondentů z výzkumu 1993 a 8,6 % respondentů z výzkumu 2000, což je významný přírůstek. Zato účast na protestu či demonstraci týkající se životního prostředí během posledních pěti let klesla z 5,8 % v roce 1993 na 2,4 % v roce 2000. Proměnná *Aktivita* nabývá hodnotu jedna, jestliže respondent uvedl alespoň jednu ze zmíněných aktivit, tj. členství v nějaké ekologické skupině, podpis petice, finanční podporu, účast na protestu a hodnotu nula, když respondent neuvedl ani jednu z nich. Alespoň jednu z aktivit uvedlo 21,8 % respondentů v roce 1993 a 21,9 % respondentů v roce 2000.

V této chvíli máme definované téměř všechny proměnné, které vstoupí do regresních rovnic. Zbývá už jen pohlaví, věk a vzdělání. Proměnná *Muž* se rovná jedné, je-li respondent muž a rovná se nule, je-li respondent žena. Proměnná *Mladí* nabývá hodnotu jedna pro všechny respondenty ve věku 18-29 let a nula pro respondenty třicetileté a starší. Proměnná *Starí* se rovná jedné pro respondenty šedesátileté a starší a rovná se nule pro respondenty ve věku 18-59 let. Proměnná *Maturita* nabývá hodnotu jedna pro ty respondenty, jejichž nejvyšší dosažené vzdělání skončilo alespoň maturitou a nabývá hodnotu nula, pokud tomu tak nebylo.

Regresní analýza dat z výzkumu 2000

Začneme s proměnnou *NEP* v roli vysvětlované. Mezi možné kandidáty na vysvětlující proměnné jsem na základě výše uvedených teorií a hypotéz zahrnula proměnné *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Starí*, *Postmaterialista*, *Smišený* (postmaterialismus), *Věří*, *Neví* (víra v Boha), *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi* (kulturní teorie), *Polor*, *Autlib*, *Ekonom*, *Znalosti*.⁴⁰ Významnými se ukázaly *Ekonom* (0,227; 0,000),⁴¹ *Maturita* (-0,108; 0,000),

³⁸) Auto nemělo 41,9 % respondentů v roce 1993 a 31,3 % respondentů v roce 2000.

³⁹) Údaje jsou v procentech.

⁴⁰) Používám metodu Regression z SPSS 10.0. Vlivné proměnné vybírám pomocí metody Stepwise a odhady regresních koeficientů pak počítám už jen s těmito vybranými proměnnými. Při výpočtu korelačního koeficientu mezi dvěma proměnnými používám případy, které mají platné hodnoty pro tuto dvojici, nikoliv jen případy, které mají platné hodnoty pro všechny proměnné vstupující do analýzy. Kontroluji kolinearitu.

Příroda (0,174; 0,000), **Věří** (0,070; 0,028), **Znalosti** (-0,107; 0,001), **Fatal** (0,079; 0,009), **Hier** (-0,086; 0,004), **Indi** (-0,079; 0,008), **Autlib** (-0,117; 0,000). Hodnota R^2 je 0,188, hodnota adjustovaného R^2 je 0,182.⁴² Při kontrole ostatních proměnných je nové environmentální vědomí vlastnější a) lidem s nižším vzděláním než lidem, kteří mají alespoň maturitu, b) lidem, kteří věří v Boha nebo v nějakou vyšší moc než lidem, kteří nevěří nebo si nejsou jisti, c) fatalistům než ostatním, d) lidem, kteří považují přírodu za posvátnou či duchovní než lidem, kteří ji považují jen za důležitou, nikoliv za posvátnou či duchovní. Je méně vlastní a) hierarchistům než ostatním, b) individualistům než ostatním, c) těm, kteří mají větší vědecké a environmentální znalosti než těm, kteří je mají menší, d) liberálům než autoritářům. Je tu opět přítomen i rozpor, který jsme pozorovali na dvourozměrné úrovni: Při kontrole ostatních proměnných je člověk tím výše na škále *NEP*, čím výše je na škále *Ekonom* a naopak. Významný vliv rovnostářství, který bychom mohli očekávat podle zakladatelů kulturní teorie, se neprojevil.⁴³

Mezi vysvětlující proměnné pro škálu *Ekonom* jsem zahrnula *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Starí*, *Postmaterialista*, *Smíšený*, *Věří*, *Neví*, *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi*, *Polor*, *Autlib*, *NEP*, *Znalosti*. Významný vliv mají *NEP* (0,231; 0,000),⁴⁴ *Muž* (0,117; 0,000), *Příroda* (-0,188; 0,000), *Postmaterialista* (-0,061; 0,044), *Znalosti* (-0,091; 0,003), *Egal* (-0,078; 0,009), *Mladí* (-0,072; 0,020), *Autlib* (-0,188; 0,000). Hodnota R^2 je 0,194 a hodnota adjustovaného R^2 je 0,187. Při kontrole ostatních proměnných jsou názory ekonomů bližší a) mužům než ženám, b) střední a starší generaci než mladé, c) autoritářům než liberálům, d) smíšeným a materialistům než postmaterialistům, e) těm, kteří nepovažují přírodu za posvátnou či duchovní než těm, kteří ji za takovou považují. Názory ekonomů jsou vzdálenější a) rovnostářům než ostatním, b) těm, kteří mají větší vědecké a environmentální znalosti než těm, kteří mají menší znalosti. Nejsilnější, a samozřejmě opět kladný vztah je se škálou *NEP*.

K vysvětlení zařazení na škále *Nebezpečí* jsem použila proměnné *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Starí*, *Postmaterialista*, *Smíšený*, *Věří*, *Neví*, *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi*, *Polor*, *Autlib*, *NEP*, *Znalosti*, *Ekonom*. Významný vliv z nich mají *Ekonom* (-0,166; 0,000),⁴⁵ *NEP* (0,229; 0,000), *Maturita* (0,109; 0,001), *Postmaterialista* (0,088; 0,006), *Autlib* (-0,119; 0,001), *Polor* (0,083; 0,011). Hodnota R^2 je mimořádně nízká, pouhých 0,088, hodnota adjustovaného R^2 je 0,082. Při kontrole ostatních proměnných, považují nebezpečí pro přírodu, které plyne z různých zdrojů znečištění za závažnější a) postmaterialisté než smíšené a materialisté, b) lidé mající alespoň maturitu než ostatní, c) lidé s vyšší úrovní nového environmentálního vědomí než lidé s nižší úrovní nového environmentálního vědomí, d) lidé, kterým jsou vzdálenější názory ekonomů než lidé, kterým jsou bližší, e) autoritáři než liberálové, f) pravicově orientovaní než levicově orientovaní. Vliv rovnostářů se neprojevil zde ani na dvourozměrné úrovni.

41) První číslo v závorce je standardizovaná odhadnutá hodnota regresního koeficientu, druhé číslo je dosažená hladina významnosti.

42) R^2 je koeficient mnohonásobné determinace, který je mírou dobré shody modelu a dat. Jeho stonásobek se interpretuje jako procento variability v závisle proměnné, které je vysvětleno nezávislými proměnnými. Adjustované R^2 je lepší mírou dobré shody než R^2 , protože bere v úvahu i počet nezávislých proměnných, které v regresi vystupují.

43) Ani na dvourozměrné úrovni není vztah významný.

44) Viz poznámku 41.

45) Viz poznámku 41.

Do lineární regrese se závislou proměnnou *Výmluvy* vstoupily v roli nezávislých proměnné *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Staří*, *Postmaterialista*, *Směšený*, *Věří*, *Neví*, *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi*, *Polor*, *Autlib*, *NEP*, *Znalosti*, *Ekonom*, *Nebezpečí*. Významné hodnoty regresních koeficientů jsou u *Nebezpečí* (-0,173; 0,000),⁴⁶ *Ekonom* (0,309; 0,000), *NEP* (0,143; 0,000), *Maturita* (-0,077; 0,009), *Příroda* (-0,066; 0,034), *Věří* (-0,143; 0,000), *Fatal* (0,086; 0,003), *Staří* (0,066; 0,022). Hodnota koeficientu R^2 je 0,258, hodnota adjustovaného R^2 je 0,252. Při kontrole ostatních proměnných, vznášejí argumenty, které mají ospravedlnit malý zájem o ochranu životního prostředí více a) lidé šedesátiletí a starší než lidé ve věku 18 až 59 let, b) fatalisté než ostatní, c) lidé s nižším vzděláním než ti, co mají alespoň maturitu, d) lidé, kteří si méně připouštějí ohrožení přírody, e) nevěřící nebo ti, co nemají jasno než věřící, f) lidé, kteří považují přírodu jen za důležitou než ti, kteří ji považují za posvátnou či duchovní, g) lidé, kteří jsou výše na škále *Ekonom* než ti, kteří jsou níže, ale i ti, kteří jsou výše na škále *NEP* než ti, kteří jsou níže.

Proměnná *Aktivita* je dichotomická, proto použijeme logistickou regresi. Jako nejlepší se ukázal model s proměnnými *Nebezpečí* (2,7; 0,000),⁴⁷ *Muž* (1,6; 0,012), *Nevěří* (0,5; 0,002), *Znalosti* (1,5; 0,003), *Výmluvy* (0,6; 0,000) a *Autlib* (1,5; 0,008). Hodnota Nagelkerkova R^2 je 0,184.⁴⁸ Šance aktivity⁴⁹ je větší pro muže než pro ženy, je menší pro nevěřící než pro ty, co nevědí nebo věří. Je menší pro autoritáře než pro liberály. Roste se zvětšujícími se obavami o životní prostředí a se zvětšujícími se vědeckými a environmentálními znalostmi. Klesá s tím, jak sílí intenzita výmluv, proč se nedá nic dělat. Na dvourozměrné úrovni bychom našli další vztahy, například aktivní lidé jsou v průměru významně níže na škále *Ekonom* než neaktivní. Lidé, kteří považují přírodu za posvátnou či duchovní, jsou aktivnější než lidé, kteří ji považují jen za důležitou, postmaterialisté jsou aktivnější než materialisté nebo smíšení, lidé šedesátiletí a starší jsou méně aktivní než ostatní, lidé, kteří alespoň občas omezují jízdu autem jsou aktivnější než ti, kteří ji neomezují nikdy, lidé vzdělanější jsou aktivnější než lidé s nižším vzděláním.

Dostáváme se k poslední proměnné, kterou chceme vysvětlit, a tou je *Platit*. Mezi kandidáty na vysvětlující proměnné jsem zahrnula *Muž*, *Maturita*, *Mladí*, *Staří*, *Materialista*, *Věří*, *Neví*, *Příroda*, *Egal*, *Fatal*, *Hier*, *Indi*, *Polor*, *Autlib*, *NEP*, *Znalosti*, *Ekonom*, *Nebezpečí*, *Výmluvy* a *Aktivita*. Významnými prediktory jsou *NEP* (0,177; 0,000), *Maturita* (0,090; 0,004), *Příroda* (0,111; 0,000), *Materialista* (-0,085; 0,006), *Fatal* (-0,115; 0,000), *Aktivita* (0,076; 0,015), *Autlib* (0,155; 0,000), *Polor* (0,067; 0,029), *Výmluvy* (-0,224; 0,000). Hodnota koeficientu R^2 je 0,214, hodnota adjustovaného R^2 je 0,206. Při kontrole ostatních proměnných jsou ochotnější k finančním obětím pro ochranu životního prostředí a) lidé, kteří mají alespoň maturitu než ostatní, b) lidé, kteří považují přírodu za posvátnou či duchovní než ti, kteří ji považují jen za důležitou, c) postmaterialisté a smíšení než materialisté, d) aktivní v ochraně životního prostředí než neaktivní, e) pravicově orientovaní než levicově orientovaní, f) liberálové než autoritáři, g) lidé, u nichž je rozvi-

46) Viz poznámku 41.

47) První číslo v závorce je hodnota $\exp(\beta)$, druhé číslo je dosažená hladina významnosti.

48) Nagelkerkovo R^2 je určitou obdobou koeficientu R^2 z lineární regrese.

49) Šance aktivity je definovaná jako $P(\text{Aktivita} = 1) / P(\text{Aktivita} = 0)$, kde P je symbol pro pravděpodobnost.

nutější nové environmentální myšlení než lidé, u nichž je toto vědomí na nižší úrovni. Méně ochotní jsou fatalisté než ostatní. Ochota klesá s tím, jak sílí intenzita výmluv.⁵⁰

Závěry

Ve všech regresích se setkáváme s nízkou hodnotou koeficientu determinace, zbývá tedy mnoho nevysvětlené variability v hodnotách závisle proměnných. Pohlaví mělo významný efekt pouze při predikci umístění na škále *Ekonom*, když mužům byly názory ekonomů bližší než ženám a dále se ukázalo, že muži jsou aktivnější než ženy ve smyslu členství v ekologických organizacích, podpisování petic, účasti na demonstracích atd. Vzdělání mělo významnou roli při predikci umístění na škále *NEP*, a to v opačném smyslu, než bychom čekali, dále při predikci umístění na škále *Nebezpečí* – ohrožení přírody považují za závažnější lidé vzdělanější, kteří se rovněž méně vymlouvají, že nemá cenu něco dělat pro životní prostředí a jsou ochotnější přinášet i finanční oběti. Věk se prosazuje u škály *Ekonom*, kdy názory, které reprezentuje jsou nejvzdálenější mladým. Staří se více vymlouvají, že nemá cenu něco dělat pro životní prostředí, ale kupodivu jak plyne ze vztahu mezi věkem a tříděním odpadků, jsou to právě šedesátiletí a starší, kteří třídí nejvíce. Mladí ve věku 18-29 let třídí nejméně.⁵¹ Naše výsledky se tedy řadí k těm, které odhalují nejednoznačnost směru působení vzdělání a věku ve vztahu k životnímu prostředí.

Vztah k přírodě významně ovlivňuje proměnné *NEP*, *Ekonom*, *Výmluvy* a *Platit*. Kdo považuje přírodu za posvátnou či duchovní, je přístupnější novému environmentálnímu myšlení a ochotnější k obětem ve prospěch životního prostředí, jsou mu vzdálenější názory, které bagatelizují ohrožení životního prostředí, méně se vymlouvá, že sám nic nezmuže. Tento výsledek je v souladu s očekáváními. Kohák [1998] se domnívá, že věřící člověk je spíše někdo, kdo si cosi myslí, ne cosi prožívá, ne nějak výrazně žije. Z provedených analýz však přece jen vyplynul určitý vztah mezi vztahem k životnímu prostředí a vírou. Kdo věří v Boha nebo v nějakou vyšší moc, je výše na škále *NEP* a níže na škále *Výmluvy* než nevěřící a nerozhodní. Nevěřící jsou i méně aktivní v boji za ochranu životního prostředí než věřící nebo nerozhodní.

Specifické názory kulturních typů se významně projeví v postoji k výročkám charakterizujícím nové environmentální myšlení, k výmluvám a k materiálním obětem, ale analyzovaná data nepotvrdila názor, že environmentální aktivismus je zakořeněn v rovnostářském prostředí, a to ani na dvourozměrné úrovni. Nejčastěji se odlišovali fatalisté. Ve srovnání s ostatními jsou výše na škále *NEP* a *Výmluvy* a níže na škále *Platit*, což myslím dobře koresponduje s jejich životním postojem. Postmaterialistům jsou vzdálenější názory propagující ekonomický růst a zlehčující ohrožení přírody, neboť ho současně i více vnímají. Postmaterialisté jsou také ochotnější platit vyšší ceny, daně a přijmout

⁵⁰) Pokud bychom mezi vysvětlující proměnné zahrnuli i *Omezují* a *Třídím*, definované tak, že *Omezují* = 1, jestliže alespoň někdy omezují jízdu autem a *Omezují* = 0, jestliže nikdy neomezují jízdu autem z důvodu ochrany životního prostředí a *Třídím* = 1, jestliže alespoň občas třídím odpadky a *Třídím* = 0, jestliže je nikdy netřídím, i když mohu, pak vymizí významný efekt proměnné *Aktivita* a uplatní se významný kladný efekt proměnné *Omezují* a *Třídím*. Regrese je ovšem prováděna s menším počtem respondentů, neboť značná část buď nemá auto, nebo nemá možnost odpadky třídít.

⁵¹) Z mladých uvedlo jen 43 %, že alespoň občas třídí, zatímco z šedesátiletých a starších to bylo 71 %.

snížení své životní úrovně v zájmu ochrany životního prostředí. V rámci celého komplexu vysvětlujících proměnných nepatřil vliv postmaterialistického myšlení k nejsilnějším. Politická orientace významně ovlivňovala jen proměnné *Nebezpečí* a *Platit*. Lidé praviceově orientovaní vnímají silněji ohrožení přírody a jsou také ochotnější přinášet oběti než lidé levicově orientovaní.

Škála *Autlib*, na jejímž dolním konci jsou autoritáři a na jejímž horním konci jsou liberálové, významným způsobem vysvětlovala všechny proměnné s výjimkou proměnné *Výmluvy*. Čím má člověk silnější autoritářské sklony, tím výše je na škále *NEP*, *Ekonom* a *Nebezpečí* a tím níže je na škále *Platit*, tím méně je aktivní v boji za ochranu životního prostředí. Čím má člověk silnější liberální sklony, tím níže je na škále *NEP*, *Ekonom* a *Nebezpečí* a tím výše je na škále *Platit* a tím je aktivnější v boji za ochranu životního prostředí. Aktivní obrana životního prostředí je tedy spojena spíše s liberály než s autoritáři, i když paradoxně vnímají různá nebezpečí ohrožující přírodu méně intenzivně než autoritáři. Paradoxů se ostatně v těchto datech objevilo více, zejména kladná korelovanost škál *NEP* a *Ekonom* a jejich působení ve stejném směru na proměnnou *Výmluvy*. Tyto a další pozorované nekonzistence pramení zřejmě z povrchnosti a nepromyšlenosti postojů, z malých znalostí, ze strkání hlavy do písku a z dilemat, která problematika vztahu k přírodě a její ochraně vytváří.

Změny, které nastaly mezi rokem 1993 a 2000, nenasvědčují tomu, že by u nás došlo k významnému posunu v pojmání přírody ve smyslu nového environmentálního paradigmatu. Spíše naopak. Klesl počet lidí, kteří jsou schopni připustit, že příroda má hodnotu sama o sobě, klesl počet lidí, kteří se uvědomují slabiny vědy, klesl i počet lidí, kteří si připouštějí dopady ekonomického růstu na přírodu. Jeden z recenzentů navrhuje vysvětlení této situace, které je podle jeho názoru poměrně široce přijímáno v samotné ekologické komunitě. Citují: „Jedná se o to, že vzestup ekologického uvědomění koncem 80. let měl své specifické důvody, které v letech 90. již nepůsobí. Sloužil tehdy jako jeden z relativně méně riskantních projevů nesouhlasu s režimem. S pádem režimu řada lidí ve svém ekologickém procitání výrazně polevila. Protože navíc od roku 1989 vzniká řada poloprofessionalizovaných environmentálních organizací, mohou mnozí lidé delegovat starost o životní prostředí na ně, věnovat se jiné činnosti a dělat si starosti s úplně jinými problémy.“ Pozitivní je, že více lidí si uvědomuje škodlivé dopady automobilů na životní prostředí a méně lidí nikdy neomezuje jízdu autem z důvodu ochrany životního prostředí, nicméně stále ještě 44 % majitelů aut nikdy neomezuje jízdu autem z důvodu ochrany životního prostředí. Ke zlepšení došlo ve vztahu k třídění odpadků, ale i tady máme ještě velké rezervy.

Ještě skoro 40 % lidí si myslí, že nemá cenu něco dělat pro životní prostředí, když to nedělají všichni. Jenže, jak říká Kohák [1998], ono *všichni* sestává ze samých *já sám*. Pozitivní je, že klesl počet lidí, kteří si myslí, že pro obyčejného člověka je dost těžké dělat mnoho pro životní prostředí, ale je jich stále ještě skoro polovina. Je-li to důvodem k nicnedělání, pak stále platí, že *nikdo nedělá větší chybu než ten, kdo nedělá nic jen proto, že může udělat jen málo* [Kohák 1998]. Pozitivní změna nastala v náhledu na používání zvířat k lékařským pokusům, přesto stále ještě skoro 70 % lidí souhlasí s těmito pokusy a manifestuje tak svou nadřazenost, svůj lidský rasismus. Přitom do vztahu člověka ke zvířatům se promítá vztah člověka k přírodě jako celku. Zastoupení lidí ochotných v zájmu ochrany životního prostředí platit mnohem vyšší ceny, vyšší daně nebo přijmout snížení své životní úrovně je v roce 2000 stejné jako v roce 1993, což se nám ve světle celkového vyznění může jevit jako pozitivní zjištění.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde je členkou výzkumného týmu „Sociální stratifikace“. Okruh jejího zájmu je značně široký a zahrnuje problematiku nerovností, volební chování, hodnoty, vztah k životnímu prostředí, ale i popularizaci statistických metod analýzy dat.

Literatura

- Abramson, P. R. 1997. „Postmaterialism and Environmentalism: A Comment on an Analysis and a Reappraisal.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 21-22.
- Brechin, S. R., W. Kempton 1997. „Beyond Postmaterialist Values: National versus Individual Explanations of Global Environmentalism.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 16-20.
- Caulkins, D. D. 1999. „Is Mary Douglas's Grid/Group Analysis Useful for Cross-Cultural Research?“ *Cross-Cultural Research* 33: 108-128.
- Coughlin, R. M., Ch. Lockhart 1998. „Grid-Group Theory and Political Ideology.“ *Journal of Theoretical Politics* 10(1): 33-58.
- Dalton, R., R. Rohrschneider 1998. „The Greening of Europe.“ Pp. 101-123 in *British and European Social Attitudes, the 15th BSA Report*, ed. by R. Jowell, J. Curtice, A. Park, L. Brook, K. Thomson, and C. Bryson. Aldershot: Ashgate.
- Davidson, D. J., W. R. Freudenburg 1996. „Gender and Environmental Risk Concerns. A Review and Analysis of Available Research.“ *Environment and Behavior* 28(3): 302-339.
- Dietz, T., P. C. Stern, G. A. Guagnano 1998. „Social Structural and Social Psychological Bases of Environmental Concern.“ *Environment and Behavior* 30(4): 450-471.
- Douglas, M., A. Wildavsky 1982. *Risk and Culture: An Essay on the Selection of Technological and Environmental Dangers*. Berkeley: University of California Press.
- Dunlap R. E., A. G. Mertig 1997. „Global Environmental Concern: An Anomaly for Postmaterialism.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 24-29.
- Eckberg, D. L., T. J. Blocker 1996. „Christianity, Environmentalism, and the Theoretical Problem of Fundamentalism.“ *Journal for the Scientific Study of Religion* 35(4): 343-355.
- Ellis, R. J., F. Thompson 1997. „Culture and the Environment in the Pacific Northwest.“ *American Political Science Review* 91(4): 885-897.
- Guth, J. L., J. C. Green, L. A. Kellstedt, C. E. Smidt 1995. „Faith and the Environment: Religious Beliefs and Attitudes on Environmental Policy.“ *American Journal of Political Science* 39(2): 364-382.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Karp, D. G. 1996. „Values and Their Effect on Pro-Environmental Behavior.“ *Environment and Behavior* 28(1): 111-133.
- Keller, J., F. Gál, P. Frič 1996. *Hodnoty pro budoucnost*. Praha: G plus G.
- Kemper, T. D., R. Collins 1990. „Dimensions of Microinteraction.“ *American Journal of Sociology* 96(3): 32-68.
- Kidd, Q., A. Lee 1997. „Postmaterialist Values and the Environment: A Critique and Reappraisal.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 1-15.
- Kohák, E. 1998. *Zelená svatozář*. Praha: SLON.
- Lee, A., Q. Kidd 1997. „More on Postmaterialist Values and the Environment.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 36-43.

- Matějů, P., K. Vlachová 1998. „Role politicky relevantních hodnot ve volebním rozhodování v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 171-193.
- Pachlke, R. 1989. *Environmentalism and the Future of Progressive Politics*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Pierce, J. C. 1997. „The Hidden Layer of Political Culture: A Comment on ‚Postmaterialist Values and the Environment: A Critique and Reappraisal‘.“ *Social Science Quarterly* 78(1): 30-35.
- Rohrschneider, R. 1993. „Environmental Belief Systems in Western Europe.“ *Comparative Political Studies* 26(1): 3-29.
- Řeháková, B. 2001. „Změny hodnot v České republice a Inglehartova hodnotová typologie.“ *Sborník prací fakulty sociálních studií brněnské univerzity Sociální studia* 6: 47-71.
- Samdahl, D. M., R. Robertson 1989. „Social Determinants of Environmental Concern: Specification and Test of the Model.“ *Environment and Behavior* 21(1): 57-81.
- Scherhorn, G. 1993. „Über Konsumentenverhalten und Wertewandel: die Notwendigkeit der Selbstbestimmung.“ In: *Politische Ökologie Special*, September/October.
- Scherhorn, G. 1995. „Pro-und postmaterielle Verhaltungen in der Industriegesellschaft.“ In *Jahrbuch Ökologie 1995*. München: Beck.
- Soukup, P. 2001. „ISSP – Životní prostředí.“ *Sociologické texty/Sociological papers* 01: 6. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Spector, P. E. 1992. „Summated Rating Scale Construction.“ *Sage University Paper Series on Quantitative Applications in the Social Sciences*, series no. 07-082. Newbury Park, CA: Sage.
- White, L. 1967. „The Historical Roots of our Ecological Crisis.“ *Science* 155: 1203-1207.
- Witherspoon, S. 1994. „The Greening of Britain: Romance and Rationality.“ Pp. 107-139 in *British Social Attitudes: the 11th Report*, ed. by R. Jowell, J. Curtice, L. Brook, and D. Ahrendt. Aldershot: Dartmouth Publishing.

Lubomír Mlčoch, Pavel Machonin, Milan Sojka: Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)

Praha, Karolinum 2000. 273 s.

Recenzovaná kniha je společným dílem dvou ekonomů a jednoho sociologa. Lubomír Mlčoch, Milan Sojka a Pavel Machonin se na jejích stránkách nesetkávají poprvé. Spolupracovali spolu již na začátku devadesátých let na výzkumném projektu *Účhodní a střední Evropa 2000* (o českém scénáři tohoto projektu, který byl zpracován týmem pod vedením M. Illnera, informuje *Czech Sociological Review* 1/1994). Alternativní pohled na transformační proces, který autoři nabízejí, není konjunkturnální záležitostí odrážející názorové klima poslední doby, nýbrž je něčím, co se v řadě studií a textů kontinuálně a svébytně utvářelo během celých devadesátých let. Publikace byla pod názvem *Economic and Social Changes in Czech Society after 1989 (An Alternative View)* souběžně vydána v anglické verzi, takže má šanci oslovit odbornou veřejnost i na mezinárodní úrovni.

Kniha je tvořena *Úvodem* (autorem je M. Sojka) a třemi samostatnými studiemi jednotlivých autorů. Společným tématem všech příspěvků je kritika české neoliberální strategie a nástin její transformační alternativy. I když nejde o práci vyloženě interdisciplinární, je nutné ocenit sám fakt, že k sobě zástupci ekonomie a sociologie našli cestu. Metodologické přístupy autorů sice nejsou zcela totožné, vzájemně však jsou kompatibilní a vytvářejí dohromady překvapivě soudržný celek. Autoři zpochybňují přístupy k řešení ekonomických a společenských změn, které byly po roce 1989 formulovány v teorii přechodu, vycházející z neoliberálních a neokonzervativních ekonomických, politologických a sociologických koncepcí. Uvedené teorii vytykají normativní charakter a teleologickou povahu; konstatují, že procesy probíhající v postkomunistických společnostech jsou mnohem složitější, než neoliberální teorie předpokládá. Pro alternativní strategie založené na institucionálních reformách (ať už předpokládají jejich rychlý nebo pozvolný průběh) je rozhodující to, že institucionální změny musí být uskutečněny

před liberalizací trhu, nikoli až po ní (jako v liberální strategii).

Tři části knihy představují tři hypotézy týkající se vnitřních příčin ekonomických, sociálních a politických potíží, které v polovině devadesátých let zkomplikovaly transformační procesy. První příčina je spatřována v přílišném důrazu na rychlost privatizačních procesů na úkor cílevědomé transformace institucí, tvorby dobře fungujícího právního rámce a potřebného důrazu na morální aspekty, druhá v přetrvávajícím zaostávání za civilizačními a kulturními standardy typickými pro rozvinuté evropské země, třetí v nedostatku motivací k ekonomickým a pracovním aktivitám na všech úrovních kvalifikačních struktur.

Ekonom Lubomír Mlčoch, autor studie *Restrukturalizace vlastnických vztahů: institucionální pohled*, na sebe upozornil v devadesátých letech několika pracemi: z nich je možné připomenout zejména učebnici *Institucionální ekonomie* (1996) a knihu *Zastřená vize ekonomické transformace* (1997). Praktické výsledky, které přinesl pokus o masovou a rychlou privatizaci, jsou podle Mlčocha svědectvím o tom, že prosazovaná ekonomická strategie propadla, a to kvůli podcenění role institucí. Autor zdůrazňuje, že česká společnost učinila v průběhu posledních dvou tří generací množství zvrátů ve struktuře vlastnických vztahů a tato „děsivá vrtkavost“ všech institucí, především však instituce soukromého vlastnictví, je jedním z podstatných faktorů. Otázku obnovy soukromého vlastnictví proto nebylo možné adekvátně odpovědět, nevzal-li se ohled právě na tento předchozí vývoj, zejména pak na způsob fungování ekonomiky v období reálného socialismu.

Proti krátké cestě privatizace staví L. Mlčoch jako alternativu cestu dlouhou, oproti snahám o realizaci „velkých skoků“ zdůrazňuje význam historického času, evoluce institucí, závislost na minulém vývoji (*path dependency*). Říká, že „pokuty za překročení přiměřené rychlosti se platí nejen na silnicích, ale také v průběhu ekonomické transformace“ (s. 56). Základem dobře fungující ekonomiky je podle institucionální ekonomie *private ordering* (spontánně zdola vznikající tržní řád), jehož vývoj lze těžko uspišit nějakými dramatickými skoky.

Jedním ze stěžejních argumentů Mlčocha vy kritiky ekonomické reformy je poukaz na skutečnost, že se stát sice formálně stáhl z české ekonomické scény, přesto je až dosud jeho role mnohem větší, než by se mohlo zdát a hranice mezi veřejným a soukromým je nejasná a neztělná. Kapitalismus, který se u nás vyvinul, je jakýmsi druhem státního či smíšeného kapitalismu, jenž si ponechává mnohé ne-funkční prvky reálného socialismu. Stát zůstává strategickým vlastníkem největších finančních institucí v zemi, které založily nejvýznamnější privatizační fondy. „Kvazisoukromé, přesto však státem ovládané banky si ponechávají své hierarchické struktury a funkce z reálného socialismu, nadále plánují, redistribuují finanční prostředky, paternalisticky ochraňují a zachraňují ‚své‘ podniky, a to především za pomoci úvěrového a úrokového zvýhodňování a odpisu dluhů“ (s. 65).

To vede ve svých důsledcích nejen k pasivní bilanci zahraničního obchodu, ale také k odkládání restrukturalizace a po řadu let i k nezvykle nízké míře nezaměstnanosti. Náklady a ztráty „privatizačních her“ jsou většinou kryty zisky zprivatizovaných podniků. Prostředky, které banky nemohou získat dalším zvyšováním úrokových měr prosperujícím společností, jsou pokryty ze státního rozpočtu, tj. daňovými poplatníky – nadále tedy pokračuje socializace neúspěchů hospodaření. K dalším negativním jevům patří kolaps finanční disciplíny, který vede k obrovskému nárůstu dluhů mezi společnostmi a k přetížení obchodních soudů.

Všechny tyto jevy jsou podle Mlčocha důvodem k tomu, aby „podivná strnulost současné české ekonomiky“ byla nahrazena „otevřenou a jasnou privatizační politikou“. Jádrem alternativního projektu, který předkládá, spočívá v návratu k delšímu a postupnému řešení, které vyžaduje znovupřijetí určitých institucionálních prvků z minula, mezi něž patří relativně významné a nenahraditelné postavení státu a instituce korporativismu. Měl by být „zahájen proces, ve kterém by byly odhaleny struktury rekombinovaného vlastnictví a následně uplatněny dvě proti sobě stojící strategie: zaprvé skutečná privatizace všude tam, kde je to možné, a za druhé obnovení státní kontroly nad podniky tam, kde opětovně zestátnění špatně

zprivatizovaných společností představuje menší zlo než masová regionální nezaměstnanost a ztráta pohledávek vůči státu.“ (s. 72)

Studie Pavla Machonina *Teorie modernizace a česká zkušenost* rozvíjí a precizuje myšlenky známé z jeho předchozích publikací, zejména z knihy *Sociální transformace a modernizace* (1997). Autor se hlásí k teoriím neomodernismu a reflexivní modernizace, své argumenty prokládá četnými odkazy na takové autory, jakými jsou A. Giddens, U. Beck, S. Lash, W. Zapf, E. A. Tiryakian, P. Sztompka aj. Už z dřívějších Machoninových prací je znám jeho metodologický přístup, v němž pojem modernizace hraje roli ideálně typologické konstrukce weberovského charakteru, která umožňuje analyticky oddělit modernizační změny od jiných, tj. protikladných (kontramodernizačních), nebo neutrálních (stagnujících modernizace) aspektů reálných společenských procesů. Za rozhodující kritérium progresu, regrese nebo stagnace modernizace chápáné jako komplexní proces považuje autor pojem kvality života širokých vrstev populace.

Z uvedených teoreticko-metodologických východisek přistupuje Machonin ke zkoumání vývoje české společnosti, a to nejprve v hlubším obecném historickém pohledu (který sahá až do roku 1918), a posléze v detailnějším záběru orientovaném na změny posledních deseti let, jak se odrážely v pestré škále indikátorů, ať již se jedná o ekologii, demografii, hrubý domácí produkt, produktivitu práce a reálné mzdy, ekonomickou aktivitu, sektorovou a odvětvovou strukturu, výstavbu bytů, kriminalitu, telekomunikace, computerizaci, či výzkum, vědu a vzdělávání.

Vyhodnocením všech použitých ukazatelů autor dospívá k závěru, že způsob, jakým byly po roce 1989 realizovány v České republice institucionální a sociální změny, nebyl z hlediska svých modernizačních efektů příliš úspěšný. Většina z analyzovaných indikátorů „dováděje jistý modernizační pokrok v historickém srovnání, současně však upozorňuje, že se pozice českých zemí mezi středně vyspělými zeměmi příliš nezměnila, a když tak v posledních letech v důsledku ekonomických obtíží spíše k horšímu. Česká republika stále zaostává za moderně vyspělými společnostmi. V posledních třech až čtyřech letech se její pozice

relativně zhoršila i v porovnání se Slovinskem, Maďarskem a Polskem. V řadě základních ekonomicko-civilizačních charakteristik stále ještě není porovnatelný posun od (extenzivně) industriální společnosti k postindustrialismu.“ (s. 207)

Mocenská elita, pod jejímž vedením u nás probíhaly po roce 1989 institucionální změny, byla, jak Machonin konstatuje, přesvědčena, že demokratizace, privatizace a jiné protřžní reformy způsobí pozitivní změny ve společnosti samy o sobě, automaticky. Přehlédla přitom význam a důležitost komplexní modernizace celého způsobu života. Uplatněná transformační strategie vedla pouze k dílčí modernizaci, nebyla však schopna nastartovat proces dohánění, který by zmenšil propast mezi českými zeměmi a západními rozvinutými zeměmi. Za rozhodující autor v této souvislosti považuje, aby teoretický koncept modernizace aplikovaný na proces transformace České republiky měl „značně komplexní charakter“, neboť „aplikace jiného typu přístupu může vést pouze k částečným a jednostranným pokusům o modernizaci, zejména pak k dysfunkčním dopadům historicky neodpovídajících snah o zavádění přeměn typických pro nižší fáze modernizace, k používání barbarských prostředků k zavádění částečných, zdánlivě modernizačních kroků jakož i ke zneužívání modernizačních kroků k dosa-hování barbarských cílů.“ (s. 202)

Třetí z autorů, Milan Sojka, se ve své studii *Deset let transformace po česku: transformace, nerovnost a integrace* pokouší analyzovat hlavní faktory, které vedly ke špatným výsledkům české neoliberální transformační strategie. Autor, který se hlásí k metodě kritického realismu v postkeynesiánské interpretaci, říká, že Československo, a především české země měly ve srovnání s ostatními ekonomikami sovětského typu v roce 1989 relativně výhodnou startovní pozici, a to díky makroekonomické stabilitě, nízkému zahraničnímu zadlužení, přijatelné životní úrovni a dlouhé tradici průmyslového kapitalistického rozvoje před druhou světovou válkou. Ne náhodou proto po listopadu 1989 převažovalo očekávání rychlé a úspěšné transformace jak doma, tak i v zahraničí. Až do období let 1995-1996 se mohlo zdát, že v řadě ohledů se tato očekávání již naplnila a že zbývající problémy budou

řešitelné na základě přijaté transformační strategie. „Od roku 1997 je však již zcela zřejmé, že česká transformační strategie vede do slepé uličky a že musí být zásadně korigována.“ (s. 221)

Sojka ve své práci formuluje hypotézu, podle níž je neúspěch české transformační strategie výsledkem zvláštní kombinace tří činitelů (s. 222): (1) Neadekvátního teoretického rámce, který byl přijat za základ české transformační strategie a jenž vytvořil ideologicky podmíněnou averzi k aktivní úloze státu v ekonomice a k jakémukoli typu aktivní industriální a strukturální politiky. (2) Neadekvátních českých inovací (metoda kupónové privatizace), které spolu s nevyhovujícím legislativním rámcem daly vzniknout prostředí, které je vhodné „pro spekulativní a kořistnické chování spojené s rozsáhlým přerozdělováním aktiv“. (3) Neadekvátního právního a institucionálního rámce, který se pojí s velmi nedokonalým vynucováním práva.

Autor ukazuje, jak se česká neoliberální transformační strategie negativně odráží v restrukturalizaci bývalých velkých podniků, ve struktuře českého vývozu a ve vývoji rozdělování výsledků (z hlediska meritokratického ideálu). Upozorňuje na nedostatečné vytváření odpovídajících motivačních struktur (česká transformace opomenula problém cílevědomého budování institucí, jež by vytvářely motivace k produktivnímu chování – práci, podnikání, investování). Konstatuje, že „po deseti letech cílevědomého budování kapitalismu v českých zemích jsme dospěli k velmi podivnému typu kapitalistické společnosti, v níž práva soukromého vlastnictví nejsou v některých významných ohledech zaručena.“ Částečně díky neadekvátním zákonům a absenci právní úpravy v některých oblastech, částečně také z důvodu nedostatečného vynucování zákonů (s. 229). Podobně jako Machonin, dospívá i Sojka k závěru, že cestu ze slepé uličky by měla představovat „komplexní modernizační transformační strategie“, orientovaná na vyšší úrovni technického rozvoje a na reintegraci české ekonomiky do ekonomiky světové (s. 270).

Kniha, kterou společně L. Mlčoch, P. Machonin a M. Sojka publikovali, jasně dokládá, že spolupráce sociologů a ekonomů je podnětná, přínosná a žádoucí. Ačkoliv se autoři hlásí

k odlišným východiskům (institucionální ekonomie, reflexivní modernizace, kritický realismus v postkeynesovské interpretaci). přesto lze jejich názory převést na určitého společného jmenovatele, za kterého lze podle mého soudu považovat nejen výraz „alternativa“, ale i pojem „kritická teorie“. Domnívám se, že knihu *Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989* (zejména její sociologickou část) lze číst mj. i jako „českou variantu“ kritické teorie. Jediné, co lze považovat z konceptního hlediska za diskusní, je otázka, proč byl Machoninův sociologický příspěvek zařa-

zen (nepříliš organicky) mezi dvě ekonomické studie; domnívám se, že právě jeho práce by uzavírala publikaci lépe než text Sojkův. Se závěry, které jsou v knize obsaženy, nebudou zcela pochopitelně někteří čtenáři souhlasit (stoupenci neoliberálních a neokonzervativních názorů zcela jistě ne), ale ať tak či onak, je určitě dobré, že kniha byla vydána v české i anglické verzi. Alternativní představy, které přináší, by rozhodně neměly zapadnout a zůstat bez odezvy.

Jiří Šubrt

András Bozóki (ed.): Intellectuals and Politics in Central Europe

Budapest, Central European University Press 1999, 292 s.

Transformace postsocialistických společností v mnohém ohledu pozměnila aktuální agendu sociologického zkoumání, neboť její průběh poukázal na význam sociálních aktérů, jimž byla před rokem 1989 věnována pozornost spíše marginální. To platí především pro problém elit jako hybných sil sociálních a systémových změn, a v tomto rámci také pro postavení intelektuálů coby jedné z podstatných elitních složek. Význam intelektuálů jako „hodnototvorné“ složky elity je v kontextu postsocialistické transformace zajisté podtržen i jejich specifickým postavením v reálně socialistických společnostech a jejich postsocialistických tradicích, kde, jak kdysi formuloval Karel Kosík, kultura nahrazovala opoziční politiku.

Bozókioho sborník, věnovaný politické roli intelektuálů v průběhu posledních dekád reálného socialismu a po nich, se tak zabývá nejen podstatným sociologickým problémem, nýbrž i tématem, které je předmětem veřejného diskursu v pojednávaných zemích. Příspěvky sborníku osvětlují tuto roli často komparativně v jednotlivých zemích „postsocialistického tábora“ – jmenovitě v Polsku a ve východním Německu (Flam), v České a Slovenské republice (Tucker, Šnajdr), Maďarsku (Bozóki, Lomax, Körösenyi), Rumunsku (Culic, Mungiu-Pippidi), Srbsku (Dimitrijevič) a Slovinsku (Bernik). Hned ve svém úvodu poukazuje Bo-

zóki na shora zmíněnou specifickou pozici intelektuálů/intelligence v zemích východní Evropy, jejíž definice se nutně odlišuje od pojetí „vzdělaných vrstev“ v rámci vývoje společností západních. V podmínkách zpožděné modernizace většiny východoevropských zemí byla „intelligence“ jako vrstva sekularizovaných vzdělanců vědomým kolektivním činitelem vymaňování se ze struktur tradiční společnosti, nahrazujícím tak politickou funkci chybějících nebo pomalu se teprve vyvíjejících vrstev občanských.

Už tato potřeba terminologické specifikace historickým kontextem poukazuje k prvnímu problému, postupujícímu skoro všemi příspěvky sborníku – a sice k otázce, kdo to vlastně „intelektuálové“ jsou a jak se odlišují od ostatních sekcí elit. Zde sborník zrcadlí problematickou rozmanitost definic intelektuála v sociálních vědách: Některé příspěvky používají pojem „intelektuálové“ a „intelligence“ coby synonyma, některé rozlišují mezi „inteligencí“ jako vrstvou akademických vzdělanců a „intelektuály“ coby elitou, produkující „kritické světonázory“, další pak diferencují mezi funkcemi a ideotvornými intelektuálními elitami. Celkem možno říci, že skupina obyvatelstva, na kterou sborník cílí, ve většině příspěvků explicitě nebo implicitě odpovídá Lipsetově definici intelektuálů jako té části elity, která formuluje a prosazuje světonázorové hodnoty a modely, na nichž je kriticky poměřována současnost.

Ačkoliv jednotlivé příspěvky osvětlují působení takto definovaných intelektuálů v různých národních a historických kontextech a

poskytují tak čtenáři množství detailních informací, odpovídá sborník jako celek v principu na tři zásadní otázky:

- 1) Jakou roli a pozici zaujímal intelektuálové před rokem 1989 a po něm?
- 2) Proč se vliv intelektuálů v politice v průběhu transformace snížil?
- 3) Znamená snižování intelektuály obsazených pozic v politice problém pro rozvíjející se demokracii, potřebuje demokracie intelektuály a jaký je postoj intelektuálů k demokracii jako praxi?

V prvních dvou otázkách se diagnózy většiny příspěvků shodují. Intelektuálové jsou jednoznačně rozeznáni jako předvoj kritiky a hybná síla eroze reálně-socialistických režimů, i když není přehlížena jistá ambivalence jejich negativní a zároveň pozitivní privilegovanosti v těchto systémech (Culic, Bernik, Körösényi). Na jedné straně společensky privilegování vzděláním a (bývalou) příslušností k prestižním institucím, na straně druhé deprivování restrikcemi systému, jsou intelektuálové mluvčími opozice, jejichž kritické slovo se v podmínkách názorové monokultury stávalo politickým činem. Tak se jaksi automaticky stali společenskou skupinou, již se po změně režimu otevřel přístup k politické moci, na jejichž praktických úskalích však dříve či později troskotají. Jak ukazují příspěvky analyzující situaci ve jmenovaných zemích, je tento vývoj možno generalizovat. Jeho příčiny, uváděné ve sborníku, je možno zhruba rozdělit do dvou kategorií: Zprv se jedná o následek konfliktu hodnotového diskursu intelektuálů s pragmatickým diskursem moci a jeho technikou, vyžadující kompetenci funkčních elit. Tento konflikt se projevuje střetem koncepcí „nepolitické politiky“ kulatých stolů s koncepcí konkurenční demokracie stran (Tucker, Bernik, Flam). Druhá kategorie vysvětlení zdůrazňuje nesrovnatelnosti mezi elitní sebedefinicí intelektuálů a principiálně „masovým“ charakterem demokracie. Z tohoto konfliktu plyne nedůvěra intelektuálů k trhu a politickému egalitarismu hlasů na straně jedné (Körösényi, Lomax), jakož i ztráta jejich prestiže následkem tržního rozdělování sociálních pozic ve volné konkurenci kompetencí a zpeněžitelných výkonů na straně druhé (Kempny).

Ačkoliv se tedy autoři sborníku shodují na tom, že proces demokratické transformace zprvu intelektuálům přístup k moci otevřel, aby je z nich později z velké míry vytlačil, jejich mínění o tom, zda je tento vývoj třeba hodnotit pro rozvoj demokracie pozitivně i negativně, se rozchází. Většina příspěvků, zabývajících se otázkou, potřebuje-li demokracie intelektuály, popř. mají-li intelektuálové k demokratické praxi pozitivní vztah, dochází k názoru, že intelektuálské elitářství je demokracii neprospěšné a že se demokracie bez něj tudíž dobře obejde (Lomax, Kempny, Körösényi). Proti tomu stojí hlasy (Tucker) zdůrazňující na příkladě Masarykem korigovaného Havla nutnost hodnotové orientace demokracie intelektuální elitou. Zprvu uvedené většinové votum, vyslovené zde sociology a politology na jedné straně nepřekvapuje. Fakt, že intelektuálové jsou zde identifikováni jako část elity, která za reálného socialismu byla, a v postsocialistickém kapitalismu opět je považována za kritiky či odpůrce systému, odpovídá zhruba definici intelektuála coby experta, o jehož expertízu společnost nestojí, podanou s patřičnou dávkou středoevropského sarkasmu už Bergerem a Luckmanem. Na druhé straně je ovšem takové votum samo i sociologickým datem o politické kultuře postsocialistického diskursu a o roli sociálně vědecké expertízy v něm. Je-li intelektuál v demokracii nepotřebný, ba nebezpečný, jak nám je řečeno, co pak s ním? Přeskolit? Poslat do výroby? Internovat? Tak daleko zajisté příspěvky ve svých intencích nejdou. Překvapivé je ovšem, že ve sborníku nenacházíme žádný pokus, který by ze zjištění zobecnitelné režimové nekompatibility části intelektuálů vyvodil důsledky pro sociologický přístup k problému. Jednu z možností takového přístupu nabízí již Durkheim ve svých *Pravidlech sociologické metody*, když rozlišuje mezi každodenními a sociologickými soudy. Durkheim tento rozdíl ilustruje na příkladě deviantního jednání. Toto je přítomno v každé společnosti a je zde na každodenní úrovni odmítáno. Sociolog ale vidí, že se jedná o fenomén univerzální, tedy i normální, a tudíž i funkční. Soudí tedy, že je třeba pátrat po jeho roli ve fungování společenského mechanismu jako takového. Teprve pak je možno odpovědět na otázku, zda a v jaké míře je daný fenomén ve společnosti

potřebný, či nikoliv. Nereflektované přejímání svetonázorových modelů ať už socialistické, nebo liberální provenience je ovšem takovému zkoumání na překážku. Povědomí o tom pak odděluje vědce od intelektuála. Prvním krokem k diferencovanějšímu pohledu na roli intelektuálů v politickém kontextu je kupř. přihlédnutí k tomu, jaké hodnoty tato část elity a její sekce transportují. Jak důležitý takový pohled pro rozhodování o „užitečnosti“ či „neužitečnosti“ intelektuálů pro rozvoj demokracie je, ukazují názorně studie sborníku o nacionalistické opozici v Srbsku (Dimitrijevič) nebo o „kulturním boji“ mezi populisty a urbanisty v Maďarsku (Bozóki). A že ani ekonomové coby neideologičtí konstruktéři transformace nejsou prosti intelektuálských ambicí, ukazuje studie Böröczova.

Facit: Sborník obsahuje na jedné straně zdařilou srovnávací analýzu role intelektuál-

ních elit v procesu transformace a poskytuje řadu zajímavých detailů o situaci v jednotlivých zemích. Tato zdařilost je převážně dána překvapivou shodou výsledků jednotlivých studií, zvláště co se týče „vzestupu a pádu“ intelektuálů v transformačním procesu a jeho příčin. Na straně druhé jsou texty obsažené ve sborníku samozřejmě částí intelektuálního politického diskursu v postsocialistických zemích, což se projevuje v diskusi o potřebnosti či nepotřebnosti intelektuálů v demokracii. Paradoxní postoj, který zde nutí kritiky intelektuálů zaujímat intelektuálsky hodnototvorné pozice, stírá nutně hranici mezi sociologickou analýzou a občanskou angažovaností. Oba aspekty činí sborník zajímavým čtením – ať už jako zdroj informací nebo jako *fait social*.

Ilja Šrubař

Středoevropská konference Světové organizace pro výzkum veřejného mínění WAPOR, Varšava, 8.-11. 11. 2001

Mezinárodní středoevropská regionální konference Světové organizace pro výzkum veřejného mínění WAPOR ve Varšavě byla věnována tématu: „Public Opinion Research in a Period of Democracy Building“ (Výzkum veřejného mínění v období budování demokracie). Na konferenci zaznělo celkem 24 referátů k několika skupinám témat.

Úvodní blok koncepčně zaměřených referátů otevřel Brian Gosschalk z Velké Británie, předseda WAPORu, příspěvkem „The Role of Survey Research in a Democratic Society“ (Úloha výzkumu typu Survey v demokratické společnosti). Antoni Sulek z Polska, Vladas Gaidys z Litvy a Aare Kasemets z Estonska zdůraznili ve svých referátech nejdůležitější faktory, činitele, funkce a aktéry utváření veřejného mínění ve společnostech „nových demokracií“.

Značná většina referátů se soustředila na vývoj výzkumu veřejného mínění v jednotlivých zemích střední a východní Evropy a na přehled výsledků práce národních agentur pro výzkum veřejného mínění účastníků z jednotlivých zemí střední a východní Evropy. Mezi nimi měl nejzajímavější příspěvek (podle mého názoru) Andrei Vardamacki, sociolog provádějící již osmý rok kvalitní reprezentativní výzkumy veřejného mínění v Bělorusku v podmínkách, které jsou zcela nesrovnatelné se všemi ostatními zúčastněnými zeměmi. Chorvatsko (Ivan Siber a Nenad Zakosek), několikrát Ukrajina (Iryna Bekeshkina, Valery Khmelko, Evgeny Kopatko, Natalia Pohorila), dvakrát Polsko (Krzysztof Zagórski, Michał Wenzel), Slovensko (Olga Gyárfasowa), Rumunsko (Mircea Kivu), Bulharsko (Emilia Chengelova) a Maďarsko (Matild Sagi) byly představeny ve svém vývoji v devadesátých letech. Další část příspěvků byla věnována konkrétním výsledkům výzkumů veřejného mínění, a to jak národním, tak i mezinárodním. V mezinárodním srovnání vynikl projekt polsko-maďarsko-české komparace z polské strany vedený organizátorem konference Krzysztofem Zagórskim, jehož se účastní také české

CVVM. Některé výsledky z něj přednesla Eliška Rendlová. Z témat národních výsledků stojí za zmínku bezpochyby zajímavá interpretace změn složení politické scény a posledních volebních výsledků v Bulharsku, kterou podala Miroslava Yanova.

Kathy Frankovic z USA a Katarzyna Staszynska z Polska představily referáty zabývající se historickým vývojem výzkumu veřejného mínění v kontextu vývoje americké demokracie v prvním a v souvislosti s vývojem výzkumu trhu v druhém případě.

Pátou skupinou referátů byly příspěvky zajímavé zejména z metodologického hlediska. Do této skupiny náležel referát Roberta Tardose z Maďarska o klesající voličské účasti v Maďarsku a příspěvek Mariny Krasilnikové o projektu, který se zabýval vytvořením systému ukazatelů z dat z výzkumů veřejného mínění zachycujících vývoj sociálního vnímání situace v Rusku a využíváním dvou indexů v časových řadách. Pozornost vzbudil referát Jana Herzmann, který se zabýval třemi zdroji ohrožení výzkumu veřejného mínění – politiky, masovými médii a internetem. Společný referát Hynka Jeřábka a Evy Veisové věnovaný mezinárodnímu internetovému výzkumu komunikačního chování a bezprostředních reakcí lidí 11. září po útocích v USA řešil problém, jak interpretovat výsledky mezinárodního internetového výzkumu.

Po zkušenostech z Varšavy lze vřele doporučit kolegům z České republiky usilovat o členství ve Světové organizaci pro výzkum veřejného mínění WAPOR. Právě k tomu na konferenci vyzval všechny přítomné prezident WAPORu Brian Gosschalk, který poděkoval polským organizátorům (Krzysztofu Zagórskému, Michału Wenzelovi a Andrzejowi Mokrzyszewskému) za vynikající práci a vyzdvihl vysokou profesionální úroveň výzkumů prováděných ve střední a východní Evropě, jejichž výsledky byly představeny na této konferenci. Dík patří také ústavu pro výzkum veřejného mínění CBOS ve Varšavě a nadacím Friedrich Ebert Stiftung, Open Society Fund a Fundacja Batorego, bez jejichž materiální a organizační podpory by byla účast tolika výzkumníků ze střední a východní Evropy na finančně nákladné akci prakticky vyloučena. Frits Spangenberg z Holandska upozornil přítomné na mezinárod-

ní časopis *International Journal for Public Opinion Research* vydávaný WAPORem v anglickém jazyce. Obsahuje vědecky orientované články z oblasti výzkumu veřejného mínění, recenze a anotace knížek z příbuzných oblastí i zprávy. *Newsletter* vydávaný WAPORem v tištěné i v elektronické podobě je rychlejším zdrojem novinek a obsahuje aktuální

zprávy i informace o připravovaných i právě skončených konferencích. Najdete jej na webových stránkách WAPORu spolu s informacemi o členství v této užitečné mezinárodní organizaci:

www.wapor.org nebo www.unl.edu/WAPOR/

Hynek Jeřábek

11. září – mezinárodní komunikační on-line výzkum

Rozsáhlý mezinárodní internetový výzkum, který již během prvních dvou týdnů shromáždil data od dvou a půl tisíc respondentů z celého světa, vznikl spontánně 11. září 2001 v rámci pobytu Hynka Jeřábka na Universität Konstanz. Zrodil se unikátní záměr zachytit prostřednictvím internetu *bezprostřední* komunikační chování a *okamžitou* reflexi této mimořádné události globálního významu v postojích a chování lidí na celém světě. Tento *Just in time research* je zaměřen na následující výzkumné okruhy:

- Zdroje informací
- Spontánní reakce
- Komunikace s okolím
- Média a komunikace

Události 11. 9. 2001 byly výjimečné, protože se významně, bezprostředně a okamžitě dotkly všech lidí na celém světě a všichni je také mohli sledovat v přímém přenosu. Z toho důvodu byl výzkumnický záměr od začátku projektován jako otevřený *on-line* výzkum, který se neomezuje na určitou populaci na daném teritoriu. *Jako médium dotazování byl zvolen internet, protože jako jediný umožňuje rychlý sběr dat ve skutečně velkém měřítku a zároveň dovoluje okamžité, průběžné a flexibilní zpracování dat. Také nastoluje zcela nové metodologické otázky týkající se jak způsobu dotazování, tak i možností zobecňování výsledků.*

Výzkum byl díky bleskové spolupráci s firmou Network Media Services spuštěn 13. 9. 2001 ve třech jazykových verzích (anglické, německé a české) na internetových adresách: www.nms.cz/usa/en, www.nms.cz/usa/cz a www.nms.cz/usa/de

Výzkumný tým tvořili: Eva Veisová – Network Media Services, Praha a FSV UK, Praha; Kamil Kunc, Petra Pavlišťáková – Network Media Services, Praha; Connie de Boer, Renae Reis, Fred C. Turner, Robert Chung – WAPOR; Thomas Petersen – Institut für Demoskopie, Allensbach; Mathias Maucher – ZUMA, Mannheim; Petra Gumplová, Barbora Stašková, Magda Juránková, Mirek Kříž, Petra Hejnová, Petra Rakušanová, Jana Leontiyeva – FSV UK, Praha; Přemysl Čech – MEDIAN, Praha; Jan Flemr – ČTK; John Sherpereel – Wisconsin, USA; Miloš Rataj – ČR.

Dotazník s 41 otázkami vyplňovali respondenti sami na internetu a vyplněný jej odesílali na uvedené internetové stránky. Data byla shromažďována na serveru pod příslušnou adresou.

- První výsledky byly počítány z dat sebraných do 18. 9. 2001 (přesně týden po události);
- Tyto výsledky byly prezentovány 21. 9. 2001 na mezinárodní konferenci Světové organizace pro výzkum veřejného mínění WAPOR v Římě na zasedání kulatého stolu, který byl uspořádán speciálně k této události;
- Sběr dat byl zastaven 9. 10. 2001, den po oznámení náletů na teroristické základny v Afganistanu. Do tohoto data bylo shromážděno 2 628 vyplněných a odeslaných dotazníků, z nichž 2 578 je platných;
- Tisková konference a prezentace prvních výsledků v ČR proběhla 30. 10. 2001;
- Dokumentace na internetových stránkách www.sociologie.cz/msv probíhá průběžně;
- Prezentace referátu H. Jeřábek a E. Veisová: *11th September international communication on-line research* na konferenci WAPOR ve Varšavě 10. 11. 2001.

Datový soubor sestává z 2 578 úplně vyplněných dotazníků. Z odpovídajících bylo 2 088

Čechů a 490 cizinců z celého světa. Odpovědělo 88 Slováků, 144 Němců, 104 obyvatel jiných evropských zemí, 81 občanů USA, Kanady, Velké Británie a Austrálie a 73 osob z Latinské Ameriky, Asie a Středního Východu. Odpovědělo 1 463 mužů (59 %), a 1 011 žen (41 %) a 104 osob neuvedlo své pohlaví. Složení podle pohlaví je vyrovnané ve všech jazykových a národnostních skupinách.

Složení dotazovaných odpovídá jiným internetovým výzkumům *odpovídajících dobrovolníků*. Odpověděli nám především mladší lidé (74 % ve věku od 20 do 39 let), vesměs s vysokoškolským, případně středoškolským vzděláním (79 % z nich navštěvovalo školu více než 12 let). Téměř všichni využívají počítač pro komunikaci (95 %).

Cílem výzkumu je především *zachytit univerzální*, v mnoha kulturních a jazykových prostředích se opakující názory, postoje a modely komunikačního chování. Druhým modelem výpovědi o výzkumných datech je *srovnání významných rozdílů* mezi kulturně a společensky definovanými částmi souboru zkoumaných osob. Tomu je přizpůsobena analýza i interpretace dat.

Zkoumáme aktivní, zaujatou část populace zajímající se o dění, účastníci se veřejného života, vyjadřující názory. Na základě univerzálního opakování v mnoha podpopulacích, *na podkladě teoretického zdůvodnění* anebo na základě srovnání významných rozdílů mezi kulturně a civilizačně odlišnými částmi zkoumané populace provádíme výpověď o společnosti, jejích pravděpodobných názorech, postojích a modelech komunikačního chování.

Velké množství odpovědí přišlo hned v prvním období několika málo dnů. Druhý den bylo již shromážděno 850 platných vyplněných dotazníků, 19. září, týden po události, byly zodpovězeny čtyři pětiny celkového počtu dotazníků (2 058) a 25. září, tedy dva týdny po událostech, byl sběr dat fakticky ukončen (2 492 platných dotazníků).

Jedním z nejvýznamnějších zjištění celého výzkumu je *potvrzení významu osobní mezilidské komunikace pro internetovou populaci, a pokud to platí pro ni, platí to s vysokou pravděpodobností také pro ostatní obyvatele* zkoumaných zemí. Tento závěr je možno opřít o data výzkumu a o předpoklad, že právě lidé

odpovídající na otázky dotazníku si cení elektronické komunikace daleko více než všichni ostatní. A přesto právě oni v několika směrech potvrdili význam interpersonální komunikace v takové vypjaté situaci, jakou byl teroristický útok na Světové obchodní centrum v New Yorku i na další cíle ve Spojených státech.

Nejčastěji se internetová populace dozvěděla o událostech 11. září z televize. Ve srovnání s dalšími výzkumy české populace (MEDIAN 12. 9. 2001 – telefonické dotazování 350 osob – kvótní výběr) i s výzkumy zahraničními je pro sledovanou internetovou populaci procento lidí, kteří se o události poprvé dozvěděli z televize, významně nižší než srovnatelné údaje pro českou nebo například pro americkou populaci.

Nejdůležitějším a nejvíce překvapujícím zjištěním pro nás bezpochyby bylo, že *na druhém místě se jako zdroj prvotní informace o událostech 11. září ukázala osobní mezilidská komunikace, osobní kontakt, interpersonální komunikace*. To vše v době telefonů, mobilů, internetu, televize a vůbec za vlády elektronických médií. Celých 20 % „internetové“ populace, tedy lidí, kteří využívají počítač pro komunikaci, se dozvědělo o útocích od někoho blízkého osobním kontaktem. Teprve na třetím místě byl telefonický hovor (17 %), na čtvrtém rozhlasové vysílání (16 %), na pátém internet (12 %) a na šestém elektronická pošta – e-mail (3 %).

99 % naší internetové populace diskutovalo o událostech v USA s přáteli nebo s příbuznými. Naše hlavní hypotéza se potvrdila. *Události 11. září se staly významným podnětem k rozhovorům pro všechny lidi na celém světě.*

Jak dlouho lidé o této události diskutovali? Většina z nich po celý zbytek dne – 66 %. Pro Čechy a Slováky i pro ostatní Evropany to znamenalo dobu několika hodin. Pro Američany ještě o hodně více. 90 % všech odpovídajících vedlo rozhovory se svými blízkými nebo s přáteli nejméně hodinu. Interpersonální komunikace – rozhovory o této světové události – byly tedy bezesporu jednou z hlavních činností toho dne, odpoledne a večera v mnoha rodinách na celém světě. A to, co jsme zjistili pro zvláštní, internetovou populaci, především proto, že se výsledky opakovaly pro všechny podsoubory, do značné míry platilo i pro ostat-

ní obyvatelé zemí, jejichž obyvatelé nám odpovíděli. Jedním z možných vysvětlení významu interpersonální komunikace je charakter samotné události. Ta byla tak mimořádně emocionálně vypjatá, že se to promítlo v intenzivní potřebě interpersonální komunikace.

Kontakty: jerabek@mbox.fsv.cuni.cz;
eva.veisova@nms.cz;
www.sociologie.cz/msv;
www.nms.cz/usa.

Hynek Jeřábek

Zasedání Stálého výboru pro sociální vědy Evropské nadace pro vědu (ESF)

Dne 18.-19. října 2001 se konalo ve Štrasburku pravidelné podzimní zasedání Stálého výboru pro sociální vědy Evropské nadace pro vědu (*European Science Foundation – ESF*), jehož kolektivními členy jsou Akademie věd ČR a Grantová agentura ČR. Z titulu jejich členství se mohou naše vědecká pracoviště účastnit různých programů ESF, resp. se o tuto účast ucházet. Z programu posledního jednání výboru vybírám tři zajímavé informace.

První se týká nových „vědeckých sítí“ (*Scientific Networks*), jejichž ustavení ESF nedávno schválila a jejichž činnost bude financovat. Síť se zabývá vždy některou aktuální a odborně zajímavou problematikou a jsou tvořeny skupinou odborníků, která se sdružila k její diskusi a obvykle směřuje ke společné publikaci či publikacím. Od roku 2002 bude ESF financovat tři nové sítě zabývající se (1) *European Political Elites in Comparison and Welfare*, (2) *Market Integration, Market Performance and Welfare* a (3) *Econometric Methods for the Modelling of Nonstationary Data, Policy Analysis and Forecasting*. O případnou účast, která je podmíněna souhlasem stávajících členů sítě, se mohou naši odborníci ucházet. Zájem lze vyjádřit Dr. W. Okrasowi (Dr. W. Okrasa, Senior Scientific Secretary, Standing Committee for the Social Sciences, ESF, wokrasa@esf.org). Přijatým účastníkům hradí ESF účast na zasedáních networku. Zpravidla se předpokládá, že počet účastníků z jedné země nepřekračuje 1-2 osoby.

Druhá zajímavá informace se týká přípravy „6. Rámcového programu“, o které referoval přítomný pracovník Ředitelství Evropské komise pro výzkum – DG Research. O pojetí tohoto programu se dosud diskutuje v Evropském parlamentu a předpokládá se, že by mohl

být přijat v druhé polovině roku 2002 a že první výzva k podávání přihlášek by mohla být zveřejněna počátkem roku 2003.

Konečně třetí informace se týká poslední fáze končícího 5. Rámcového programu. Třetí a poslední výzva k podávání návrhů na projekty v rámci končícího 5. Rámcového programu bude publikována v lednu roku 2002. Na financování projektů, které budou přijaty, je vyhrazena významná finanční částka – nejvyšší ve srovnání s dřívějšími výzvami programu. Doporučuje se věnovat této příležitosti pozornost. Pokud jde o naše obory, bude kladen důraz na projekty vedoucí k posilování infrastruktury sociálních věd. Předpokládá se, že výzva bude tematicky zaměřena následovně:

A. Řešení výzkumných témat

1. Modelování socioekonomického rozvoje
2. Blahobyt (well-being) jak individuální, tak sociální, a vztahy mezi blahobytem a sociální politikou
3. Občanství, integrace, rozšiřování Unie (téma bude definováno velmi široce, zahrne např. důsledky rozšíření Unie, řešení konfliktů aj.).

B. Příprava a vytváření infrastruktury srovnávacího sociálního výzkumu (zařízení, nové přístupy, metodologie, harmonizace dat, výběrové postupy, problematika kulturních rozdílů v komparativním výzkumu apod.).

C. Posilování sociálních a humanitních věd v rámci Evropského výzkumného prostoru.

Naše pracoviště by měla uvažovat o účasti. Podle dosavadní zkušenosti máme v našich oborech reálnější šanci jako spoluřešitelé projektů, jejichž hlavními navrhovateli jsou pracoviště členských zemí EU než jako samostatní navrhovatelé. Informace jsou / budou k dispozici na www.cordis.lu/improving nebo www.cordis.lu/rtd2002

Michal Illner

Předběžné výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2001

Bez zřetele na negativní mediální prezentaci tohoto základního zdroje dat pro demografii a celou řadu dalších oborů včetně sociologie provedl Český statistický úřad sčítání přesně v intencích příslušného zákona. Postupně je naplňován i stanovený harmonogram a od počátku července jsou zájemcům k dispozici tzv. předběžné výsledky sčítání (Publikace *Předběžné výsledky sčítání lidu, domů a bytů 2001*, kód 4101-01, Praha, ČSÚ, červenec 2001. Příslušné tabulky jsou k dispozici také na internetových stránkách ČSÚ – <http://www.czso.cz/cz/sldb/index.htm>. Předběžné výsledky spolu s dalšími informacemi o sčítání byly vydány rovněž na speciálním CD-ROMu.) Jejich zpracování bylo provedeno za 52 nejdůležitějších ukazatelů do čtyř měsíců po rozhodujícím okamžiku sčítání. Údaje byly získány formou ručního sumarizování za jednotlivé domy a následně za sčítací a revizní obvody až po obce. Za vyšší kategorie, počínaje okresy, probíhala sumarizace pomocí osobních počítačů.

Příslušné bloky tabulek se věnují vždy ve stejném sledu základním údajům za republiku v období 1961–2001 a srovnání velikostních kategorií obcí za roky 1991 a 2001. V členění na údaje za republiku, kraje, okresy a okresní a více než desetitisícová města, pak obyvatelstvu, domovnímu a bytovému fondu a cizincům. V případě obyvatel jsou uváděna data za obyvatele celkem, muže a ženy a podle charakteru jejich pobytu. Dále údaje prezentují věkové složení a ekonomickou aktivitu včetně pracoviště mimo obec vlastního bydliště. Dalšími znaky, které předběžné údaje tabelují je rozdělení podle národnosti a náboženského vyznání. Domovní a bytový fond je členěn na trvale obydlené a neobydlené jednotky. U bytů jsou uváděny poměrné ukazatele prezentující jejich velikost a pak důvody neobydlenosti bytů. Za cizince je k dispozici jejich počet, podíl na obyvatelích a skladba podle nejčetnějších států.

Vzhledem ke zveřejnění základních údajů a také jejich snadné dostupnosti učiníme poznámku pouze ke třem, které vyvolaly větší

zájem veřejnosti. Nejprve však ale zopakujeme souhrnný údaj o celkovém počtu obyvatel republiky. Ten dosáhl k 1. březnu 2001 10 293 tisíc osob. Je nutné konstatovat, že i přes zahrnutí cizinců s dlouhodobým pobytem v počtu 70 tisíc, došlo v populačním vývoji k obratu a poprvé po padesáti letech byl zaznamenán mírný pokles počtu obyvatel daný deseti tisíci osobami. Pokud srovnáme pouze obyvatele s trvalým pobytem, tedy bez cizinců, je tento úbytek představován osmdesáti tisíci, tvořícími necelé jedno procento všech obyvatel.

Národnost

Předběžné výsledky potvrdily známou skutečnost, že Česká republika je národnostně téměř jednotlým celkem. Tato podoba je neměnná prakticky od roku 1950, kdy bylo sčítáním zaznamenáno ukončení odsunu německých obyvatel republiky. Mimo nárůstu české národnosti (včetně moravské a slezské) došlo u všech ostatních k poklesu osob, které se k nim hlásí. Poměrně výrazně se snížil počet občanů slovenské národnosti, ubylo Poláků a oproti některým očekáváním poklesl i počet Němců. Velmi nízký, i ve srovnání s údaji z roku 1991, je počet Romů. Nejvýraznější změnou oproti předcházejícímu sčítání byl téměř milionový pokles občanů hlásících se k moravské národnosti. Boom, ke kterému došlo ve vypjaté atmosféře okolo moravské otázky na počátku devadesátých let, pominul a občané se kloní ke skutečnosti, že samostatná moravská národnost je spíše fikce. Počet obyvatel moravské národnosti je téměř čtyřikrát nižší než tomu bylo v roce 1991. Zatímco před deseti lety uvedlo moravskou národnost téměř 1,4 milionu obyvatel, v současnosti to bylo necelých 400 tisíc obyvatel. Podíl moravské národnosti na celkovém počtu obyvatel tak poklesl z necelé sedminy (13,2 %) na dnešní jednu třetinu (3,6 %). Porovnáme-li tyto údaje pouze za oblast Moravy zjistíme obdobný rozdíl. Na území tehdejšího Severomoravského a Jihomoravského kraje se v roce 1991 hlásila k moravské národnosti přibližně jedna třetina všech obyvatel. V současné době činí podíl obyvatel, kteří na příslušném území uvedli moravskou národnost jen necelou desetinu všech.

Náboženské vyznání

Prekvapivým zjištěním, alespoň pro některé, byl výrazný posun u náboženského vyznání. Oproti roku 1991 totiž přibýly téměř dva miliony osob bez vyznání a naopak se snížil počet věřících. Současný stav je takový, že 6 milionů, zhruba tři pětiny obyvatel republiky se řadí mezi osoby bez vyznání a naopak necelou jednu třetinu 3,3 milionu tvoří věřící. Úbytek věřících se souběžným vzrůstem osob bez vyznání lze konstatovat ve všech okresech, přičemž největší byl v „bezvěreckých“ okresech, zatímco v okresech s největší religiozitou byl tento úbytek nejmenší. Zachován zůstal trend zvyšování počtu věřících postupujeme-li od západu republiky k východu. Římskokatolická církev, ke které se hlásí více než čtyři pětiny věřících mohla zaznamenat úbytek jednoho milionu tři sta tisíc osob, i když pokles u ostatních církví byl ještě výraznější. Zajímavým faktem je podstatný nárůst občanů hlásících se k jiným církvím, v absolutním počtu 315 tisíc osob se však jedná pouze o desetinu věřících a tři procenta všech obyvatel.

Tento vývoj, odlišný například od opačného trendu ve slovenské části bývalé federativní republiky, vyvolal značnou odezvu nejenom mezi veřejností ale i mezi církvemi. V intencích hodnocení statistik vycházejících z podrobného srovnání údajů obou sčítání se vyjádřil, na rozdíl od řady jiných, biskup Václav Malý. „...Myslím, že číslo odpovídá realitě. V euforii, po roce 1989, kdy ještě dožívalo povědomí o tom, že se církev postavila totalitnímu režimu, se k ní přihlásili i lidé, kteří jinak o církvi moc nevědí – jednou v roce zajdou na půlnoční a tak v kolonce zaškrtnou slovo katolík...“.

Neobydlené byty

Zájem především mezi novinářskou obcí vyvolala zjištěná skutečnost, že máme v republice

více než půl milionu neobydlených bytů. Podrobný pohled na územní rozložení a důvody neobydlenosti 540 tisíc bytů však ukáže odlišnou skutečnost. Podstatná část těchto bytů – 315 tisíc, téměř dvě třetiny, je soustředěna v obcích do 5 000 obyvatel, tedy ve venkovském osídlení. Především u těchto bytů (zhruba z poloviny) ale i v ostatních obcích je přitom hlavním důvodem jejich neobydlenosti využívání k rekreaci. V celé republice se toto využití týká jedné třetiny všech neobydlených bytů – asi 170 tisíc. Dalších 120 tisíc bytů, to znamená téměř čtvrtina, je fakticky obydlena i když osobami, které tam nemají trvalý pobyt. O tom, že ve velkoměstech se často jedná o spekulativní pronajímání lze pouze diskutovat, neboť vyšší oprávnění k tomu data nedávají. Necelá osmina bytů (65 tisíc), je nezpůsobilá k bydlení, přičemž jejich podstatná část je ve venkovském osídlení. Abychom rozdělili půl milionu zcela úplně, zbývající část 180 tisíc bytů představují byty neobydlené z jiných důvodů. Ty zatím z předběžných výsledků nelze specifikovat, ale jedná se např. o neobydlenost z důvodu změny uživatele, přestavbu bytu, nezkolaudovaný byt a restituční, pozůstalostní či soudní řízení. Skutečně volných bytů vhodných k celoročnímu bydlení není proto rozhodně půl milionu. Hovořit se dá pouze o části bytů sloužících k rekreaci a pomineme-li nejmenší obce, kde tyto byty nenaplňují dnešní standard bydlení týká se to cca jedné desetiny všech neobydlených bytů, tedy velmi přibližně asi 50 tisíc bytů.

Na internetových stránkách Českého statistického úřadu jsou v současné době postupně zveřejňovány i tzv. průběžné výsledky sčítání. V sadě jedenácti základních tabulek poskytují ve vybraných ukazatelích údaje vždy za příslušný okres a všechny jeho obce.

Ladislav Pištora

Spolupracovníci redakce – recenzenti statí za rok 2001

- Jiří Buriánek, Filozofická fakulta UK, Praha
 Zdeněk Čermák, Přírodovědecká fakulta UK, Praha
 Marie Čermáková, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Pavol Frič, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Pavel Hartl, Filozofická fakulta UK, Praha
 Miloš Havelka, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Hana Havelková, Fakulta humanitních studií UK, Praha
 Aleš Havlíček, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Petr Horák, Filozofický ústav AV ČR, Praha
 Pavla Horská, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Michal Illner, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Hynek Jeřábek, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Jiří Kabele, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Jan Keller, Fakulta zdravotně sociální OU, Ostrava
 Barbara Kopplová, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Lubomír Kotačka, Praha
 Jitka Kotalová, Filozofická fakulta, Univerzita Plzeň
 Alena Křížková, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Věra Kuchařová, Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha
 Jiří Kunc, Filozofická fakulta UK, Praha
 Marcela Linková, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Martin Lux, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Radim Marada, Fakulta sociálních studií MU, Brno
 Petr Mareš, Fakulta sociálních studií MU Brno
 Oldřich Matoušek, Filozofická fakulta UK, Praha
 Milan Mráz, Filozofický ústav AV ČR, Praha
 Gabriela Munková, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Jiří Musil, Central European University, Budapešť
 Miroslav Novák, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Jan Pauer, Univerzita v Brémách, BRD
 Jiří Pešek, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Miloslav Petrusek, Institut sociálních studií FSV UK, Praha
 Klára Plecitá, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Martin Potůček, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Jiří Přibáň, Právnická fakulta UK, Praha
 Ladislav Rabušic, Fakulta sociálních studií MU, Brno
 Tomáš Sirovátka, Fakulta sociálních studií MU Brno
 Petr Skalník, Přírodovědecká fakulta UK, Praha
 Oleg Suša, Filozofický ústav AV ČR, Praha
 Jadwiga Šanderová, Fakulta sociálních věd UK, Praha
 Jiří Šubrt, Filozofická fakulta UK, Praha
 Milan Tuček, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Jiřina Tudorovová, Náprstkovo muzeum, Praha
 Zdeněk Uherek, Etnologický ústav AV ČR, Praha
 Helena Válková, Západočeská univerzita, Plzeň
 Jiří Večerník, Sociologický ústav AV ČR, Praha
 Jan Vlášil, Vysoká škola ekonomická, Praha
 Zdeněk Zbořil, Filozofická fakulta UK, Praha
 František Znebežánek, Filozofická fakulta UP, Olomouc
 Václav Žák, Listy, Praha

SOUDOBÉ DĚJINY

2-3/2001

Obsah

Slovo úvodem (Jaroslav Cuhra)

Jaroslav Cuhra: KSČ, stát a římskokatolická církev (1948-1989)

Dana Hamplová: Institucionalizované a neinstitucionalizované náboženství v českém poválečném vývoji

Michal Barnovský: Likvidácia gréckokatolíckej cirkvi v Československu roku 1950

Róbert Letz: Perzekúcie proti rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1959-1963

Jan Pešek: Štát a cirkvi v období pokusu o spoločenskú reformu (1968-1969)

Jaroslav Šebek: Encyklika Quadragesimo anno, její recepce a vliv na katolické prostředí v českých zemích ve třicátých letech

Václav Vaško: Kardinál Beran a jeho zápas s totalitou. Portrét osobnosti

Recenze

Promeškaná příležitost (Bedřich Loewenstein)

Proměny „divokého idealismu“. Dějiny Vlajky v pojetí Milana Nakonečného (Vlastimil Hála)

Dva životy jednoho germanisty (Petr Šafařík)

Bartoškova analýza represe na základě fenoménu politického vězně (Françoise Mayerová)

História Štb na Slovensku v druhom pokračovaní (Stanislav Síkora)

Od kapitulace ke sjednocení (Šárka Daňková)

Stranicky zabarvený obraz Margaret Thatcherové a thatcherismu (Jiří Ellinger)

Materiály

Norbert Kmet': Zápas farára Novomestského o udržanie zborového domu v Uhrovci

Kronika

Andrew Bove, Michal Kopeček: Paměť století. Zpráva z konference

Anotace

Bibliografie k soudobým dějinám

Archiv soudobých dějin

Sociologický časopis

ROČNÍK XXXVII – 2001

Šéfredaktor:
Miloš Havelka

Redakční rada:

Ivo Bayer, Lubomír Brokl, Jiří Buriánek, Michal Illner, Jiří Kabele, Vladimír Krivý, Petr Matějů, Ivo Možný, Jiří Musil, Miroslav Novák, Miloslav Petrusek, Ladislav Rabušic, Jan Sedláček, Jadwiga Šanderová, Ilja Šrubař, Jiří Večerník

Výkonná redaktorka:
Jitka Stehlíková

Adresa redakce:
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Telefon: (02) 2222 1761
Fax: (02) 2222 0143
E-mail: sreview@soc.cas.cz

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

ISSN 0038-0288

Editorial (J. Stehlíková).....	4/403
Slovo vydavatele (M. Čermáková)	2/147
Úvodem k monotematickému číslu (J. Buriánek)	1/4
STATI	
Brokl, L., Mansfeldová, Z., Seidlová, A.: Vztah poslanců českého parlamentu k voličům jako problém vertikální odpovědnosti	3/297
Buriánek, J.: Bezpečnostní rizika a jejich percepce českou veřejností	1/43
Frič, P.: Korupce – deviantní chování, nebo sociální dezorganizace?.....	1/65
Lebeda, T.: Hlavní proměnné proporčních volebních systémů	4/425
Marešová, A., Scheinost, M.: Trendy kriminality v ČR z pohledu roku 2000.....	1/23
Musil, J.: Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů.....	3/275
Novák, M.: Aristotelova politická sociologie a moderní reprezentativní demokracie	4/405
Sessar, K.: Společnost v období transformace a strach z kriminality	1/7
Šrubař, I.: <i>Longue durée</i> , cykličnost a sociální transformace	2/149
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Karabec, Z.: K problematice trestání a trestů.....	1/73
Král'ová, L.: Manželská rodina v západnej Európe a na východnom Slovensku	4/449
Večerník, J.: Sociální zprávy v České republice po roce 1989.....	3/329
ESEJ	
Meca, V.: Pejorativní vnímání katastrofického zpravodajství.....	4/473
Pechová, M.: Max Weber – myslitel a <i>politik</i>	4/463
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Černý, J.: Na prahu nové mentality – výzkum mezi budoucími českými symbolickými analytiky	2/207
Hraba, J., Mullick, R., Lorenz, F. O., Večerník, J.: Postoje české populace k reformám a transformaci z hlediska věku.....	3/343
Katrnák, T.: Strukturální příčiny poklesu sňatečnosti a nárustu svobodných v České republice v průběhu devadesátých let.....	2/225
Řeháková, B.: Determinanty vztahu k ochraně životního prostředí	4/479
Seidlová, A.: Výzkum poslanců a senátorů Parlamentu ČR	3/359
Valdřová, J.: K stereotypům a klišé v medializaci ženství	2/183
Večerka, K., Holas, J., Štěchová, M., Diblíková, S.: Kriminologické charakteristiky dětí s nařízenou ústavní či ochrannou výchovou	1/89
Vymětalová, S.: Domácí násilí: přirozený jev?.....	1/103
Zich, F.: Problémy vytváření přeshraničního společenství na česko-německé hranici	2/161
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Loučková, I.: Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci	3/313
STUDENTI PÍŠÍ	
Radimská, R., Vinopal, J.: Ověření indikátorů užívaných ve výzkumech názorů na kriminalitu	1/123
PORTRÉT	
Šubrt, J.: Dramaturgický přístup Ervinga Goffmana	2/241
RECENZE	
J.-P. Bardet, J. Dupaquier (ed.): Histoire des populations de l'Europe III. Les temps incertains 1914-1998 (P. Horská)	2/253
P. Barša: Politická teorie multikulturalismu (M. Hrubec)	2/261
Z. Bauman: Globalizace. Důsledky pro člověka (N. Jandová).....	3/381
P. L. Berger, T. Luckmann: Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění (J. Grygar)	2/255

A. Bozóki (ed.): Intellectuals and Politics in Central Europe (I. Šrubař).....	4/502
E. Goffman: Všichni hrajeme divadlo (J. Bystřický).....	3/379
M. Janičijević, S. Bolčič et al: Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije (P. Machonin).....	2/251
J. Keller: Vzestup a pád středních vrstev (J. Šanderová).....	3/385
J. Kilias: Narodowość jako problem naukowy (Naród w socjologii czeskiej okresu miedzywojennego) (M. Petrusek).....	2/258
M. Lapka, M. Gottlieb: Rolník a krajina. Kapitoly ze života soukromých rolníků (V. Majerová).....	3/376
L. Mlčoch, P. Machonin, M. Sojka: Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled) (J. Šubrt).....	4/499
K. Müller: The Political Economy of Pension Reform in Central-Eastern Europe (J. Večerník).....	3/388
A. Pollert: Transformation at Work in the New Market Economies of Central Eastern Europe (L. Gatnar).....	3/375
M. V. Popovič: Teorija i empirija. Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva;	
J. Sopóci, B. Búzik: Teórie sociálnej stratifikácie a mobility (P. Machonin).....	3/371
J. Šanderová: Sociální stratifikace. Problém, vybrané teorie, výzkum;	
J. Večerník, P. Matějů: Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1999 (I. Šrubař).....	3/369
ZPRÁVY A INFORMACE	
1st General Conference ECPR 2001 (Z. Mansfeldová).....	3/399
11. září – mezinárodní komunikační on-line výzkum (H. Jeřábek).....	4/506
40 let Institutu pro kriminologii a sociální prevenci (M. Scheinost).....	1/139
Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny (D. Hamplová, P. Horská).....	1/140
Elektronické informační zdroje (N. Jandová).....	1/141
Etnometodologická konference v Manchesteru (J. Nekvapil).....	3/395
Informace o činnosti Masarykovy české sociologické společnosti (-mp-).....	2/265
Jaroslav Krejčí pětáosmdesátníkem (-pm-).....	2/266
Konference „Ženy v Akademii“ (A. Křížková, M. Čermáková, I. Lekešová).....	2/267
O sociologii v Polsku a Československu před rokem 1968 (J. Sedláček).....	3/396
Projekt EuReporting a evropský systém sociálního zpravodajství (J. Krejčí).....	1/143
Předběžné výsledky Sčítání lidu, domů a bytů 2001 (L. Pištora).....	4/509
Seminář na počest profesora Zdeňka Sudy (J. Musil).....	1/138
Seminář „Poslanci, senátoři a vstup České republiky do Evropské unie“ (P. Rakušanová).....	2/269
Seminář „Vztah Poslanecké sněmovny a Senátu Parlamentu ČR“ (P. Rakušanová).....	3/398
Středoevropská konference Světové organizace pro výzkum veřejného mínění WAPOR, Varšava, 8.-11. 11. 2001 (H. Jeřábek).....	4/505
Symposium „Strukturální změny v postsocialistické střední Evropě a aktuální výzvy modernizace“ (P. Machonin, L. Gatnar).....	2/266
Transformace a modernizace po Japonsku aneb čeští sociologové v Říši vycházejícího slunce (P. Machonin).....	3/391
Zasedání Stálého výboru pro sociální vědy Evropské nadace pro vědu (ESF) (M. Illner).....	4/508
Zpráva o činnosti Masarykovy české sociologické společnosti za rok 2000 (J. Musil).....	1/137
MIMO RUBRIKY	
Spolupracovníci redakce – recenzenti statí za rok 2001.....	4/511
Za Jarmilou Premusovou (M. Illner).....	1/135

Sociological Review

4

CONTENTS

Editorial (J. Stehlíková)	403
ARTICLES	
Novák, M.: Aristotle's Political Sociology and the Modern Representative Democracy	405
Lebeda, T.: The Main Variables of Systems of Proportional Representation	425
OVERVIEW ESSAY	
Kráľová, Ľ.: The Matrimonial Family in Western Europe and Eastern Slovakia	449
ESSAY	
Pechová, M.: Max Weber – Thinker and <i>Politician</i>	463
Meca, V.: The Pejorative Perception of Catastrophic News	473
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Řeháková, B.: Determinants in the Relationship to the Protection of the Environment	479
REVIEWS	499
NEWS AND INFORMATION	505
Collaboration with the SR Editorial Department – Reviewers of Articles in 2001	511

Sociologický časopis

PE 4584
37. 2001.

4

OBSAH

Editorial (J. Stehlíková)	403
STATI	
Novák, M.: Aristotelova politická sociologie a moderní reprezentativní demokracie	405
Lebeda, T.: Hlavní proměnné proporčních volebních systémů	425
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Kráľová, Ľ.: Manželská rodina v západnej Európe a na východnom Slovensku	449
ESEJ	
Pechová, M.: Max Weber – myslitel a politik	463
Meca, V.: Pejorativní vnímání katastrofického zpravodajství	473
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Řeháková, B.: Determinanty vztahu k ochraně životního prostředí	479
RECENZE	
L. Mlčoch, P. Machonin, M. Sojka: Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled) (J. Šubrt)	499
A. Bozóki (ed.): Intellectuals and Politics in Central Europe (I. Šrubař)	502
ZPRÁVY A INFORMACE	505
Spolupracovníci redakce – recenzenti statí za rok 2000	511

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

